

**T.C.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ ve İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ**

KAZIM KARABEKİR'İN ESERLERİNDE DOĞU SORUNU

Enver Emre Öcal

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Tülay Alim Baran**

**Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Yüksek Lisans Programı**

**İSTANBUL
2008**

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	II
ABSTRACT.....	III
ÖZET.....	V
KISALTMALAR.....	VII
1. GİRİŞ.....	1
2. ERMENİ VE KÜRT AYAKLANMALARI ÇERÇEVESİNDE DOĞU SORUNUNUN TARİHSEL ARKA PLANI	
2. 1. Ermeni Sorununun Kökenleri.....	9
2. 2. Kürtçülük Hareketinin Tarihsel Kökenleri.....	33
3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE KAZIM KARABEKİR'İN DOĞU SORUNU HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	58
3. 1. Ermeni Sorunuyla İlgili Görüşleri.....	62
3. 1. 1. Ermeni Sorunu ve Emperyalist Devletler.....	62
3. 1. 2. Ermeni Komitacılığı ve Ayaklanmalar.....	71
3. 2. Kürtçülük Faaliyetlerine Bakışı.....	77
4. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE DOĞU SORUNU.....	80
5. KURTULUŞ SAVAŞI VE SONRASINDA DOĞU SORUNU.....	90
5. 1. Doğu Harekatı.....	95
5. 2. Kurtuluş Savaşı ve Kürtçülük Akımı.....	99
5. 3. Kurtuluş Savaşı Sonrası Kürtçülük Hareketleri ve Şeyh Sait Ayaklanması..	102
6. KAZIM KARABEKİR'İN DOĞU SORUNUYLA İLGİLİ EKONOMİK VE EĞİTİMSEL ÖNERİLERİ.....	110
7. SONUÇ.....	128
EKLER.....	131
KAYNAKÇA.....	134
ÖZGEÇMİŞ.....	137

ÖNSÖZ

Kürt ayrılıkçılığı ve Ermeni Meselesi gibi önemli konuları barındıran *Doğu Sorunu*'nun, Kazım Karabekir gibi önemli bir tanığın eserlerindeki yansımaları incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada; çocukluğundan beri Doğu Bölgesi'nde bulunmuş, askerlik görevinin neredeyse tamamını Doğu Bölgesi'nde tamamlamış ve *Doğu Sorunu*'nun önemli bir kesitini oluşturan Kürtçülük ve Ermenilik faaliyetlerini şahsen yaşamış; hatta giriştiği askeri hareketlerle, *Doğu Sorunu*'nu bir süreliğine de olsa sona erdirebilmiş değerli bir komutanın yazdığı eserler temel alınarak, konuyla ilgili düşünce ve eylemleri analiz edilmiştir. Böylelikle Doğu Sorunu'nun tarihsel arka planı ve emperyalizmin söz konusu soruna etkileri gibi önemli konular, Karabekir Paşa'nın *Doğu Sorunu*'yla ilgili ortaya koyduğu pratik ve teorik çözümler çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmam için başta Enstitümüz Müdürü Orgeneral (E) Dr. Halit Edip Başer'e olmak üzere, bana en yoğun zamanlarında dahi destek olmayı sürdüren değerli hocam Doç. Dr. Tülay Alim Baran'a, konuyu seçmemde yardımcı olan tarih bölümü öğretim üyelerinden Yrd. Doç. Dr. Nilüfer Hatemi'ye, eserleri temin etmemde bana destek olan, Karabekir Paşa'nın kızı Sayın Timsal Karabekir başta olmak üzere tüm Kazım Karabekir Vakfı çalışanlarına; aileme, kardeşim Başak'a ve bana bu çalışmada insanüstü bir özveriyle destek olan sevgili eşim Özlenen Öcal ile kızım Zeynep Öcal'a teşekkür etmeyi manevi bir borç bilirim.

EASTERN QUESTION IN THE WORKS OF KAZIM KARABEKİR

Öcal, Enver Emre

Supervisor: Associate Prof. Dr. Tülay Alim Baran

June 2008

Except the fundamental problems such as insufficient educational opportunities and economic circumstances widespread in Anatolia, *Eastern Question* is a political issue. It is conceptualized by imperialist projects lead by imperialist states in a region where they states compete to settle for making it a step for their geostrategic targets and acquiring its natural resources. And finally they wanted to set peacefully living oppressed nations against each other in order dissolve and disband them totally. *Eastern Question* is an artificial problem, which had been created by imperialist states and tried to be exerted by force into the Eastern nations who were living peacefully. In this research, this part of the *Eastern Question* is tried to be emphasized in particular and analyses of two components', which form the core of the *Eastern Question*, such as Kurdism movements and Armenian Question are being handled.

In fact, *Eastern Question* was a dilemma started in the 13th century and climbed high during the following ages. It has become an item on the agenda of the world politics as Western capitalism developed and gained an imperial status. The projects intended to dissolve and disband the Ottoman Empire using Armenianism and Kurdism which were previously spread culturally and became armed terrorist movements. They have earned the status of the issues bothering the Ottoman Empire mostly. These foreign supported movements have risen right after the Turkish War of Independence started by Mustafa Kemal Atatürk. And they were defeated by the achievement of Kemalist revolutionist cadres and seceded from the historical stage for a long period.

During both the *World War I* and *Turkish War of Independence*, Kazım Karabekir struggled with two determinative components of the *Eastern Question* such as Armenianism and Kurdism; in particular, after the successful war made with Armenian secessionists, he persuaded the other side to sign the *Treaty of Alexandropol* which ended

the problem. Kazım Karabekir also initiated using the facilities of his Eastern Front Army an organized effort to provide care for the orphan children who lost their fathers during these fightings. He was personally involved in training and education of thousands of children of indigent families and of the orphans. This was aimed at transforming them into professional individuals and conscious citizens full of love of country. Kazım Pasha, who dealt with all issues of the East at all costs of exceeding his authority's limits, also took a strong interest on the economic issues and developed theories and new ideas for the economic dilemmas of the country, and especially of the Eastern provinces. While performing these, he did not only stay at the theoretical area, but also spearheaded these implementations as a man of action. The projects made in the area of education such as “*Çocuklar Ordusu*” (*the Army of Children*) and “*Sanayi Gürbüzleri*” (*Robusts of Industry*) and in the area of economics, being the moderator of *the Izmir Economic Congress* and the feasibility study made by a Turkish engineer called *Şerif Bey* about the factories which need to be established are few examples of his activist personality.

Kazım Karabekir's thoughts and actions about the *Eastern Question*, as a precious commander, are seen to be important and build the truss of the research, as he has dealt with and stand in the focal point of educational, cultural, political and social problems of the Eastern region during his lifetime.

In this research, the historical background of the *Eastern Question* is exhibited and also all aspects of this issue is looked at from a person's view point, who is a historically important person lived inside these events. As the conclusion it is understood that Eastern Question is a multi-dimensional dilemma and the analysis about it can not be kept separately from the fact of imperialist efforts of the foreign powers to remain in possession of the region which can only be freed by an industrialization movement together with an educational system based on consciousness of citizenship and a nation-state concept.

Key Concepts: Kazım Karabekir, Eastern Question, Kurdism, Armenian Question, Turkish War of Independence

ÖZET

Doğu Sorunu, Anadolu'nun genelinde olduğu gibi, yetersiz eğitim olanakları ve ekonomik koşulların zorluğu gibi temel problemlerin dışında; emperyalist devletlerin, gerek jeostratejik hedeflerine basamak yapmak, gerekse bölgenin sahip olduğu zengin yeraltı kaynaklarına hakim olmak için yerleşme yarışı verdiği bir coğrafyada, barış içinde yaşayan mazlum ulusların birbirlerine düşürülmesi ve bölünüp dağılmaları gibi emperyalist projelerle de kavramlaşmış siyasi bir sorundur. Bu sorun, emperyalist devletler tarafından laboratuvarda üretilmiş ve Doğu'nun barış içinde yaşayan uluslarına zorla enjekte edilmeye çalışılmış suni bir sorundur. Çalışmada, özellikle *Doğu Sorunu*'nun bu tarafı vurgulanmaya çalışılmış ve ayrılıkçı Kürtçülük hareketleri ile Ermeni Meselesi gibi, *Doğu Sorunu*'nun esasını oluşturan iki unsurun tahlilleri de bu yönden ele alınmıştır.

Doğu Sorunu, aslında XIII. yüzyılla birlikte başlamış ve takip eden devirler boyunca hızla ivme kazanmış bir açmazdır. Batı kapitalizminin gelişmesi ve emperyalist bir boyut kazanmasıyla birlikte dünya siyasetinin gündemine oturmuştur. Önceleri kültürel alanda yayılan Ermenicilik ve Kürtçülük gibi, Osmanlı Devleti'ni bölmeye ve parçalamaya yönelik projeler, daha sonraki süreçlerde silahlı terör hareketlerine doğru kaymış ve Osmanlı'yı son yüzyılında en çok uğraştıran meselelerden biri haline almıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'nı başlatmasıyla birlikte daha da yoğunlaşan dış destekli bu hareketler, Kemalizmin devrimci kadrolarının başarıya ulaşmasıyla birlikte yenilgiye uğramış ve uzun bir süreliğine tarih sahnesinden çekilmiştir.

Kazım Karabekir, hem *Birinci Dünya Savaşı* müddetince; hem de *Kurtuluş Savaşı* sırasında *Doğu Sorunu*'nun iki temel belirleyici unsuruyla da mücadele etmiş ve özellikle Ermeni ayrılıkçılarıyla giriştiği başarılı savaşlardan sonra, karşı tarafa imzalattığı *Gümri Antlaşması*'yla bu sorunu bizzat sona erdirmiştir. Kazım Karabekir, bu mücadelelerden dolayı yetim kalan çocukları da, komutanlığını yaptığı Doğu Cephesi Ordusu'nun imkanlarını kullanarak yetiştirmiş ve bakımlarını temin etmiştir. Binlerce çocuğu, kendi tasarladığı pratik ağırlıklı eğitimden geçirerek, onları meslek sahibi bireylere, vatan sevgisiyle donanmış bilinçli yurttaşlara dönüştürmüştür. Söz konusu çalışmalarını, bir eğitimci titizliğinde sürdüren Karabekir, özelde Doğu Bölgesi'nin; genelde ise bütün yurdun eğitim eksikliğini kapatmak adına teorik çalışmalar da yapmış ve bunları uygulamaya geçirmek için dönemin yöneticilerine çeşitli teklifler sunmuştur. Doğu'nun bütün sorunlarıyla, kendi meslek sınırlarını aşmak pahasına, yılmadan ilgilenen Kazım

Paşa, ekonomik sorunlarla da ilgilenmiş ve başta Doğu'nun olmak üzere, memleketin iktisadi açmazları üzerine de teoriler geliştirmiş, fikirler üretmiştir. Bütün bunları gerçekleştirirken, sadece teori alanında kalmamış, bir eylem adamı olarak, uygulamalara da öncülük etmiştir. Eğitim alanında gerçekleştirdiği *Çocuklar Ordusu*, *Sanayi Gürbüzleri* gibi projeler ile ekonomi alanında *İzmir İktisat Kongresi*'nin başkanlığını yapması ve *Şerif Bey* isimli bir Türk mühendisine, Anadolu'da kurulması gereken fabrikalar için hazırlattığı fizibilite çalışması, söz konusu aktivist yapısına birer örnektir.

Bütün hayatı boyunca Doğu bölgesinin; eğitsel, kültürel, siyasal ve toplumsal sorunlarıyla ilgilenmiş ve bütün bu sorunların odak noktasında bulunmuş değerli bir komutan olan Kazım Karabekir'in, *Doğu Sorunu*'yla ilgili görüşleri ve eylemleri bu nedenlerle önemli görülmüş ve çalışmanın çatısını oluşturmuştur. Söz konusu çalışmayla, hem Doğu Sorunu'nun tarihsel arka planı ortaya konulmuş; hem de bu sorunun bütün boyutları, olayları içeriden yaşayan önemli bir tarihi şahsiyetin bakış açısıyla, ele alınmıştır. Sonuç olarak; *Doğu Sorunu*'nun çok boyutlu bir açmaz olduğu ve bu sorunla ilgili yapılacak tahlillerin emperyalizm olgusundan ayrı tutulamayacağı anlaşılmıştır. Dış güçlerin bu coğrafyaya hakim olma çabalarına ise; ancak yurttaşlık bilincine ve ulus-devlet anlayışına dayalı bir eğitim sistemiyle birlikte sürdürülecek bir sanayileşme hamlesinin engel olabileceği görüşüne varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazım Karabekir, Doğu Sorunu, Kürtçülük, Ermeni Meselesi, Kurtuluş Savaşı

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
ed.	: Editör
hzl.	: Hazırlayan
s.	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

1.GİRİŞ

*X ile XV. yüzyıllar arasında gelişen ticaret,*¹ Avrupa’da yeni bir sınıfın doğmasına neden olmuştur. Tarihe *Burjuvazi*² olarak geçecek olan bu sınıfın, üretim araçlarına ve üretim ilişkilerine hakim olduğu oranda özelde Avrupa’da, genelde ise dünyada önemli sosyal, kültürel ve siyasi değişiklikler meydana gelmiştir. Bunun sonucunda da, dünya siyasetinin ağırlık merkezi Doğu’dan Batı’ya doğru yer değiştirmeye başlamıştır.

Burjuva sınıfının oluşmaya başlamasından bir süre sonra, özellikle XV. yüzyılın ortalarına doğru, Avrupa’da ortaya çıkacak olan *Rönesans* hareketi, Katolik Kilise’nin halk üzerindeki din baskısını kırmaya yönelik, insan ve birey merkezli, *hümanist* bir sanat anlayışını yansıtmaktaydı.³ Yeni yeni oluşmaya başlayan kent-soylu ticaret sınıfının da (*Burjuvazi*), Kilise’nin egemenlik alanını daraltma dürtüsüyle, genişlemesine destek olduğu bu sanat akımı, aynı yüzyıl içerisinde gelişecek olan bir başka harekete de yol açmıştır; öncülüğünü Martin Luther’in yaptığı ve tarihe dindeki *Reform Hareketleri* olarak geçecek bu hareket, Hıristiyanlık dünyasındaki mezhep bölünmelerine neden olmakla beraber, Kilisenin kitleler üzerindeki egemenliğini de önemli bir ölçüde kırmıştır.⁴ Aynı zamanda bu iki hareket, laik devlet yapılarının da ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Avrupa’da yaşanan felsefi, dini, bilimsel ve sanatsal gelişmeler önemli icatlara da kapı aralamıştır. Bu icatların farklı alanlarda kullanımı ise Avrupa’nın ilerlemesine neden olmuştur. *Pusulanın icadı, matbaanın bulunması ve basım tekniğinin gelişmesine bağlı olarak artan coğrafya bilgisiyle ortaya çıkan ve yine XV.yüzyılda ivme kazanan Coğrafi Keşifler,*⁵ Avrupa’nın farklı kıtaları keşfetmesine yol açmıştır. Farklı kıtalardaki zengin yeraltı ve yerüstü kaynakların keşifler eliyle Avrupa kıtasına taşınmasıyla, *merkantilist*⁶ ekonomi anlayışı da bu kıtaya egemen olmaya başlamıştır.

¹ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918’e*, 16.baskı, Ankara 2007, s. 92.

² Burjuvazi: Burjuva sınıfı. Burjuvazi, büyük kapitalistten küçük esnafa ve ekonomik güçleri paraya dayanan serbest meslek sahipleriyle bunların hizmetlerinde çalışan geniş bir bürokrasi kadrosuna kadar çok çeşitli insan gruplarını kapsar. Burjuvaziyle anlatılmak istenen; sosyal üretim araçlarına sahip ve ücretli emek çalıştıran çağdaş kapitalistlerdir. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, 1.cilt, 3.baskı, İstanbul 2000, s. 203.

³ *Tarih “Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri 1931-1941”*, 3/IV, 3. baskı, İstanbul 2001, s. 96-97 [Bundan sonra KETD]; O. Sander, a.g.e., s. 80-82 vd.; Kemal Beydilli, *Batı Uygarlığının Yükselişi, “İmparatorluktan Ulus Devlete” Türk İnkılap Tarihi*, Editör: Cemil Öztürk, İstanbul 2005, s. 13 vd.

⁴ K. Beydilli, a.g.m., s. 14; KETD, 3/IV, s. 99-103; O. Sander, a.g.e., s. 83-87 vd.

⁵ KETD, 3/IV, s. 83; K. Beydilli, a.g.m., s. 14.

⁶ Merkantilizm: Ekonomik ulusalcılık ve devletçilik. XV., XVI. Ve XVII yüzyıllarda hemen bütün Avrupa’nın ekonomik siyaseti olmuştur. Merkantilizmin temel ilkeleri şunlardır: Bir ulusun gücü, zenginliğiyle ölçülür. Ulusun güçlendirmek için ekonominin devlet eliyle düzenlenmesi ve iç sanayinin dışa karşı korunması gerekir. Zenginliği sağlayan tek şey de mümkün olduğu kadar değerli maden stoklarına

Merkantilizmle birlikte Avrupa’da birikmeye başlayan değerli madenler daha güçlü ekonomilere sahip ve kendi kendine yeten devletlerin ortaya çıkmasına yolaçarken,⁷ diğer taraftan da Avrupa devletlerinin dünyanın geri kalanını *sömürge* haline getirmesine neden olmuştur. Artık dünyanın geri kalanı Avrupa devletleri için ucuz hammadde-ucuz işgücü ve mamul pazarı olarak görülmeye başlanmıştır. Bütün bunlar kapital birikimine zemin hazırlamış ve biriken bu kapitalde burjuva sınıfının iyice kontrolü ele geçirmesine neden olmuştur. Aynı dönemde, burjuva aydınlarının başlattığı ve adına “*Aydınlanma Devrimi*”⁸ denilen bir düşünce hareketi de kontrolün ele geçmesine felsefi planda katkı sağlamıştır. Bu katkı laik düşünce yapısının halk kitleleri tarafından sahiplenilmesini sağlayarak, Kilise’nin hegemonyasını iyice kırmaya yaramış, bununla birlikte burjuva ideolojisinin bir parçası olan “*Eşitlik, özgürlük, kardeşlik*” gibi kavramların benimsenmesine yol açmıştır.

Burjuva sınıfı, bütün bu fikri destek ve gelişmelerle, kontrolü ele geçirdikçe üretim araçları ve üretim ilişkileri üzerindeki iktidarını güçlendirmiş, böylelikle siyasi ve hukuki planda da dizginleri eline almak, üstyapısal kurumları da isteği doğrultusunda şekillendirmek ve en önemlisi, içinde doğduğu ve palazlandığı *feodal* yapıyı yıkmak amacıyla, 1789 yılında *Fransız Devrimi*’ni gerçekleştirmiştir. Bu devrim, burjuva sınıfının tüm sınıflar üzerindeki hakimiyetini kesinleştirmekle beraber, siyasi planda ulus-devlet yapılarının ve meşruti monarşilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁹ Aynı dönemde, buhar makinasının geliştirilmesi ve sanayiye uygulanması, buna bağlı olarak artan üretim ve çoğalan sermaye burjuva sınıfının iyice kendini göstermesine neden olmuştur.

*XIV. yüzyılla birlikte başlayan bu gelişmelerle biriken zenginlik, devletlerin güçlü ve sürekli ordu besleyebilecek olanaklara kavuşmalarını ve dolayısıyla Kuzey Avrupa devletlerinin güçlerinin artmasını sağlamıştır.*¹⁰ Bu güç artışıyla birlikte Amerika da dahil

sahip olmaktır. Bu ekonomik yapıyı uygulayan ülkeler enflasyonist politikalar izlemiş ve değerli maden stoklarının yurtiçinde birikmesi için giriş zorluklarına karşın, çıkış zorlukları oluşturmuştur. Bkz. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi*, 4. cilt, 3. baskı, İstanbul 2000, s. 133.

⁷ O. Sander, a.g.e., s. 94.

⁸ Aydınlanma Devrimi: Avrupa’da XVII. yüzyılın sonlarına doğru daha da belirgin bir hale gelen ve bütün XVIII. yüzyıl boyunca süren bir fikir hareketidir. İnsan ve toplum hayatında, pozitif bilimlerde, felsefe ve dünya görüşünde, hukuk ve iktisatta yeni anlayışları ortaya çıkarmış ve zamanla bütün dünyada geçerlilik kazanmıştır. Bu felsefe aklı [*ratio*] esas almaktaydı. Aklın, eleştiri cesaretinin, vicdan hürriyetinin, dini hoşgörünün; gelenek, geçmişe bağlılık, batıl inanç, din ve devlet otoritesi ve cemiyet yargılarının yerine geçmesi başlıca hedefleri arasındaydı. “*Deist*” ve “*laik*” karaktere sahiptir ve daha çok burjuva tarafından yürütülerek temsil edilmiştir. Önemli düşünürleri: Denis Diderot, Immanuel Kant, Montesquieu, Jean-Jacques Rousseau, Voltaire, Thomas Hume, John Locke. Daha geniş bilgi için bkz.: K. Beydilli, a.g.m., s.18-23.

⁹ K. Beydilli, a.g.m., s. 27.

¹⁰ O. Sander, a.g.e., s. 94.

olmak üzere bütün Batı, *emperyalist* bir karaktere bürünmüş ve dünyanın geri kalanını bir sömürü düzenine hapsedmiştir.

Başta Avrupa devletleri olmak üzere, Batı uygarlığının yukarıda anlatılan teknik, ekonomik, siyasi, kültürel, askeri ve dinsel ilerlemeleri gerçekleştirmesi, Doğu uygarlığının aleyhine gelişmiştir. Batı'nın, ulaştığı seviyenin zorunlu sonucu olarak, emperyalist bir karaktere bürünmesi, Doğu'nun kendi gelişimini tamamlamasına izin vermemiş ve bir sömürge coğrafyasına dönüşmesine neden olmuştur. Bu yaşananlar, Doğu uygarlığının başını çeken Osmanlı İmparatorluğu'na da aynı şekilde yansımış ve öyle bir devir gelmiştir ki; *Batı'nın gelişmesi hep Osmanlı'nın aleyhine olmaya* başlamıştır.¹¹

Batı'nın yükseliş dönemiyle, Osmanlı'nın duraklama devri aynı yüzyıllara denk gelmiştir. XVI. yüzyıl boyunca Batı'da rönesans ve reform hareketleri, insanlığa damgasını vuran bilimsel ve coğrafi keşifler yaşanırken, Osmanlı bu gelişmeleri ve sonuçlarını iyi kavrayamamış, eski *fütihatçı* geleneğinden ve *asya tipi üretim biçiminden** kurtulamamıştı. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise Batı; sanayi devrimini gerçekleştirmiş,¹² dinin katı kurallarını yıkarak bireyi özgürleştirme yolunda önemli kazanımlar sağlamış, kralın mutlakiyetine son vererek ulus-devlet yapılarını şekillendirmeye başlamış; bilimsel, teknik ve kültürel gelişiminin ve ekonomik zenginliğinin doruğuna tırmanmıştır. Osmanlı ise matbaanın icadını dahi kabullenemeyen bir siyasi ve sosyo-ekonomik yapılanmanın içinde bocalayıp durmuştur.

Özellikle coğrafi keşiflerden sonra; Osmanlı'nın elindeki ticaret yollarının ve kara nakliyatının önemini yitirmesi, farklı coğrafyaların ve özellikle deniz nakliyatının dünya

¹¹ Attila İlhan, *Hangi Atatürk*, 4.baskı, Ankara 1999, s. 11-12; *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, 12.cilt, 2.baskı, İstanbul 2005, s. 312 [Bundan sonra ABE].

* Asya Tipi Üretim Biçimi: Toprağın özel mülkiyeti olmadığı halde, bir takım görevliler eliyle toprağı işleyenin ürettiği artı-değerin sömürüldüğü sistem. Bu sistemin en belirleyici tarafı toprağın mülkiyetinin bireylerin elinde değil, onlara hükmeden tepedeki birliğin elinde olması ve üretilen değerın memurlar eliyle çarçur edilmesine bağılı olarak herhangi bir sınıfın elinde kapital birikimine izin vermemesi ve bundan dolayı da; başka bir üretim biçimine dönüşmemesidir. Bkz. O.Hançerlioğlu, a.g.e., 1. cilt, s. 105-106.

Ek olarak: Osmanlı'nın, Batı'daki ilerlemelere koşut bir ilerleme sağlayamamasının ve kendi Sanayi Devrimini gerçekleştirememesinin başlıca nedenlerinden biridir. Artı-değerin bürokrasi tarafından sömürülmesi, sermaye birikimine izin vermemiş, buna bağılı olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nda bir burjuva sınıfı oluşamamıştır. Oluşamayan bu sınıf eliyle gerçekleştirilmesi gereken aydınlanma, sanayi devrimleri ve milli-demokratik devrim gerçekleşmemiştir. Söz konusu devrimleri tamamlamış Avrupa devletleri ise bir yerden sonra, bunları başaramamış olan Osmanlı'yı kendi sömürgesi haline getirmiştir. Gerçekleşemeyen devrimler ve oluşamayan burjuva sınıfı ise, İmparatorluğun yıkılış günlerinde ortaya çıkacak ve Kurtuluş Savaşı'nın önderliğini üstlenecek olan Mustafa Kemal ve Cumhuriyet kadroları tarafından gerçekleştirilecektir.

¹² K. Beydilli, a.g.m., s. 26.

ticaretinde önem kazanması,¹³ Batı'da biriken sermaye ve artan bilimsel keşiflere bağlı olarak değişen silah teknolojisi, gemi teknolojisindeki ilerlemeler sonucunda Batı donanmalarının büyük bir güç haline dönüşmesi, Avrupa'da ortaya çıkan ulus-devlet yapılanmaları ve İmparatorluğun içinde bulunduğu üretim biçiminden kaynaklanan dezavantajlar, Osmanlı'yı büyük bir güç olmaktan yavaş yavaş uzaklaştırmaya başlamıştı. XVI. yüzyılla birlikte ise, artan bu güç kaybı, Osmanlı'yı yepyeni bir devre sürüklemiştir.¹⁴

XVI. yüzyılın sonlarına doğru başlayan *Duraklama Devri* bir sürü iç ayaklanmayı beraberinde getirmiştir. Zaten *eskisi gibi savaş ganimetleri de olmadığından, mali sıkıntıya düşmüş olan İmparatorluk*, Batı'daki ilerlemelere de yetişemeyince, bir sonraki yüzyıl Osmanlı için *Gerileme Devri'nin* başlangıcı olacaktır. Bu devir; Osmanlı'nın, Batı karşısındaki üstünlüğünü tamamen yitirdiği bir dönem olmuştur. XVII. yüzyılın sonunda başlayıp, XVIII. yüzyılın sonuna kadar devam eden bu devirde en belirgin olan; toprak kaybına uğrayan ve mali sıkıntılarla tanışan Osmanlı İmparatorluğu'nun, Batı'nın üstünlüğünü kabullenmesi ve içinde bulunduğu durumdan, Batı'daki üstyapısal değişiklikleri uygulayarak çıkmaya çalışmasıdır.¹⁵

Osmanlı, Batı'daki gelişmelerin ekonomik altyapı değişimlerine bağlı olduğunu, daha açık bir şekilde; üretim ilişkilerindeki ve üretim araçlarının mülkiyetindeki değişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıktığını kavrayamamıştır. Bu nedenle, kendi ekonomik altyapısını değiştirmektense, ordunun yenilenmesi gibi bir takım yüzeysel ve üstyapısal değişiklikleri gerçekleştirmeyi yeğlemiştir.

İmparatorluğun üstyapısal değişimler ve bunların doğurduğu iç kargaşalarla uğraştığı dönem, daha önce de belirtildiği gibi, başını Avrupa devletlerinin çektiği Batı uygarlığının yükselme dönemidir. Genel anlamda; Batı, Osmanlı'nın bu zayıf ve gelişimini tamamlayamamış, dünyadaki değişimlere ayak uyduramamış yapısından kendi lehine yararlanmaya başlamıştır. Fransızlar'ın 1535 yılında, kendilerine tanınan *kapütilyasyonlar* sayesinde elde ettiği ekonomik ayrıcalıklar,¹⁶ buna ilk örnek olarak gösterilebilirse de, asıl sömürü düzeni XVIII. yüzyıldan sonra başlamıştır.

Gerilemesine rağmen, XVIII. yüzyıla kadar Batı'yla denk bir güç olarak görülen Osmanlı, bu yüzyıldan sonra Batı'ya karşı *savunma konumuna geçecek ve merkezi*

¹³ KETD, 3/IV, s. 89.

¹⁴ O. Sander, a.g.e., s.120.

¹⁵ O. Sander, a.g.e., 139-141.

¹⁶ O. Sander, a.g.e., 121.

otoriteye karşı, emperyalist devletlerin kışkırtmalarıyla, *kafa tutmaya başlayacak yerel yöneticilerle ve valilerle uğraşacaktır.*¹⁷ Bu noktaya kadar; Osmanlı toprakları içinde, sorunsuz bir şekilde beraber yaşayabilmiş farklı dini ve etnik gruplara mensup uyruklar, özelde Avrupa devletleri; genelde ise emperyalizm tarafından kışkırtılarak, Osmanlı'dan bağımsızlık ve toprak talep etmeye başlamıştır.

Özellikle; 1774 yılında, Ruslarla imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'yla birlikte, Hıristiyan uyruğun koruyuculuğu, ilk kez bir yabancı devlete bırakılmıştır. Bu noktadan sonra, Ruslar'a verilen bu hakkın diğer emperyalist devletler tarafından da istenmesi söz konusu olmuştur. Bütün bunlarla birlikte 1789 Fransız Devrimi'yle yükselmeye başlayan ulusçuluk akımı, emperyalist devletlerin de kışkırtmalarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında yaşayan Hıristiyan azınlıkların ayrılıkçı mücadelelere girişmesine neden olmuştur. Rusların, Osmanlı topraklarındaki azınlıkların koruyuculuğuna soyunmasını, kendi emperyalist çıkarlarına uygun görmeyen Batılı devletler, bu koruyuculuk görevini üstlenmek adına Osmanlı'ya baskılarda bulunmuşlardır. Osmanlı'nın ekonomik ve siyasi durumu kafa tutmasına izin vermediğinden, Batı'nın bu talepleri, bir takım Batılılardan daha fazla *Batıcı* olan devlet adamları eliyle gerçekleştirilebilmiştir.¹⁸

1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları'na da bu açıdan bakıldığında görülebilir ki; Batı, emperyalist bir karaktere sahip oldukça, Osmanlı'yı hem dışardan hem içerden çökertecek formüller üretmeye çalışmış, modernleşme diye halka yutturulan bir takım acı reçetelerle, ısmarlama fermanlarla; İmparatorluğun sosyal ve siyasi yapısını, kendi çıkarına uygun bir hale getirmeye niyetlenmiştir.

Avrupa'da, önce düşünsel planda, XIX. yüzyıldan sonra ise siyasi planda ortaya çıkacak olan ulusçuluk akımı,¹⁹ Osmanlı'nın batıdaki topraklarının kaybına ve bu topraklar üzerinde yeni ulus-devletlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Biraz uluslaşma sürecinin sürüklemesi ve zihinlerde yarattığı etkiler, biraz da emperyalist devletlerin etkisiyle, ki bu devletlere ve etkilerine; özellikle XVII. yüzyıldan beri boğazları ele geçirme idealiyle yanıp tutuşan ve bu nedenle sürekli Osmanlı'yla sonu gelmez savaflara giren Rus Çarlığı ve onun Balkan milletlerine dayattığı Slavlaşma ideolojisi de dahildir.²⁰ Osmanlı

¹⁷ O. Sander, a.g.e., s. 140.

¹⁸ Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, 2.baskı, Ankara 2005, s. 12-14.

¹⁹ O. Sander, a.g.e., s. 188.

²⁰ Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, 7.baskı, İstanbul 2005, s. 133-138.

İmparatorluğu müthiş bir toprak kaybına uğramış, batı vilayetlerindeki nüfuzunu yitirmiştir.

Emperyalizmin kışkırtmasıyla, batı vilayetlerinde fiili olarak meydana çıkan bu durum, doğu vilayetlerinde yaşayan azınlığın da etkilenmesine zemin hazırlamıştır. O tarihe kadar Osmanlı idaresi altında görece sorunsuz yaşayan *gayrimüslim tebaa*, özellikle Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı'ya duyduğu aidiyetten vazgeçmiş ve siyasi olarak uluslaşma sürecini, onun toprakları üzerinde gerçekleştireceği ayrılıkçı faaliyetlere dayandırmaya başlamıştır. Daha sonra gelecek olan fermanlar da onların bu ayrılıkçı faaliyetlerini rahatça sürdürebilecekleri "özgürlükçü" zemini hazırlayacaktır. Bu tür fermanlarla kendilerine tanınan özgürlükleri ayrılıkçı amaçları için Osmanlı'nın aleyhine kullanmaya başlayan Ermeni azınlık ise; İmparatorluğun doğu toprakları üzerinde, kendilerince tarihsel bir hak olarak gördükleri, Ermenistan Devleti'ni kurmayı hedeflemiş ve başta Rusya olmak üzere bütün emperyalist devletlerden; bu amaçları adına hem teorik hem de pratik, çok önemli destekler sağlayabilmişlerdir.

XVI. yüzyılla birlikte başlayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine gelişen Batı ilerlemesinin, XVIII ve XIX. yüzyıldaki siyasi ve teknik dönüşümlerin de ittirmesiyle emperyalist bir şekle bürünmesi, iki ayrı kutup arasında *antagonist** bir çelişkinin doğmasına neden olmuştur. Bu noktadan itibaren Batı, daha sonra *Sevr Antlaşması*'yla somutlaştıracağı Osmanlı'yı bölme, parçalama ve özellikle doğu illerinde Ermeni ve Kürt devletleri kurma planını uygulamaya koymuştur.

Uygulamaya konulan bu plan; Osmanlı topraklarında varolan ayrılıkçı fikirlerin politikaya dönüşmesine ve bu politikaları fiili olarak yürütecek örgütlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bölünmüş ve yokedilmiş bir Osmanlı Devleti'nin, Ortadoğu ve Asya'daki çıkarlarına daha uygun olacağını düşünen emperyalist devletler, parasal ve ideolojik olarak destek verdikleri bu tarz silahlı ve silahsız örgütler kanalıyla, Osmanlı'yı zayıf düşürerek yokolma durumuyla karşı karşıya bırakmıştır. Sömürü çağında, sömürülen durumuna düşen Osmanlı İmparatorluğu ise, içinde bulunduğu durumdan çıkış yolunu, yine üstyapısal kurumlardaki *reformist* düzenlemelerde bulmuştur. Eğitim ve ordu başta olmak üzere bütün üstyapı kurumlarında gidilen bu değişimler, Osmanlı'ya gözle görülür siyasi bir başarı kazandırmasa da, 1908 Hareketi'ni ve Kurtuluş Savaşı'nı gerçekleştirecek ve

* Antagonizm: Kapitalist üretim biçimine özgü ve zorunlu olarak çatışmayla sonuçlanan diyalektik çelişme biçimi. Uzlaşmaz zıtlık. Uyuşturulamaz karşıtlık, sömüren sömürülen temeline dayanan uyuşturulamaz sınıflı toplumlara özgü bir *özel çelişki* biçimi.

Cumhuriyetin kurulmasına öncülük edecek, ilerici gençlerin yetişmesine zemin hazırlamıştır.

Batılı devletlerin kışkırtmaları sonucunda ortaya çıkan Kürtçülük ve Ermeni ulusçuluğu gibi projeler, son tahlilde Rusya'nın sıcak denizlere açılma politikasını durdurmak ve petrol coğrafyasına hakim olmak adına, ideolojik ve lojistik desteğini yine Batılılar'dan alarak uygulamaya geçirilmiştir. Ancak bu projeler doğal süreç içerisinde kendi karşıtını da zorunlu olarak ortaya çıkarmıştır. Yukarıda da değinildiği gibi, Osmanlı'nın ordu ve eğitim sisteminde yaptığı modernleşme hareketleriyle birlikte düşünüldüğünde, İmparatorluk toprakları üzerinde ulusçuluk adına girişilen ayrılıkçı hareketler, daha sonraki yıllarda kendini iyice belli edecek ve Anadolu coğrafyasının hakim ideolojisi haline gelecek olan *Türk milliyetçiliği* akımını da kendiliğinden ortaya çıkarmıştır.²¹ Emperyalizmin ‘‘böl-yönet’’ stratejisine karşı, bölünmeye ve toprak yitimine bir tepki olarak çıkan bu hareket; yurtseverliğe dayalı, anti-emperyalist, tam-bağımsızlıkçı, laik ve demokratik bir ulusçuluk anlayışını hedeflemiştir.²²

Bu akımın önderleri, XIX. yüzyılda ortaya çıkan *Yeni Osmanlı* hareketinin yaydığı fikirlerden etkilenen ve *I. Meşrutiyet*'in meydana getirdiği, görece özgürlüklere sahip *Kanun-i Esasi*'nin yeniden yürürlüğe girmesini sağlayacak *II. Meşrutiyet*'i getiren, II. Abdülhamit'in askeri okullarda gerçekleştirdiği modernleşmenin ürünü, adına *Jön Türkler* denilen, genç subaylardan oluşmaktaydı.²³ Bu kadro önceleri *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin*, daha sonra ise Kurtuluş Savaşı'nı verecek olan *Kemalist* kadroların içerisinde yeracaktır.

Sevr Antlaşması'yla somutlaşan Batı'nın Osmanlı'yı parçalama politikalarına dur diyecek, emperyalizme karşı verilmiş ilk Kurtuluş Savaşı'nı zaferle sonuçlandıracak ve İmparatorluğun Anadolu'daki toprakları üzerinde yepyeni bir ulus-devletin doğmasına

²¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, 2.cilt, 8.baskı, İstanbul 2003, s. 445, 450.

²² Attila İlhan, *Hangi Batı*, 2.baskı, İstanbul 2005, s. 322.

²³ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih 1789-2001*, 6. baskı, İstanbul 2006, s. 455-456.

* İttihat ve Terakki Cemiyeti: 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanında ve II. Meşrutiyet döneminde [1908-1918], Osmanlı Devleti'nin yönetiminde etkin bir rol oynamış, önceleri gizli cemiyet (dernek) daha sonra ise siyasi parti olarak örgütlenmiş siyasi yapı. İlk olarak; 1889 yılında Askeri Tıbbiye'li beş öğrenci tarafından gizli bir dernek olarak kurulmuştur. II. Meşrutiyet'e kadar özellikle ordudaki genç subaylar arasında yayılan bu gizli dernek, hareket alanı olarak da; diğer bölgelere göre, görece daha serbest olan, liman şehri Selanik'i seçmişlerdir. II. Meşrutiyet'in ilanına kadar yurtiçi ve dışında gerek bir aydın hareketi olarak fikirlerle, gerekse geç subaylara yaslanan bir hareket olarak silahla mücadele yürütmüştür. 1908'den sonra ise bu yapı; Enver (Paşa), Talat (Paşa) ve Cemal'in (Paşa) oluşturduğu *triumvira* (üçlü yönetim) tarafından yönetilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz.: Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, 5.baskı, İstanbul 2000.

neden olacak bu devrimci, Türk milliyetçisi kadronun içinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden yetişme bir subay olan Kazım Karabekir de yeralacaktır.

Askerlik yaşamının çoğunu, emperyalizmin saldırılarını yoğunlaştırdığı bir coğrafya parçası olan Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde görev yaparak geçirmiş olduğu ve emperyalizme karşı verilen savaşlarda en önlerde bulunduğu göze alınacak olursa, bu önemli komutanın; Batı emperyalizminin, özellikle Osmanlı'nın doğu illerinde yaşayan Kürtler'e ve Ermeniler'e empoze etmeye çalıştığı ayrılıkçı ulusçuluk ideolojisi ile bu ideolojinin gerçek hayattaki yansımaları ve siyasi sonuçlarının neler olduğu konusundaki kişisel görüşleri ve tanıklıklarının, ne kadar önemli olduğu anlaşılabilir.

İşte bu tezin konusu ; XVI. yüzyıldan sonra Batı ilerlemesi karşısında geri düşen ve XIX. yüzyıldan sonra da emperyalist Batı'nın sömürgesi haline gelerek yokolma tehdidi altında kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntılarından yeni bir devlet ortaya çıkarmayı başaran ilerici kadronun önderliğinde bulunmuş ve İmparatorluğun çöküş dönemini tüm ayrıntılarıyla yaşamış, özellikle Batı'nın ve Ruslar'ın kışkırttığı Ermeni çeteciliği ve Kürtçülük sorunlarıyla bizzat mücadele etmiş, görev yeri olarak bulunduğu süre boyunca *Doğu sorununa* tüm taraflarıyla yakından tanık olmuş ve bu soruna çözüm önerileri getirmiş bir asker ve devlet adamı olarak Kazım Karabekir Paşa'nın, sadece kendi yazdığı kitapları temel alarak, Batılı devletlerin kendi çıkarı adına ortaya çıkardığı Ermeni meselesi ve Kürtçülük hareketlerini ve bunların doğurduğu Doğu sorununu incelemektir.

Bu noktada şunu özellikle vurgulamak gerekir ki; Doğu sorunundan kasıt Batı'nın tarih terminolojisine *Eastern question* ya da *Question d'Orient* olarak geçen ve eski Türkçe'de *Şark meselesi** olarak isimlendirilen, büyük güçlerin Osmanlı üzerindeki çıkar çatışmalarına vurgu yapan, içinde oryantalist ve emperyalist çağırışimleri barındıran Doğu sorunu değildir. Araştırmaya konu olan Doğu sorunu; Ermeni ve Kürt azınlığın kullanılarak, Osmanlı'nın doğu vilayetlerinin bölünmesi girişimlerini ve bu girişimlerin o coğrafya üzerindeki; sosyal, siyasal, beşeri, ekonomik ve benzeri etmenlere yaptığı etkiyi kapsamaktadır. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kadar doğu bölgesinde kışkırtılan ayrılıkçı faaliyetler, Sevr Antlaşması'nda da ortaya çıktığı gibi, bir Ermeni ve Kürt devletleri ortaya çıkarmak içindir. Batı, bu hedef için ideolojik ve lojistik desteğini hiçbir zaman adı geçen

* Şark Meselesi: Avrupa diplomasisinde Osmanlı İmparatorluğunun ortadan kaldırılması ihtimalinin yarattığı mesele. Aslında bu sorunun ortaya çıkışı, Osmanlı'nın kuruluşundan da öncelere gitmektedir. Her devirde; Boğazların, Şattularab'ın, Toros sıradağlarının ve Süveyş kıstağının stratejik önemi ve Balkanlar'daki, Anadolu'daki, Yakındoğu'daki bazı bölgelerin iktisadi önemi, büyük devletleri, bunları tek başına kontrolü altına almaya yöneltmiştir. Bu nedenle Şark Meselesi'nin tarihi temelleri çok eski zamanlara dayanmaktadır.

azınlıklardan esirgememiştir. Araştırmaya konu olan Doğu sorunu aslında emperyalist bir projenin yansımasıdır ve bu yansımalar bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun da, daha sonra gelecek olan Kemalist kadroların da hem iç, hem dış siyasetlerinin ana belirleyicilerinden biri olmuştur. Kısaca; emperyalizmin kışkırttığı Ermeni ve Kürt ayaklanmaların, önce Osmanlı, daha sonra da Kurtuluş Savaşı kadrolarınca engellenme girişimleri ve bu hareketlerin doğu bölgesindeki politik, ekonomik ve sosyal yapıya etkileri Doğu sorunu olarak ele alınmaktadır.

Bu çerçevede; Kazım Karabekir, Doğu sorununa nasıl bakmıştır? Bizzat yüzyüze kaldığı bu sorunla askeri planda nasıl mücadele vermiştir? Doğu sorununa ekonomik bir çözüm önermiş midir? Önerdiği diğer çözümler nelerdir? Doğu sorununun iki ana belirleyicisi olan Ermeni ve Kürt azınlıkları nasıl değerlendirmektedir? Bu sorunun arka planında yatan emperyalizm sorunsalını görebilmiş midir? Kazım Karabekir, yaşamı boyunca bu sorun içerisinde ne şekilde yer almış ve hangi fiili mücadelelere girişmiştir? Ve bu girdiği mücadeleler esnasında, mevcut iktidarlarla nasıl bir ilişki içinde olmuştur gibi sorulara yanıt aranacaktır. Bunun yanı sıra, konunun gerektirdiği ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'nun ve yeni kurulmaya başlayacak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin değişen dış politikalarına, bu süreç içinde yaşanan devletlerarası ilişkilere ve asıl önemlisi, bu Doğu sorunu denilen olgunun, tarihsel arka planının ne olduğu, Ermeni ve Kürt tebaalarının ne zaman ve ne şekilde kışkırtıldığına da özellikle değinilecektir.

2. ERMENİ ve KÜRT AYAKLANMALARI ÇERÇEVESİNDE DOĞU SORUNUNUN TARİHSEL ARKA PLANI

2. 1. Ermeni Sorununun Kökenleri

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, aslında Doğu sorununun başlangıç noktası olarak ele alınabilir. O tarihe kadar Osmanlı Devleti'nin himayesinde sorunsuz yaşayan, başta Ermeniler olmak üzere Hıristiyan azınlıklar, bu tarihten sonra Rus Çarlığı'nın himayesine girmiş ve daha sonra Avrupa devletlerinin de işe karışmasıyla, yabancı devletlerin himayesinde Osmanlı'ya karşı ayaklanmaya başlamışlardır. Bu tarihe kadar görülmeyen ayrılıkçı hareketler de, bu antlaşma sonrası ortaya çıkmaya başlamıştır.

Hıristiyan azınlıkların antlaşma sonrası oluşan yeni durumunu, ne şekilde himaye edildiklerini ve XVIII. yüzyıl Osmanlı ticaret ortamını, Prof. Dr. Robert Mantran şu şekilde tasvir etmiştir:

“ ...Limanlarda, kendileri için de çalışan Osmanlı uyrukluğundan sıyrılmamanın arkasındaki araçların desteğinden yararlanırlar; Rumlar, Ermeniler, Hıristiyan Suriyeliler, Yahudiler, <<azınlıklar>> diye adlandırılanlar, **berat** ya da **koruma belgeleri** biçimi altında yabancı diplomatik görevlilerin korumasını elde ederler. Yabancı tacirlerin ayrıcalıklarının yanısıra, kimi aracı ve Osmanlı görevlilerinin yararlandıkları kolaylık ve durumların korunması, destek, suç ortaklığı ya da himaye aranişi içine sokar hepsini ²⁴.

Küçük Kaynarca Barış Antlaşması, Osmanlı Devleti’ni dışardan topraksal açıdan dağıtma amacına yönelik sayılamaz. Ancak, yeni ve belki daha da ciddi bir politikanın da başlangıç noktasını oluşturur: Osmanlı Devleti’ni, çeşitli ulusları bağımsızlık için kışkırtarak ve onlara yardım ederek içerden dağıtma.²⁵ Bu amaç için antlaşmanın yedinci maddesine şöyle bir ibare koyulmuştur: “ Devlet-i Aliyemiz [Yüce Devletimiz, Osmanlı Devleti] *teahhüd ider ki* [söz vermek] *Hıristiyan diyanetinin hakkına ve kinisalarına* [kiliselerine] *kaviyyen sıyanet ide* [kuvvetle korumak] *ve Rusya Devleti’nin elçilerine ruhsat vire ki...*”²⁶ Bu maddeyle Rus Çarlığı, hem Osmanlı’daki Hıristiyanlar’ın koruyucusu durumuna gelmiştir, hem de bu madde ciddi anlamda Osmanlı Devleti’nin işlerini bir başka devletin müdahalesine açık hale getirmiştir.

Asıl önemli olan ise; bu antlaşmadan sonra Osmanlı tebaası Hıristiyanlar’ın, özellikle Ermeniler’in, kendilerini Rus Çarının tebaası olarak görmeye başlamasıdır. XIX. yüzyılın başlarından itibaren; gerek İstanbul, gerekse Doğu vilayetlerinde yaşayan Osmanlı Ermenileri, sahip oldukları bu tabiiyet duygusunu, ceplerinde taşıdıkları Rus Çarlığı’na ait pasaportlarla da somutlaştırmıştır. Bununla birlikte; kendini Rus tabiiyetinde gören Ermeniler, Osmanlı Devleti’nde Rus emperyalizminin beşinci kolu gibi faaliyette bulunmakta ve bütün Osmanlı-Rus savaşlarında, Ruslara hizmet etme yolunu tercih etmekteydiler.²⁷

²⁴ Robert Mantran, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: Avrupa Baskısı, Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çeviren: Server Tanilli 1.cilt, Ankara 1992, s. 346.

²⁵ O. Sander, a.g.e., s. 205 vd.

²⁶ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, 1. cilt, Ankara 1953, s. 124; Bilal N. Şimşir, *Ermeni...*, s. 12.

²⁷ B. N. Şimşir, *Ermeni...*, s. 12.

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın, Osmanlı Devleti'ne baş kaldırıp Kütahya'yı ele geçirmesi ve Başkent İstanbul'u tehdit etmesi, Osmanlı'nın kendini koruma refleksiyle Rus Çarlığı'ndan yardım istemesine neden olmuştur. Bu isteğe Ruslar olumlu cevap vermiş ve sonuçta iki devlet arasında *Hünkâr İskelesi Antlaşması* imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Osmanlı, Ruslara Küçük Kaynarca'dakinden çok daha fazlasını vermeyi göze almış, neredeyse bu devletin himayesine sığınmıştır. Osmanlı'nın böylesi bir duruma gelmesi ve antlaşma gereği Ruslara taviz vermesi, Batılı devletlerin o günkü çıkarlarına uymadığından, İngiltere duruma el koymuş ve Mehmet Ali Paşa'ya karşı Osmanlı'nın yanında yer almaya başlamıştır. Sonuç olarak bu devlet izlediği politikayla Osmanlı'yı açık pazar haline getirecek ve bu ülkedeki İngiliz ticaretini imtiyazlı duruma yükseltecek, *1838 Baltalimanı Antlaşması*'nı elde etmesini bilmiştir.²⁸

Rusya'nın söz konusu antlaşmalarla imtiyazlar edinmesi, Osmanlı Hıristiyan azınlığın hamiliğine soyunması ve Ermenilerle birlikte diğer Osmanlı Hıristiyan tebaasını da kullanarak Osmanlı Devletini parçalamaya çalışması, başta İngiltere olmak üzere, Batılı devletlerin de bu konu üzerine yoğunlaşmasına neden olmuştur. Böylesi bir tarihi fırsat, onlara göre Rusların tekeline bırakılamazdı. Baltalimanı Antlaşması'yla Osmanlı'yı ekonomik olarak yarı-sömürge haline getiren İngiltere, özellikle buna izin veremezdi. Osmanlı'yı siyasi olarak da çıkarlarının gerektirdiği yere getirmeli, benzer bir antlaşmaya imza atarak, Ruslarla aynı haklara sahip olmalıydı. Başta Fransa olmak üzere diğer Batılı devletler de, daha önce elde etmiş oldukları ekonomik ve adli kapitülasyonları yetersiz bulmakta ve Küçük Kaynarca benzeri bir antlaşmaya mutlaka ihtiyaç duymaktaydılar. Bekledikleri bu fırsatı da, Kırım Savaşı'yla birlikte yakaladılar.²⁹

Başında bulunan Çar Nikola'nın, bir darbeyle Boğazlar'a ve İstanbul'a sahip olmak ve Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmak emelini gerçekleştirmek adına Rus Çarlığı, Osmanlı Hıristiyanları'nın haklarını, özellikle Kudüs'teki kutsal kiliselerin bakımını ve kullanılmasını bahane ederek, 1853 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açmıştı. Bu savaşta; başta İngiltere olmak üzere, Batılı devletler Osmanlı'nın yanında olmayı tercih ettiler. Rusların tek başına Kudüs'ün ve Hıristiyanlığın haklarına sahip çıkması, onlar için kabuledilebilir bir durum değildi. Daha da ötesi, Osmanlı Devleti'yle Küçük Kaynarca gibi bir antlaşma yapmak istiyorlardı ve bu bekledikleri fırsat olabilirdi.³⁰

²⁸ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, 1.kitap, İstanbul 2001, s. 102-103.

²⁹ B. N. Şimşir, *Ermeni...*, s. 13.

³⁰ KETD, 3/IV, s. 244 vd.; B. N. Şimşir, *Ermeni...*, s. 13.

Netice olarak; daha birliğini tam olarak sağlayamamış İtalya da dahil olmak üzere, Batı devletleri, Osmanlı'nın yanında yer almak suretiyle Kırım Savaşı'na katılmışlardır. 1853 yılında başlayan savaş, 1856 yılında yapılan *Paris Barış Antlaşması*'yla sona ermiştir. Avrupa'nın baskıları sonucunda, *Sultan Abdülmecid* tarafından 18 Şubat 1856 tarihinde yayımlanan *Islahat Fermanı*, söz konusu barış antlaşmasının dokuzuncu maddesine yerleştirilerek; Osmanlı Devleti'nin azınlıklarla ilgili siyaseti, kısaca iç meseleleri, uluslararası bir durum haline getirilmiştir. Söz konusu dokuzuncu madde şöyledir:

“ *Tebaasının refah ve mutluluğunu başlıca iş bilen Padişah, ırk ve din ayrımı gözetmeksizin, tebaasının durumunu düzeltmek için bir ferman vermekle, İmparatorlukta Hıristiyan halk konusunda da yüksek ve cömert düşüncelerini açıkladıkları gibi, bu yoldaki düşüncelerinin yeni bir delilini göstermiş olmak için bu fermanı, kendiliğinden, antlaşmayı hazırlayan devletlere göndermeyi uygun bulmuşlardır...*”³¹

Osmanlı Devleti bu maddeyle, içişlerine dışarıdan gelebilecek herhangi bir müdahaleye engel olmayı amaçlıyordu. Bunu dış müdahale tehlikesini de; söz konusu maddeyle tartışmasız bir biçimde çözdüğüne inanıyordu. Fakat işin aslı öyle değildi. Osmanlı Devleti, aynı maddenin devamında şu ibareye de yer vermesine rağmen, Batı devletlerinin söz konusu dokuzuncu maddeyi, kendi çıkarları doğrultusunda ve müdahalelerini meşrulaştıracak bir şekilde ele almalarını engelleyememiştir:

“ *Antlaşmayı imzalayan devletler, bu fermanın yüksek değerini kabul ederler. Bu fermanın, Padişahın ne kendi tebaası ile olan ilişkilerine, ne de Osmanlı devleti'nin iç yönetimine antlaşmayı imzalayan devletlere teker teker ya da toplu olarak karışmak için bir hak ve yetki veremeyeceği doğaldır* ”.³²

Bu ibare dahi, Osmanlı'nın azınlık sorununu yabancı müdahalesinden korumasına yetmemiştir. Hatta aksine; bu madde, Rusya ile birlikte Batılı devletlerin de bu sorunu, kendi çıkarları doğrultusunda kullanmasına zemin hazırlamıştır.

Aslında azınlıklara taviz konusu 1839 yılında, II. Mahmut döneminde hazırlanıp ölümü dolayısıyla, yine I. Abdülmecid döneminde yayımlanan *Gülhane Hat-ı Hümayunu*'yla başlamıştır. *Islahat Fermanı*, aslında Tanzimat metninin bir ekinde başka birşey değildir³³. *Gülhane Humayunu*'yla Osmanlı Devleti, gayri-müslim uyruklarına

³¹ B. N. Şimşir, *Ermeni...*, s. 48; Antlaşmanın tam metni için bkz.: Nihat Erim, a.g.e., s. 341-353.

³² B. N. Şimşir, *Ermeni...*, s. 48.

³³ Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali I-II*, 2.kitap, İstanbul 2003, s. 252.

görünürde bir takım eşitlikler tanımış ve bütün uyruklarının mal, can ve ırzlarını güven altına almıştır. Fakat bu güven sağlama görüntüsü altında verilen eşitliklerin, içinde bulunulan koşullar açısından ne derece doğru olduğu, Doğan Avcıoğlu'nun kaleminden şu şekilde yansımaktadır:

“ 1838 Antlaşması gibi, Tanzimat reformları da, İngiltere tarafından empoze edilmiştir. Şüphesiz, can ve mal güvenliğinin sağlanması, idarede ve vergi sisteminde reformlara girişilmesi, ticaret, ceza vb. Alanlarında yeni kanunlar hazırlanması, toprak sisteminin ıslahı vb. Bağımsız kapitalist gelişme yoluna girebilseydi, Türkiye'nin [Osmanlı kastediliyor] de kendiliğinden el atması gereken reformlardı. Ne var ki, açık Pazar şartlarında bu reformlar, esas bakımdan, Batı kapitalizminin çıkarlarına hizmet etmekten ve Türkiye'yi sömürgeleştirmekten başka bir sonuç vermemiştir.

Tanzimat, vitrindeki Batılı görünüşe bakılarak, Batılılaşma hareketi diye övülür. Hareketin baş mimarı Mustafa Reşit Paşa, <<büyük>> sıfatıyla anılır. Yalnız bu Batılılaşma, sömürge ve yarı-sömürge haline getirilen bütün Avrupa dışı ülkelerde görülen cinsten bir Batılılaşma, bir uydulaşmadır ”.³⁴

Tanzimat'ın, Osmanlı'yı bir uydu devlet haline getirerek, Batı sömürsünün hizmetine açtığını söyleyen Doğan Avcıoğlu, aynı zamanda bu fermanın; Baltalimanı Antlaşması'nın hazırladığı serbest ticaret şartlarını ve Batı kapitalizmi lehine kurulan açık pazar düzeninin gerekli kıldığı; idari, mali, vb. reformları de beraberinde getirdiğini, Batı kapitalizminin Osmanlı'da yaslanmak istediği Rum ve Ermeni tebaaya imtiyazlı bir durum sağladığını da söylemiştir.³⁵ Osmanlı Meclisi başkanlığı ve Ayan Meclisi reisliği yapmış olan ünlü İttihatçı Ahmet Rıza Bey de kitabında bunu destekleyen fikirler öne sürmüştür:

“...Çünkü bu reform projelerinin çoğunun asıl amacı, zahiren [görünüşte] söylendiği gibi nizamı tesis etmek, ilerlemeyi hızlandırmak değil tamamen başka birşeydi. Bunların asıl gayesi, aslında o ülkeyi ekonomik olarak çökertecek imtiyazlar elde etmektir ”.

Ahmet Rıza bununla da kalmayıp, *Ansiklopedi Britannica*'nın *Armenia-Ermenistan* maddesinden alıntı yaparak, Batılı devletlerin azınlıkların korunması için teklif ettiği reformların gerçek yüzünün aslında bambaşka olduğunu belirtmiş ve artık kimsenin Avrupalıların ve Amerikalıların verdiği söze güvenmediğini söylemiştir.³⁶

³⁴ D. Avcıoğlu, *Türkiye'nin...*, 1.kitap, s. 119.

³⁵ D. Avcıoğlu, *Türkiye'nin...*, 1.kitap, s. 118.

³⁶ Ahmet Rıza, *Batı'nın Politik Ahlaksızlığı*, İstanbul 2004, s. 24.

Reformların gerçek yüzü ve asıl kaynağının neresi olduğu ise Tanzimat dönemi İngiltere Büyükelçilerinden Lord Stratford Canning'in anılarında şu şekilde anlatılmaktadır:

“ *Son günlerde harıl harıl çalışıyor [Mustafa Reşit Paşa]. Hıristiyan, Yahudi uyrukların dini imtiyazlarını garanti altına alan fermanların kaleme alınmasıyla uğraşiyor. Bu sabah müsveddeleri bana da yollamışlar, **bir iki cümle ilave ettim. Yakında yeni imtiyazlar da koparılabilir** ”.*³⁷

Büyükelçinin açıkça söylediği gibi; Osmanlı Devleti’ni ileri götürmek amacıyla yapıldığı söylenen ıslahatlar, aslında yabancı devletlerin kendi çıkarları için, Osmanlı Devleti’ndeki azınlıklar adına imtiyazlar koparmalarına yaradı. Özellikle Islahat Fermanı’yla Avrupalılar, Osmanlı’nın “*Hıristiyan uyrukları üzerindeki himayeciliklerini pekiştiriyorlar ve kışkırtıcı politika gütmek için onlar lehine bazı yeni hak ve imtiyazlar daha elde ediyorlardı*”.³⁸

Elde edilen bu yeni hak ve imtiyazların en önemlileri şunlardır: Osmanlı Hıristiyanları’na ve Yahudileri’ne bu ferman ile toplum olarak örgütlenme hakkı tanınmıştır. Toplum önderleri olan patrikler ise görevlerini ölüncüye değin sürdürebileceklerdir. Patriklere, ruhban sınıfından olanlara ve *cemaat başlarına* devletçe aylık bağlanmaya başlanmıştır ve hepsinden önemlisi bundan sonra; *Hıristiyan ve öteki Müslüman olmayan toplulukaların milletçe olan işlerinin idaresi her bir topluluğun rahipleri ve halkı arasından seçilecek üyelerden oluşan bir meclisin gözetim ve korumasına* bırakılıyordu.³⁹ Bununla birlikte artık, gayrimüslim uyrukların hepsi, hangi cemaatten olursa olsun, devletin hizmet ve memurluklarına kabul edileceklerdi. Söz konusu fermanla, devletin yönetimine de katılmaya başlayan gayrimüslim tebaanın *özel izin almadan kiliselerini tamir ve hatta sırf Hıristiyanların oturduğu bölgelerde yeniden kilise inşa edebilmeleri* dahi serbest bırakılmıştı. Daha sonra bu kiliseler, Ermeni ihtilal cemiyetlerine silah deposu ve terör karargahı olarak hizmet verecektir.⁴⁰

Bir çok alanda önemli serbestlikler kazanan gayrimüslim uyruklar, iki çok önemli alanda daha ayrıcalık edinmişlerdi: eğitim ve hukuk. 1856 Fermanı’nda I.Abdülmecid

³⁷ Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, çeviren: Can Yücel, 3. baskı, İstanbul 1999, s. 140 vd.

³⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000, s. 49.

³⁹ Çetin Yetkin, *Türk Devrim ve Direnişleri I-II-III*, 2.baskı, İstanbul 2004, s. 441; Ahmet Rasim, *Osmanlı’da Batışın Üç Evresi*, Hazırlayan: Hıfzı V. Velidedeoğlu, 3.baskı, İstanbul 1989, s. 247.

⁴⁰ A. Rasim, a.g.e., s. 248; Ç. Yetkin, a.g.e., s. 441; İ.Ortaylı, a.g.e., s. 46; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, 4.baskı, İstanbul 2007, s. 566.

şöyle buyurmuştu: ‘‘ ...Hıristiyanlardan ve Müslüman olmayan öteki uyruklardan iki kişi arasındaki miras gibi özel davalar, eğer davada taraf olanlar isterlerse, patrik ya da cemaat başkanı tarafından karara bağlanmak üzere onlara havale edilecektir...’’ bu ibareyle gayrimüslim uyruklara neredeyse *yargı bağımsızlığı* tanıyan sultan, aynı fermanda yazılı şu ibarelerle müslüman olmayan uyruklarına kendi okullarını açma yetkisi tanıyordu: ‘‘ ...ve bundan başka cemaatlerden her biri bilim, tarım ve sanayiye ilişkin olarak kendi üyelerince okullar açma yetkisine sahip olacaklardır...’’⁴¹ Açılan bu okullarda yapılan ilk iş ise; Ermeni tarih, edebiyat ve kültürünün işlenmesi olmuştur.⁴²

Bu sırada; Osmanlı sınırları içerisindeki Hıristiyanları ve özellikle Slavları korumak bahanesiyle Rus Çarlığı, 24 Nisan 1877’de Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmiştir. Balkanlar’da ve Doğu Anadolu’da olmak üzere iki cephede gerçekleşen bu savaşta Ruslar, Erzurum’a kadar girmişlerdi.⁴³ Osmanlı Devleti’nin iki cephede birden sıkışmasını ve Rusya’nın işgalini fırsat bilen Ermeniler, Türk-Müslüman köylerine saldırmış ve bununla da kalmayıp, Rus işgal kuvvetlerinin hizmetine girmişlerdir.⁴⁴ Ruslar’ın Kafkas cephesindeki kuvvetlerinde Ermeni erleri, assubaylar ve subaylar da bulunmuştur.⁴⁵ Ermeniler yalnızca Rus ordusuna katılmakla da yetinmemiş ve İstanbul Ermeni Cemaati, Ocak 1878’de, Edirne’ye gelmiş olan Rus Başkumandan Vekili Grandük Nikola’ya gizlice bir heyet göndererek, Rus Çarına bağlılıklarını bildirmiş ve bunun yanı sıra; Ermeniler için de özerklik istemiştir.⁴⁶ Rusların amacı da bu olduğu için, sözde Ermenilerin isteği üzerine, Ayastefanos Antlaşması’nın onaltıncı maddesine yerleştirilen aşağıdaki ibareyle, hedeflenen gerçekleştirilmiştir:

‘‘ *Ermenistan’da Rusya askerinin işgali altında bulunup Devlet-i Aliye’ye [Osmanlı Devleti’ne] iadesi lazımgelen yerlerin boşaltılması oralarca devletin iyi ilişkilerine zararlı olabilecek karışıklıklara imkan verebileceğinden Devlet-i Aliye Ermenilerin yerleşmiş olduğu eyaletlerde yerel çıkarların gerektirdiği iyileştirme [ıslahat] ve düzenlemelerin [tensikat] zaman kaybetmeksizin uygulamaya geçmesi ve Ermenilerin Kürtlere ve*

⁴¹ A. Rasim, a.g.e., s. 248-249.

⁴² F. Aramaoğlu, a.g.e., s. 566.

⁴³ R. Uçarol, a.g.e., s. 374, 376.

⁴⁴ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 53-54.

⁴⁵ F. Armaoğlu, a.g.e., s. 567; B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 54.

⁴⁶ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 55.

Çerkezlere karşı güvenliklerinin sağlanmasına söz verir ‘‘. Sonuç olarak, antlaşmanın bu maddesiyle Ermeni Sorunu resmi olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁷

O ana kadar işin içine fazla girmemiş olan İngiltere, Rusların bu madde vasıtasıyla Ermenileri himaye etme politikasının, Akdeniz ve genel olarak Doğu çıkarlarının tehlikeye düşmesine neden olacağını görerek, bölgede artan Rus gelişme ve baskısına aktif olarak karşı çıkmak üzere, harekete geçmiştir.⁴⁸ Londra Hükümeti, bu tehlikeyi önlemek üzere Osmanlı Devleti’ni Kıbrıs Antlaşması’nı yapmaya zorlamış ve bu antlaşmanın birinci maddesine koyduğu şu hükümle de Ermenilerin hamiliğini Ruslara bırakmayacağını göstermiştir:

*‘‘ Rusya Devleti Batum ve Ardahan ve Kars veyahut adı geçen yerlerden birini yönetimi altında tutup da ileride her ne zaman olursa olsun barış antlaşmasıyla belli olan Asya topraklarında bir kısmını daha zapt ve işgale girişirse o halde İngiltere devleti adı geçen yerleri silahla korumak ve savunmak üzere saltanat-ı seniye [yüce saltanatla, Osmanlı Saltanatı] ile birleşmeye söz verir ve buna karşılık Padişah da muhafaza olunan yerlerdeki Hristiyan uyruklar ve diğerlerinin iyi yönetilmesi ve korunmasına yönelik ileride devletler tarafından kararlaştırılacak lüzumlu **islahatları** uygulayacağını İngiltere devletine söz vererek...’’*⁴⁹

İngilizler bu şekilde hem Ermenilerin koruyuculuğuna soyunuyorlar, hem de Rusların Ermeni politikalarına engel oluşturacak tarzda bir politika üretmiş oluyorlardı. Bu politikanın bir devamı olarak da İngiltere’nin öncülüğünde ve Almanya’nın daveti üzerine Ayastefanos Antlaşması’nın yumuşatılması amacıyla, 1856 Paris Antlaşması’nın tarafı olan ülkelerin* katılacağı bir kongre toplanmıştır.⁵⁰ 13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında yapılan Berlin Kongresi sonucunda Ayastefanos Antlaşması’nın onaltıncı maddesi yumuşatılarak altmışbirinci madde haline getirilmiştir.

1856 Islahat Fermanı, yukarıda da değinildiği üzere Paris Antlaşması’nın dokuzuncu maddesine ilave edilerek uluslararası bir metin haline getirilmiş ve Osmanlı Devleti’nin

⁴⁷ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, 1.cilt, Ankara 1953, s. 395; R. Uçarol, a.g.e., s. 381.

⁴⁸ R. Uçarol, a.g.e., s. 386.

⁴⁹ N. Erim, a.g.e., s. 401 vd.

* Bu ülkeler: Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Fransa, Almanya (1856’da Prusya), Rus Çarlığı, Avusturya ve İtalya (1856’da Piyemonte). R. Uçarol, a.g.e., s. 390.

⁵⁰ R. Uçarol, a.g.e., s. 390; B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 57.

içişlerine karışabilmenin bir basamağı olarak kullanılmıştı; 1878 Berlin Antlaşması'yla ise, müdahale hakkı en haysiyet kırıcı bir biçimde ifade edilecektir.⁵¹

“ Bab-ı Ali, ahalisi Ermeni bulunan eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği **ıslahatları** geciktirmeksizin uygulamayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini sağlamayı yükümlenir ve arasına bu konuda kabul edilecek önlemleri devletlere bildireceğinden adı geçen devletler de, sözkonusu önlemlerin uygulamasını gözlemleyeceklerdir “.⁵²

Bu maddenin, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler için ne anlama geldiğini anlamak için, Ermeni cemaatin isteklerini savunmak üzere Berlin'e gönderilmiş, eski patrik Hıramyan'ın yanında bulunan Nuriyas Çeras'ın 1879 yılında yayımladığı broşüre bakmak gerekir:

“ Berlin Kongresi, Ayastefanos Antlaşması'nun 16. maddesi yerine 61. maddeyi koymakla kalmadı, ilerde kuracağımız ulusal binanın temellerini de attı.

Gerçi Avrupa bize özerklik vermedi ama bize öyle bir madde bağısladı ki, bu bizi, erişmek için yanıp tutuştuğumuz amacımıza ulaştıracaktır.

Babialı Ermenilerin yaşadığı yerlerde reformlar yapmaya söz verdi: bu reformlar bir gün **idari özerkliğe** dönüşecektir. [...] Reformlar gerçekleşmezse eyleme geçmek gerekir. [...] Kürtler ve Çerkezler cezalandırılmadan kalırsa eyleme geçmek gerekir. [...] Berlin Kongresi'nde bir altın madeni elde ettik. Bu maden ocağını çalıştırmak ve altını çıkarmak bize düşer “.⁵³

Söz konusu maddeyle bağımsızlık istekleri perçinlenen Ermeniler'e, Anadolu ve İstanbul'da açılan *misyoner* okulları da kültürel olarak altyapı hazırlamıştır. Fransızlara Katolikleri, Ruslara Ortodoks azınlığı kaptıran İngilizlerin Ermeni uyruklar içersinden devşirdikleriyle, kendisine bağılı Protestan azınlık yaratma siyaseti daha sonra Amerika Birleşik Devletleri tarafından da takip edilmiştir.⁵⁴ Önceleri; Osmanlı'dan ABD'ye Ermeni götüren ve teoloji fakültelerinde misyoner olarak yetiştirdiği bu insanları, tekrar Anadolu'ya misyoner yardımcısı olarak kullanmak için geri döndüren Amerikan Protestan misyonerleri, 1850 yılından sonra tam anlamıyla Anadolu'ya yerleştiler ve Osmanlı

⁵¹ D. Avcıoğlu, *Türkiye'nin...*, 1.kitap, s. 121

⁵² N. Erim, a.g.e., s. 423; B. Şimşir, a.g.e., s. 58; R. Uçarol, a.g.e., s. 393.

⁵³ **Turkey no.4 (1880): Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asia Minor And Syria**, London, 1880, s. 154, No: 118/1'den aktaran: B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 59 vd.

⁵⁴ F. Armaoğlu, a.g.e., s. 566.

Ermenileri arasında eğitim çalışmalarını hızlandırdılar. Bu tarihten sonra sekiz yüksek kolej açtılar:

- 1) Robert Kolej- İstanbul
- 2) Üsküdar Amerikan Kız Koleji- İstanbul
- 3) Fırat Koleji – Harput (Elazığ)
- 4) Anadolu Koleji- Merzifon (Amasya)
- 5) Merkezi Anadolu Koleji- Antep
- 6) Talas Koleji- Kayseri
- 7) Tarsus Koleji- Mersin
- 8) Rumeli Koleji- Samakov (Bulgaristan sınırları içinde).⁵⁵

Bu kolejlerin mütevelli heyetleri yurtdışındaki yabancılardan, yönetim kurulları ise yurtiçindeki azınlıklardan devşirilen misyonerlerden oluşturuluyordu. Örneğin Merkezi Anadolu (Türkiye) Koleji'nin mütevelli heyeti Boston'dadır ve okulun kuruluş beratını Massachusetts Eyaleti'nden almışlardır. Yönetim kurulu ise; dördü misyonerlerden, dördü de yerli Hıristiyanlardan olmak üzere Ermeni Protestan Birliği'nce belirlenmiştir. Fırat Koleji'nin de mütevelli heyeti ve kuruluş sözleşmesi Massachusetts Eyaleti Senatosu'na onaylanmıştır. O zaman ki adı; İstanbul Kız Koleji olan, Üsküdar Amerikan Koleji'nin de mütevelli heyeti Amerika'da, yönetim kurulu İstanbul'daydı. Merkezi Türkiye Kız Koleji'nin mütevelli heyetine de Amerikalılar hakimdi.⁵⁶

Ayrıca bu okullarda öğrencilere, özellikle Ermeni dili öğretilmekteydi. Merkezi Anadolu Koleji'nde ders olarak Ermeni dili ve edebiyatı ve Ermenice dersleri verilmekteydi; özgün ismi Ermenistan Koleji olan ve Babıali'nin itirazı üzerine 1888'de ismi Fırat Koleji olarak değiştirilen bu okulda ise, öğretim dili Ermenice'ydi. Merzifon Anadolu Koleji'nin hazırlık sınıfında da Ermenice, Rumca ve Türkçe'yle beraber verilmekteydi.⁵⁷

Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan azınlıklardan, sömürülerine aracı olarak kullanabilecekleri birer *millet* yaratmak isteyen emperyalist devletler, söz konusu bu okullarda; özellikle Ermeni ağırlıklı bir öğrenci yapısı oluşturmuşlardır. Merkezi Anadolu Koleji'nde 1891 yılı itibariyle 94 öğrenci bulunmaktadır ve bunların 71'i Protestan Ermeni, 18'i Gregoryan Ermeni ve üçü de Yahudi'dir. Merzifon Anadolu Koleji'nde ise 1913 yılı

⁵⁵ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 98 vd., 124.

⁵⁶ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, 3.baskı, Ankara 2000, s. 143, 149, 158, 162.

⁵⁷ U, Kocabaşoğlu, a.g.e., s.144, 150, 155.

itibariyle; 160 Ermeni, 200 Rum, 40 Rus ve 25 tane de Türk öğrenci bulunmaktadır. Merkezi Türk Koleji'nde de 1893-94 ders yılındaki verilere göre ikisi Türk kızı olmak üzere 29 kız öğrenci bulunmaktaydı. Son olarak *Halide Edip Adivar*'ın okulu olarak da bilinen, Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nin (İstanbul Kız Koleji) 1892 yılı öğrenci yapısına bakıldığında; 51 Ermeni, 29 Bulgar, 22 Rum, 14 İngiliz, 10 Amerikalı, 6 Yahudi, 4 Türk ve 1 Fransız öğrenci olduğunu görülür. Bu okulların öğretmen kadroları da sıklıkla, azınlıklardan devşirilerek misyonerleştirilmiş Ermeni öğretmenlerden oluşmaktadır. Söz konusu okullara XIX. yüzyıl boyunca az sayıda Türk-Müslüman öğrenci alınırken, XX. yüzyılın başlarından itibaren, daha fazla sayıda Türk öğrenci bu okullara girebilmiştir.⁵⁸

Okullar, yalnızca ABD'nin öncülüğünde açılmamıştır. 1839-1867 döneminde Fransız egemenliğinde ondokuz okul açılmıştır. 1867 yılından sonra İngilizler, İtalyanlar ve Avusturyalılar da yukarıda anlatılan ölçekte okullar açmaya başlamıştır ve 1867-1914 yılları arasında tam altmışdokuz adet yabancı okul faaliyete geçmiştir.⁵⁹

Bu okulların neye hizmet ettiği de, daha sonra TBMM hükümeti tarafından kapatılacak olan⁶⁰ Merzifon Anadolu Koleji'nin direktörü Amerikalı George W. White'ın şu sözlerinden çıkarılabilir:

*“ Hıristiyanlığın en büyük rakibi Müslümanlıktır, Müslümanların da en kuvvetlisi Türkiye'dir. Bu hükümeti ve memleketi devirmek için Ermeni ve Rum dostlarımız tarafından o kadar kan feda edildi ki, bunlardan birçoğu İslamlara karşı mücadelede şehit oldular. Unutmayalım ki, kutsal hizmetimizin, sonuna kadar daha pek çok böyle şehit kanı akıtılacaktır. Alevilere de mezhep hususunda serbestlik tanırsak, onlar da bize katılacaklardır. Bizim görevimiz bu fırsatı kaçırmamak ve gereğine uygun hareket etmektir...”*⁶¹

Aynı okulun öğretmenlerinden biri olan Karabet Tomayan ise Hınçak örgütünün Merzifon'da bulunan Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Tenüs ve Aziziye'yi de kapsayan *Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi*'nin başkanlığını da yapmıştır ve aynı bölgede Hınçak örgütü adına gerçekleştirilen posta soygunlarının ve 1892 Merzifon olaylarının da sorumlularından biri olmuştur. Bunların yanı sıra adı geçen okul, 1893 yılında ihtilalci bir Ermeni örgütünün *manifestosunu* duvarına astırmış ve bu hareketiyle Babıali'nin oklarını

⁵⁸ U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 144, 154, 159, 162; B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 124.

⁵⁹ D. Avcıoğlu, a.g.e., s. 195.

⁶⁰ U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 157-158.

⁶¹ D. Avcıoğlu, a.g.e., s. 195.

üzerine çekmiştir. Okul, aslında bütün bunlardan da anlaşılacağı üzere, Hınçak örgütünün bir karargahı gibi faaliyette bulunmuştur.⁶²

ABD’li okul müdürünün sözleri ve Merzifon Anadolu Koleji’yle ilgili olgular, Niyazi Berkes’in *Türkiye’de Çağdaşlaşma* eserinde öne sürdüğü şu tezlerle birlikte düşünülürse, son tahlilde söz konusu okulların neyi hedefledikleri ve neyi başardıkları daha iyi kavranılabilir:

“ [...] *Bu yabancı okullar yüksek gelirli Müslüman Osmanlılar arasında, yalnız Batılılaşmaya değil, aynı zamanda mensup oldukları toplumun cahil ve avam halkından ayrılan bir seçkin zümresinin doğmasında etkili oldular. Bulgar, Rum, Ermeni öğrenciler arasında ise, bunun tersine, bunların kendi milliyet duygularını kavramalarında rol oynamışlardır. [...] Osmanlılık ideolojisine aykırı olacağı ve Hıristiyan öğrencileri inciteceği için Türklük kültürüyle ilgili eğitim ve eylemlere yer vermemekle birlikte, Ermeni, Bulgar ve Rum milliyetçilik duygularının beslenmesinde bu okulların önemli rolleri olmuştur.* “⁶³

Bütün bu olgulara dayanarak denilebilir ki; Tanzimat Dönemi’nden itibaren, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni azınlık, emperyalist devletlerin yardımıyla okullarını açmış, anadilini eğitim dili olarak kullanmaya başlamış, ticarete ilerlemiş ve sermaye birikimi oluşturmuş, 1863’te kabul edilen bir anayasaya sahip olmuş ve toprak egemenliği hariç, neredeyse bağımsız bir *millet* olmaya başlamıştır.⁶⁴ Bütün bunların sonucunda ise Ermeniler, Balkanlardaki örneklere öykünerek, kendilerine sunulan özgürlük ortamını da sonuna kadar zorlayarak silahlı örgütler kurmaya yönelmiştir.

1887 yılında *Hınçak* 1890 yılında ise Taşnaksutyun örgütleri kurulmuştur.⁶⁵ Bu örgütlerin programlarındaki ilk hedef; Türkiye Ermenistanı’nı kurmaktır ve bu amaç için her türlü *tahrik*, *tedhiş* (terör) ve propoganda faaliyetleri bu program çerçevesinde meşru sayılmaktadır. Silahlı eylemin özellikle metod olarak seçildiği bu örgütler, Berlin Antlaşması sonrası oluşan ortamdan da faydalanarak, silahlı terör eylemleri düzenlemeye

⁶² U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 157; F. Armaoğlu, a.g.e., s. 574.

⁶³ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 3.baskı, İstanbul 2002, s. 243 vd.

⁶⁴ N. Berkes, a.g.e., s. 228.

⁶⁵ Hınçak Komitesi: Bu örgüt, 1887 yılında Avadis Nazarbeg ile ailesi olan Maro isimindeki kadın ve arkadaşları tarafından, İsviçre’de kurulmuştur. Amacı; Türkiye Ermenistanı olarak kabul ettikleri bölgeyi kurtarmak, burayı Rus ve İran Ermenistanları ile birleştirerek özgür ve bağımsız bir Ermenistan meydana getirmektir.

Taşnaksutyun: Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakı anlamına gelmektedir. Komite, 1890 yılında Kafkasya’da kuruldu. Amacı; Van’da Ermeni Cemiyeti Armenagonları, Hınçak’ı birleştirmek ve Türkiye’ye geçen çetelere yardım etmektir. Bkz.: Kazım Karabekir, *Ermeni D...*, s. 217.

başlamışlardır. O tarihte kamuoyunda çok ses getirmiş Kumkapı nümayişini (gösteri), Sasun isyanını, Babiali nümayişini, Zeytun isyanını Hınçak örgütü; İstanbul Osmanlı Bankası baskınını, 1904 Sasun isyanını ve Sultan II.Abdülhamit'e Yıldız suikastını Taşnak örgütü üstlenmiştir.⁶⁶

Ses getirici bu olayların nedeni; Osmanlı Devleti'nin zor kullanmasını sağlayarak Batı devletleri önünde zor duruma düşürmektir. Nitekim amaçlanan olmuş, zaten Osmanlı'yı bu yolla parçalamak isteyen Batı devletlerinde; Osmanlı Devleti'nin, Ermenileri düzenli bir şekilde yoketmeye çalıştığı propogandası bütün şiddetiyle hüküm sürmüştür.⁶⁷

1908 yılına kadar bu şekilde gelişen Ermeni olayları, bu tarihten sonra da önemli bir iç ve dış politika sorunu olarak önemini korumuştur. Özellikle 14 Nisan 1909 günü çıkan *Adana Olayları*, tam üç gün sürmüş ve çevre illere de yayılmıştır. Devlet, genişleyen bu hareket karşısında, ancak sıkı idari ve askeri önlemler alarak durabilmiştir. Bu olayların bastırılmasından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, Taşnaksutyun Cemiyeti'yle; meşrutiyeti güçlendirmek ve halkın kültürel eğitimini en sağlam esaslar üzerinde kurmak adına bir anlaşma yapmıştır. Fakat Taşnak örgütü, bu anlaşmanın sadece İstanbul'da geçerli olduğunu ve örgütün genelini bağlamadığını ileri sürerek silahlı propoganda çalışmalarına devam etmiştir.⁶⁸

I. Dünya Savaşı'na kadar, kimi zaman azalarak fakat sürekliliğinden hiçbir şey kaybetmeden devam eden *Ermeni Sorunu*, savaşın patlak vermesiyle birlikte hızla ivme kazanmış ve zirve noktasına ulaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte Ermeni komitaları, ülke çapında Türklere karşı sistemli bir biçimde harekete geçmeye başlamıştır. Bu yolla varmak istedikleri hedefler, şu şekilde sıralanabilir:

“ 1. Osmanlı Devleti tarafından askere alınan Ermenilerin silahlarıyla birlikte Rus güçlerine kaçması,

2. Yaratacakları karışıklıklarla Türk ordusunun moralini bozmak,

3. Lojistik yollarını aksatmak,

4. Türk ordusunu Ruslarla birlikte iki ateş arasında bırakmak,

⁶⁶ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 81-82.

⁶⁷ F. Armaoğlu, a.g.e., s. 577.

⁶⁸ R. Uçarol, a.g.e., s. 474-475.

5. Ermenilerce boşaltılacak köyleri yakıp yıkmak ve yabancı devletlere mazlum rolü oynamak,

6. İşbirliği halinde oldukları devletler adına casusluk faaliyetleri sürdürmek ‘‘.

Bu hedefler uğruna 17 Ağustos 1914’de, Osmanlı Devleti’nin seferberlik ilanından hemen sonra, Sasun’da bir isyan çıkartan Ermeni komitaları, savaş boyunca bu isyan hareketlerine ara vermeksizin devam etmiştir. Özellikle, yurt dışında yetiştirilip Anadolu’ya yollanan komitacıların katılımıyla ivme kazanan isyan hareketleri, Rus ordusu tarafından eğitilmiş çetelerin desteğiyle gerçekleşen Van kuşatmasıyla, doruk noktasına ulaşmıştır. Ermeniler bu kuşatma sonrası 15 Mayıs 1915’de, Van’ı işgal etmiş ve ele geçirdikleri bu şehri, Ruslara teslim etmişlerdir.⁶⁹

O zamana kadar; askeri savunma önlemleri ve bölgesel çözümlerle yetinen Osmanlı Devleti ise, özellikle bu işgalden sonra genel önlemler almak zorunda kalmıştır. Bu önlemlerden ilki; Dahiliye Nezareti’nin, 24 Nisan 1915 tarihinde uyarılarına uymayan ve Anadolu’daki isyanların çıkmasına neden olan Ermeni Hınçak ve Taşnak gibi komita merkezlerinin kapatılmasına, belgelerine el konmasına ve çete başlarının tutuklanmasına dair alınan karar olmuştur.⁷⁰ Ermenilerin çeşitli bölgelerde çıkardığı isyanlar, ülke geleceği ve varlığı yönünden tehlikeli bir hal almışken ve cephe gerisinde, Osmanlı Devleti zor duruma düşürülmüşken, alınan bu karar kesin bir çözüm olamamıştır. Bu nedenle; 26 Mayıs 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti, Sadaret makamına Ermenilerin isyan bölgelerinden çıkarılmasına dair bir tezkere göndermiştir. 27 Mayıs 1915 tarihinde ise tehcirle ilgili geçici bir kanun çıkarılmıştır. Tam adı: ‘‘Sefer zamanı Hükümet uygulamalarına karşı gelenler için askeri kanatça alınacak tedbirler hakkında geçici kanun ‘‘ olan bu kanun, yalnızca üç maddeden oluşmaktaydı:

‘‘ 1. Sefer zamanında ordu, kolordu ve bölük komutanları ve bunların vekilleri ve müstakil [bağımsız] mevki komutanları, halk tarafından herhangi bir biçimde hükümet emirlerine ve memleketin savunulması ve güvenliğinin korunması adına yapılan işlere ve düzenlemelere karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve direniş görürlerse hemen askeri güçlerle en şiddetli şekilde cezalandırmaya ve tecavüzü ve direnişi temelden yok etmeye izinli ve zorunludurlar.

⁶⁹ R. Uçarol, a.g.e., s. 573-574.

⁷⁰ R. Uçarol, a.g.e., s. 575.

2. Ordu, kolordu ve bölük komutanları askeri gerekliliklerden ötürü veya casusluk ve ihanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu halde diğer bölgelere gönderebilir ve yerleştirebilir...’’⁷¹

Üçüncü maddesi yürürlüğe gireceği tarihle ilgili olan bu geçici kanunun çıkmasıyla birlikte, Ermeni Sorunu’nu emperyal çıkarları adına kullanmak isteyen Batılı devletler, önce Osmanlı Devleti’ni daha sonra da Türkiye Cumhuriyeti’ni yıllarca Ermenilere soykırım yaptığı iddiasıyla dünya kamuoyu önünde suçlu duruma düşürmeye çalışmıştır. Bu iddialar, bir milyon Ermeni’nin Osmanlı hükümetinin emriyle öldürtüldüğü tezleriyle desteklenmeye çalışılmıştır. Halbuki o dönem Osmanlı Devleti’nde yaşayan bütün Ermenilerin nüfusu 1.300.000 civarındaydı. Bununla birlikte tehcir kararıyla uzaklaştırılan Ermenilerin sayısı ise Osmanlı resmi belgelerine göre 702.900’dü.⁷² Daha sonra yapılacak olan Sevr görüşmelerine Ermeni Heyeti Başkanı olarak katılacak olan Boghos Nubar, Fransız Dışişleri Bakanlığı’na 11 Aralık 1918 tarihinde bir mektup göndermiştir. Mektuptaki şu satırlar dikkat çekicidir:

‘‘ 1915 tehcirinde Türkiye’den 6-700 bin kadar Ermeni sürülmüştür; bunlaradn 390 bin kişi halen (1918’de) halen Musul, Suriye, Filistin, İran, Kafkasya’da yaşamaktadır; başka yerde dağınık halde yaşayanlar da vardır, fakat bunların tam sayısı bilinmemektedir. Bütün bu insanlar acil yardım beklemektedir ‘’.⁷³

O halde bütün bu olgu ve belgelere dayanarak denilebilir ki; Ermenilerin tehcirden dolayı verdiği kayıp, denildiği gibi 1.000.000 civarında değil, 300.000 civarındadır ve bu kayıplar hem kötü hava ve coğrafya koşullarından; hem de devrin, herkese olduğu gibi, Türk milletine de kayıplar verdirten, salgın hastalıklarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, öldürüldükleri kabul edilebilecek olanların sayısı çok azdır ve Osmanlı Hükümeti, öldürme olaylarıyla ilgisi olanlardan yakalanabilen suçluları mahkemeye vermiş ve bunları suçlarına göre en ağır şekilde cezalandırmıştır.⁷⁴

Meclis-i Vükela’nın 30 Mayıs 1915 tarihinde çıkartmış olduğu karar, Osmanlı Hükümeti’nin, tehcirle mağdur edilecek olanlara karşı hangi niyetlerle yaklaştığını açıkça göstermektedir:

⁷¹ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 298-299.

⁷² R. Uçarol, a.g.e., s. 578.

⁷³ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 308.

⁷⁴ R. Uçarol, a.g.e., s. 578.

“ Ahali, kendilerine ayrılan bölgelere rahat bir şekilde, can ve mal güvenlikleri sağlanarak nakledilecektir. Yeni evlerine yerleşene kadar iaşeleri göçmenler ödeneğinden karşılanacaktır. Eski mali ve iktisadi durumları göz önünde tutularak kendilerine emlak ve arazi verilecek, muhtaç olanlara hükümetçe mesken yaptırılacak, çiftçi ve zanaat erbabına tohumluk ve alet edavat sağlanacaktır. Geride bıraktıkları taşınabilir mal ve kıymetler kendilerine münasip şekilde ulaştırılacaktır “⁷⁵

Bütün bunlara dayanılarak denilebilir ki; Osmanlı Hükümeti'nin verdiği tehcir kararı, soykırım gibi bir insanlık suçuyla bağdaştırılmaz ve Osmanlı Hükümeti çıkardığı 27 Mayıs 1915 tarihli geçici kanun ve 30 Mayıs 1915 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla; neyi hedeflediğini, ne yapmak istediğini ve iyi niyetini soru işaretlerine yer bırakmaksızın, açık bir şekilde ortaya koymuştur.

Tehcir kararı sonrası da, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, Ermeni isyan ve katliamları hız kesmeksizin devam etmiştir. 1915 yılının 23 Temmuz'unda Boğazlıyan'da; 1 Ağustos'unda Maraş Fındıkçı'da; 9 Ağustos'unda Urfa Germüş Köyü'nde; 14 Eylül'ünde Antakya'da; 1916 yılının 7 Şubat'ında İslahiye'de; 4 Nisan'ında Akdağmaden'de; 9 Nisan'ında Tosya'da isyanlar çıkaran Ermeni komitaları, 17 Haziran 1916'da ise; Van'da Ruslarla birlikte; 6 Temmuz 1916'da Bitlis, Siirt ve Muş illerinde; 3 Ekim'de de Tercan'da katliam yapmışlardır.⁷⁶

Bu arada Dünya Savaşı tam hızıyla devam etmektedir. Osmanlı Devleti'nin Doğu Cephesi'ndeki düşmanı Ruslar, 1915-16 yıllarında Trabzon-Erzincan-Bitlis-Van çizgisinin doğusundaki yerleri işgal etmiştir. Buna karşılık olarak Türk ordusu ise; 1916 Temmuz'unda saldırıya geçmiş Muş ve Van illerini geri almıştır.⁷⁷ 7 Kasım 1917 tarihine geldiğinde ise Rusya'da yeni bir iktidar ortaya çıktı: *Bolşevikler*. Bu kadronun iktidara gelmesiyle birlikte, Sovyet Hükümeti Çarlık Rusyası'nın yaptığı gizli anlaşmaları açıklamaya ve barış yaparak savaştan çekilmeye karar verdi. Sovyetlerin aldığı bu karar üzerine; Osmanlı-Rus mütareke görüşmeleri 4 Aralık 1917'de Erzurum'da başladı ve 18 Aralık'ta da; mütareke imzalandı. Başlıca hükümleri; her iki ordunun buldukları yerde kalmaları ve yeni yığınaklar yapmamaları idi. Bu arada Brest-Litovsk'da da genel mütareke görüşmeleri yapılmaya devam etmekteydi. Orada da 17 Aralık günü, 14 Ocak 1918'e kadar geçerli bir mütareke anlaşması imzalandı. Barış görüşmeleri bundan sonra 20

⁷⁵ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 299.

⁷⁶ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 300 vd, 302.

⁷⁷ R. Uçarol, a.g.e., s. 560.

Aralık 1917 günü Brest-Litovsk'da başladı. Barış görüşmeleri sürmekteyken, Lenin ve Stalin imzalı *13 numaralı kararname* olarak anılan bir bildiri yayınlandı. Bu bildiri de özetle, Sovyet Hükümeti'nin; Rusya ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin, bağımsızlıklarını kazanana dek, kendi kaderlerini tayin hakkını desteklediğini ve bu hakkın gerçekleşmesi için özgür bir referandumun gerekçelerinin oluşmasını savunduğunu belirtmekteydi. Bu gerekçeler ise şunlardı:

- “ 1. *Türk Ermenistanı sınırlarından askeri birliklerin çekilmesi ve Ermeni milis teşkilatının kurulması,*
2. *Yakın bölgelere sığınmış olan Ermenilerin geri döndürülmesi,*
3. *Savaşın başından beri sürülmüş olan Ermenilerin döndürülmesi*
4. *Demokratik ilkelere göre seçilmiş vekillerden oluşan geçici bir Ermeni Ulusal Hükümeti'nin oluşturulması* “⁷⁸

Bu kararnameyle Rusların, Ermenileri silahlandırdıktan sonra Türk topraklarından çekilmeyi düşündükleri ortaya çıkmıştı. Türk ordusu, bütün bu gelişmelerden sonra ileri bir harekate başlamaya karar vermişti. Söz konusu ileri hareketin sonucunda Türk askerleri; 13 Şubat'ta Erzincan'ı; 24 Şubat'ta ise Trabzon'u kurtarabilmiştir.⁷⁹ Geçen süre içinde, Brest-Litovsk'daki barış görüşmeleri de nihayete ermiş ve 3 Mart 1918 tarihinde, İttifak devletleriyle Rusya arasında barış antlaşması* imzalanmıştır.⁸⁰

Bu antlaşmanın doğrudan Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren dördüncü maddesinde şu ibarelere yer verilmekteydi:

“ *Rusya, Doğu Anadolu illerinin boşaltılması ve Osmanlı Devleti'ne düzenli bir şekilde geri verilmesinin sağlanması için, elinden gelen herşeyi en kısa zamanda yapacaktır.*

Ardahan, Kars ve Batum Sancakları da ertelenmeksizin Rus askeri tarafından boşaltılacaktır. Rusya, bu sancakların genel hukuk ve devletlerarası hukukuna göre kazanacakları yeni duruma karışmayacak ve ayrıca bunların halkını, komşu devletlerle ve özellikle Osmanlı devleti ile anlaşmak kaydıyla, yeni idare şeklinin belirlenmesi konusunda serbest bırakacaktır “⁸¹

⁷⁸ Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara 1991, s. 1-2.

⁷⁹ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 303; K. Gürün, a.g.e., s. 2.

* Antlaşmanın tam metni için bkz.: N. Erim, a.g.e., s. 503-517.

⁸⁰ R. Uçarol, a.g.e., s.564; B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 303.

⁸¹ R. Uçarol, a.g.e., s. 565.

Ayrıca yapılan ek antlaşmanın 1. maddesinin 5. bendinde Rusya, gerek Rus topraklarında gerekse Osmanlı topraklarında bulunan Ermeni komitalarını silahsızlandırmayı ve bunları dağıtmayı *taahhüt* etmiştir.⁸²

Osmanlı Devleti, görüldüğü üzere bu antlaşmayla; Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç yıllarında kaybettiği, Doğu Anadolu topraklarını kurtardığı gibi Ayastefanos Antlaşması'yla kaybetmiş olduğu *Elviye-i Selase*'yi* de geri almıştır.

Bütün bunlarla birlikte; barış antlaşmasının imzalanmasından önce 28 Kasım 1917'de Transkafkasya'da *Maverayı Kafkas Komiserliği* kurulmuştur. Daha sonra bu komiselik *Maverayı Kafkas Cumhuriyeti* adını alarak 11 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan edecektir. Osmanlı III. Ordu'suyla, Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın kendisine tanıdığı sınırları fiilen ele geçirmek adına, ileri hareketle Kars ve Batum'u işgal ettikten sonra, *Maverayı Kafkas Cumhuriyeti*'nden Ahıska ve Ahalkelek'in de Osmanlı'ya bırakılmasını istedi. Bu isteği Kafkas temsilcileri tarafından kabul edilen Osmanlı'nın sınırları, böylece Brest-Litovsk'da belirlenen sınırları aşmış oldu. Söz konusu Cumhuriyet'in, 26 Mayıs 1918'de kendini fes etmesiyle birlikte bağımsız bir Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan devleti ortaya çıktı. 4 Haziran 1918 tarihinde, adı geçen devletlerle yapılan antlaşmalarla; Ermenistan ve Azerbaycan sınırları 1877-1878'deki sınırlarına geri çekilmiş ve Ahıska'yla Ahalkelek Osmanlı'da kalmış oldu. İmzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Kars, Ardahan ve Batum'da *plebisit* yapılması gerekliydi ve Ağustos ayında söz konusu oylama yapıldı. Sonuç olarak bu Üç Vilayet'in anavatanda (Osmanlı'da) kalmasına karar verildi. Sovyet Hükümeti ise sonuçları tanımadığını ve oylamanın tekrarlanması gerektiğini ilan etti. Ermenistan güçleri ise, 18 Mart 1918'de Bakû'yü ele geçirmişti.⁸³

Batum'da imzalanan anlaşmalarda Osmanlı Devleti, hem Dağıstan'a hem Azerbaycan'a yardım etmeyi kabul etmişti. Bakû'nün işgaliyle birlikte Osmanlı, anlaşmalardan doğan yükümlülüklerini yerine getirmek için, Bakû üzerine hareket başlatmıştır ve 15 Eylül'de de burayı işgal etmiştir. Bu işgal sonrası Sovyet Rusya, Osmanlı'nın Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nın dışında hareket ettiğini öne sürmüş ve 20 Eylül tarihinde, antlaşmayı Osmanlı açısından yok saydığını ilan etmiştir.⁸⁴ Osmanlı Devleti, Bakû'nün alınmasından sonra ilerlemesini devam ettirerek, Derbent şehrini de ele

⁸² N. Erim, a.g.e., s. 512.

* *Elviye-i Selase*: Osmanlıca *Üç Vilayet* anlamına gelen bu tabirden kasıt; Kars, Ardahan ve Batum Sancaklarıdır.

⁸³ R. Uçarol, a.g.e., s. 567-569.

⁸⁴ K. Gürün, a.g.e., s.4.

geçirdi. Böylelikle, Osmanlı'nın sınırları Hazar Denizi'ne kadar uzanmış oldu. Bunun üzerine Sovyet Rusya'nın itirazları artarak devam etti. Osmanlı Hükümeti Sadrazamı Talat Paşa da bunun üzerine, 21-24 Eylül tarihleri arasında Sovyet yetkilileriyle temasa geçerek, sorunun barışçı yollardan halledilmesi için görüşmeler yapmış; fakat, Sovyet Hükümet yetkililerini ikna edememiştir. Osmanlı'nın Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru yenik düşmeye ve güçsüzlüşmeye başladığını gören Sovyetler, Osmanlı'dan önce Bakû'nün boşaltılmasını, daha sonra ise taleplerini artırarak; Osmanlı'nın, Batum anlaşmalarıyla ele geçirdiği Ahıska ve Ahalkelek ile Gümrü bölgesinden de askerlerini geri çekmesini istemiştir. 10 Ekim 1918'de isteklerini daha da artırarak; Türk kuvvetlerinin Dağıstan ve Azerbaycan bölgesinden çekilmesini ve Üç Vilayet'in boşaltılarak yeni bir plebisit yapılmasını talep etmiştir.⁸⁵

Rusların bu taleplerinden yirmi gün sonra Osmanlı, savaşta yenik düşerek *Mondros Mütarekesi*'ni imzalamak zorunda kaldı. Mütareke'nin yirmidördüncü maddesi aynen şöyledir:

“ *Vilayat-ı Sitte'de* karışıklık başgösterirse söz konusu vilayetlerin herhangi bir kısmının işgal hakkını itilaf devletleri saklı tutarlar* “. ⁸⁶

Bu maddeyle, Ermenilerin üzerinde devlet kurmak istedikleri Altı Vilayet İtilaf devletlerinin işgaline açık bir hale getirilmiştir. Ayrıca bu antlaşmayla Üç Vilayet'in boşaltılması, Maverayı Kafkas'daki Osmanlı birliklerinin geri çekilmesi ve Bakû ile Batum'un İtilaf devletlerince işgal edilmesi de Osmanlı Devleti'nce kabul edilmiştir.⁸⁷

Türk birlikleri, antlaşmanın neticesinde söz konusu toprakları boşaltırken, Üç Vilayet'in Ermeni ve Gürcülere kalmaması için 14 Kasım 1918'de Kars'ta *Milli İslam Şurası Merkez-i Umumisi* adında bir hükümet kuruldu.⁸⁸ 16 Kasım'da ise; Osmanlı askerleri Bakû'yü terk etti. İki gün sonra şehir, İngiliz Ordusu tarafından işgal edildi. Bu arada; Osmanlı Hükümeti, Ermeni tehciri ve soykırım iddialarını incelemek üzere bir kurul oluşturdu. 26 Kasım 1918'de ise Kafkas I. Kolordu Komutanlığı yapmış olan Kazım Karabekir Paşa görev yaptığı Kars şehriden İstanbul'a dönmüş ve dönemin Harbiye Nazırı'na çıkararak, doğuda Ermenilerin katliam yaptığını bu nedenle, kendisinin tekrar

⁸⁵ R. Uçarol, a.g.e., s. 571-572.

* Vilayat-ı Sitte: Osmanlıca *Altı Vilayet* anlamına gelen bu tabirle; Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas vilayetleri kastedilmektedir.

⁸⁶ N. Erim, a.g.e., s. 524.

⁸⁷ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 305; R. Uçarol, a.g.e., s. 595.

⁸⁸ K. Gürün, a.g.e., s. 8; B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 306.

Doğu Bölgesine atanmak istediğini arz etmiştir. Bu arada, Ermeni cemaati sözcülerinden Boghos Nubar Paşa, İtilaf devletlerine başvurarak Milletler Cemiyeti'nin himayesinde bağımsız bir Ermenistan kurulmasını talep etti. 30 Kasım 1918'de toplanan Kars Milli İslam Şurası Kongresi'nin sonucunda, direniş için Türk ordusundan teslim alınacak silahlarla bir milli şura ordusu kurmaya karar verildi.⁸⁹

6 Aralık 1918'de emperyalist devletlerin çıkarları uğruna kışkırttığı, iki azınlık ulus olan Ermeniler ve Rumlar, Türklere karşı işbirliği için Rum-Ermeni Birliği Komitesi'ni kurdular. 14 Aralık 1918'de ise Batılı devletlere yaranmak isteyen Osmanlı Hükümeti, tehcirden sorumlu olanların, İmparatorluğun çeşitli yerlerinde kurulacak divan-ı harplerde yargılanmasına karar verdi. Osmanlı Hükümeti, verdiği bu kararla Batılıların gözüne girmeyi ve böylece daha hafif koşulları olan bir barış antlaşması imzalayabileceğini tasarlıyordu. Daha sonra bu divan-ı harplerde yargılanacak olan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey ve Bayburt Kaymakamı Nusret Bey gibi değerli Osmanlı devlet adamları, idama mahkum edilmişlerdir. 17 Aralık 1918'de İngilizler ve Fransızlar Güneydoğu Anadolu'yu işgal hareketlerini hızlandırdı. Çoğu Ermenilerden oluşan 1.500 kişilik bir Fransız birliği Mersin'i ele geçirdi. Ermeni gönüllülerden oluşan bir başka Fransız birliği ise, dört gün sonra Adana'ya girdi. Aynı dönemde İngiliz güçleri ise, Kars ve Batum'a girdiler. 18 Ocak 1918'de Paris Barış Konferansı başladı ve Ermeni sözcüsü Boghos Nubar Paşa ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Ahonian, büyük devletlerden Vilayat-ı Sitte ve Elviye-i Selase'den başka Çukurova ve Trabzon'un da bir kısmının Ermenistan'a bırakılması talep etti. Ermeni ileri gelenleri bunları planlarken, Kazım Karabekir Paşa da yoğun temas ve ısrarlar sonucunda 13 Mart 1919'da, merkezi Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Komutanlığı'na atanmayı başarabilmişti. Osmanlı Devleti ise, hızla güç ve toprak kaybetmeye devam ediyordu; İngilizler, Ermenilerle birlikte Urfa'ya; Gürcüler Ardahan'a ve Ermeniler de, İngilizler'in kendilerine teslim ettiği, Kars'a girdiler.⁹⁰

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa, bu tarihten iki gün sonra Genelkurmay'a gönderdiği raporda, Ermeni çeteleri hakkında aşağıdaki satırlara yer verdi:

“[...] *Seferberliğin başlangıcında sancak dahilinde hemen yalnızca asker kaçaklarından ve İslam, Rum, Ermeni gibi unsurlardan ayrı ayrı ve kendi hesaplarına teşekkül eden birtakım çeteler adi hırsızlıklar ve ara sıra adam öldürme olaylarıyla meşgul olmuş, Rum ve Ermeni tehciri sırasında bu unsurlardan ortaya çıkan bazı çeteler siyasi bir*

⁸⁹ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 306-307.

⁹⁰ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 306-309,313-316.

şekil kazanmış ve Rusların istilası başlayınca memleket içinde kargaşa çıkarmak için bunlar Ruslar tarafından da cesaretlendirilmiş ve denizden desteklenmiş [...]'⁹¹

Mustafa Kemal Paşa, Ermeni komitacılığının kimler tarafından ve ne amaçla desteklendiğinin ve kışkırtıldığının farkındaydı ve üreteceği çözümler de ona göre şekillenecekti.

28 Mayıs 1919 tarihinde Erivan Ermeni Hükümeti, Büyük Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etti. Buna göre; Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas ve Trabzon Ermenistan'a katılmış sayıldı.⁹² Böylece Batılı devletlerin hedefledikleri gerçekleşmiş oldu. 30 Mayıs'ta ise; Mustafa Kemal Paşa XV. Kolordu Komutanlığı'na şunları yazmıştır:

*“ Evvelce de arz ettiğim gibi, siyasi vaziyetimizi ben çok karanlık görüyorum. İtilaf hükümetleri, atalarımızdan kalan meşru hakkımız olan toprakları çiğnemeyi Hıristiyanlık adına bir hizmet sayıyorlar. Bu cümleden olarak Ermenilere vilayetlerimizi peşkeş çekmeleri de [...] ihtimal bulunuyor. Böyle bir vaziyette İngiliz birliklerinin İzmir'de Yunanlılarla Rumlara yaptıkları gibi bu cephede de Ermenilere öncülük edeceği çok muhtemeldir. [...] Kanaatimce böyle bir hali biz düşmanlık olarak görmeye ve saymaya, meşru topraklarımızı ve milli bağımsızlığımızı kurtarmak için mecburuz “*⁹³

Milli bağımsızlığı kurtarmak için ortaya konacak strateji ise; 22 Haziran'da yayımlanan Amasya Tamimi'nin ilk ve üçüncü maddelerinde şu şekilde belirlemektedir: *“Vatanın tamamıyeti, milletin istiklali tehlikededir. Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır “*⁹⁴

Bu arada; emperyalist devletler de kendi çıkarları adına yeni projeler geliştirmeye ve bunları diplomat ve devlet adamlarına uygulatmaya devam etmektedir. ABD Dışişleri Bakanı Hughes, Barış Konferansında yaptığı konuşmada bütün Ermenistan'ın askeri işgal altına alınmasını istedi. Ermenilere verilmek üzere 50.000 silaha, Ermenilerin dönmesi için 60.000 kişilik bir yabancı kuvvete ve kurulacak Ermeni Hükümetini korumak içinse 30.000 kişiye ihtiyaç olduğunu söyledi. Batılı devletlerin bu vaatleriyle, harekete geçen Ermeniler, Sarıkamış-Oltu da feci katliamlar gerçekleştirdi.⁹⁵

⁹¹ ABE, 2. cilt, s. 314; B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 317.

⁹² B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 317.

⁹³ ABE, 2.cilt, s. 341; B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 317 vd..

⁹⁴ *Nutuk*, İstanbul 2006, s. 22.

⁹⁵ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 319.

Olaylar hızla büyümüş, emperyalistlerin güdülediği Ermeni Meselesi çığırından çıkmıştı. Bununla birlikte Anadolu’da, başını Mustafa Kemal Paşa’nın çektiği ulusal başkaldırı hareketi iyiden iyiye toparlanmaya, kendini hissettiren bir konuma gelmeye başlamıştı. 8 Temmuz 1919’da bütün Kolordu Komutanlarına gönderdiği telgrafta:

‘‘ Mübarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni emellerine kurban etmemek için açılan milli mücadele uğrunda milletle beraber serbest surette çalışmaya resmi ve askeri sıfatım mani olmaya başladı ‘’.⁹⁶ diyen Mustafa Kemal, ulusun kendi kaynaklarına dayanan yepyeni bir mücadele başlattığını ve bu uğurda çok sevdiği askerlik mesleği de dahil herşeyden vazgeçebileceğini ilan etmiştir. Söz konusu bu ulusal mücadelenin ilk temelleri ise doğuda, Erzurum da atılmaya başlanmıştır. Doğu vilayetlerinin ileri gelenleri, vatanlarının tehlikeye düşmesi nedeniyle, 23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum’da bir kongre toplamıştır. Bu kongre de alınan kararlarda, *milli sınırlar içinde vatan bir bütündür, bölünemez* denmiş ve Kongre Beyannamesinde şu sözlere yer verilmiştir:

‘‘[...] Yunan faciaları ve Ermenilerin Kafkasya içinde sınırlarımıza kadar dayanan İslam katliamı ve imha siyasetiyle istila hazırlıkları gibi hadiseler karşısında kendini en yakın ve en kanlı tehlikeler karşısında [...] gören Doğu Anadolu vilayetlerinin mukaddesatını bizzat korumak gayesiyle yapılan Erzurum Kongresi, 7 Ağustos tarihinde çalışmalarına bir son vererek aşağıdaki kararları aldı: 1) Trabzon vilayeti ve Canik sancağı ile Doğu Vilayetleri adını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Van, Bitlis vilayetleri ve bu saha dahilindeki bağımsız sancaklar, hiçbir sebep ve bahane ile yek diğerinden ve Osmanlı camiasından ayrılmak imkanı tasavvur edilmeyen [düşünülmeyen] bir bütündür [...]’’.⁹⁷

Ulusal iradenin ilk belirlediği Erzurum Kongresi’nde Mustafa Kemal Paşa’nın yaptığı şu konuşma ise Ermeni Meselesinin iç yüzünü en doğru biçimde ortaya koymaktadır:

‘‘ Osmanlı tebaasından olan Rum ve Ermeni unsurları, gördükleri teşvik ve yardımın neticesiyle de, milli namusumuzu yaralayacak taşkınlıklardan başlayarak, nihayet hazin ve kanlı safhalara girinceye kadar küstahane tecavüzlere koyuldular. [...] Şurada acıklı bir hakikat olmak üzere arz edeyim ki, memleketimizde külliyetli [çoklukla] yabancı parası ve bir çok propogandalar cereyan ediyor. Bundaki gaye pek aşikardır ki, milli hareketi

⁹⁶ ABE, 3. cilt, 2.baskı, İstanbul 2002, s. 160; B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 320.

⁹⁷ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 323.

neticesiz bırakmak milli emelleri felce uğratmak, Yunan, Ermeni emellerini ve vatanın bazı mühim kısımlarını işgal gayelerini kolaylaştırmak...’’⁹⁸

Yükselen Türk milliyetçiliği ve ivme kazanan Anadolu İhtilali, süratle devam ederken daha önce Kars Milli İslam Şurası olarak kurulan ve Güneybatı Kafkasya Geçici Milli Hükümeti ismini almasından sonra İngilizlerin Kars’ı işgal etmesiyle Oltu’ya taşınan hükümet,⁹⁹ 17 Mayıs 1920’de TBMM’nin de onayıyla Türk topraklarına katılmıştır.¹⁰⁰ Bu, zorlu bir mücadeleye atılmış olan, TBMM üyeleri için çok sevindirici bir gelişmeydi.

Batılı devletler ise; kendi çıkarları doğrultusunda bir Anadolu meydana getirebilmek için, Birinci Londra Konferansı’nda* Erzurum’u da içine alacak bir Ermenistan kurma projesini kabul ettiler. Daha sonra yapılacak olan San Remo Konferansı’nda** ise aynı devletler, bu sefer anlaşmazlığa düşmüş ve konuyu karara bağlayamamıştır. Bu arada konferansa katılan Ermeni delegeleri Bogos Nubar Paşa ve Ahorian, bu fikrin kabulü için durmaksızın, emperyalist devletleri iknaya çalışmıştır.¹⁰¹

Bu ikna girişimleri, 10 Ağustos 1920’de imzalanan *Sevr Antlaşması*’nda karşılığını bulmuştur. Adı geçen antlaşmayla Batı Devletleri, Osmanlı Devleti’nin parçalanmasını ve Anadolu’da Ermeni ve Kürt devletleri kurulmasını karara bağlamış oldular. Antlaşmanın 88. maddesinde şu satırlar göze çarpmaktadır: “ *Türkiye, Ermenistan’ı Müttefik devletler gibi hür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını beyan eder* “. ¹⁰²

Madde 88 ise şöyledir:

“ *Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve diğer antlaşma yapmış devletler Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırın belirlenmesini Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı’nın hakemliğine bırakmış ve bunun vereceği kararı ve Ermenistan’ın denize çıkışı ve söz konusu sınıra komşu Osmanlı*

⁹⁸ ABE, 3. cilt, s. 183, 186; B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 322.

⁹⁹ Süleyman Beyoğlu, Milli Mücadele’nin Örgütlenmesi ve Kuva-yı Milliye, Ed.: C. Öztürk, a.g.e., s. 122.

¹⁰⁰ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 335.

* I. Londra Konferansı: 12 Şubat 1920 tarihinde Londra’da toplanmıştır. Görüşmeler 27 Şubat 1920 tarihine kadar; Britanya İmparatorluğu, Fransa ve İtalya Başbakanları ve Dışişleri Bakanları nezdinde yapılmıştır.

** San Remo Konferansı: Üç Müttefik devletin (İngiltere, Fransa, İtalya) Başbakanları ve Dışişleri Bakanları ve konu ile ilgili uzmanlar ve Japonya temsilcisi 18 Nisan 1920 tarihinde İtalya’nın San Remo şehrinde toplanarak görüşmelere başlamıştır. Bu konferans 26 Nisan’a kadar devam etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz.: Ahmet Hurşit Tolon, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Yapılan Taksim Anlaşmaları ve Sevr’e Giden Yol*, Ankara 2004, s. 225-254.

¹⁰¹ A. H. Tolon, a.g.e., s. 231, 233-235.

¹⁰² İbrahim Sadi Öztürk, *Sevr Antlaşması Tam Metin*, 2.baskı, Ankara 2007, s.77; N. Erim, a.g.e., s. 559.

arazisi üzerinde askeri tertibatın demilitarizasyonuna bağlı olmak üzere tayin edeceği bütün kararları kabul etmeyi kararlaştırmıştır ‘¹⁰³.

Görüldüğü üzere bu maddelerle Müttefikler, Doğu Anadolu’da denize çıkışı olan bir Ermenistan Devleti’nin kurulmasını karara bağlamış ve sınırlarının saptanmasını Amerikan Başkanı’na bırakmıştır. Ankara Hükümeti ise; bu antlaşmayı tanımamış ve 24 Eylül 1920’de Ermenistan Devleti’ne savaş ilan etmiştir. Sevr Antlaşması’nın ardından kendilerine bırakılan toprakları işgal etmek için saldırıya geçen Ermeni kuvvetleri, Türk Ordusu tarafından başarıyla püskürtülmüş ve Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Doğu Ordusu, savaş ilanı ile birlikte, bütün cephelerde birden Ermeni kuvvetleri üzerine harekate girişmiştir. Harekatla; önce Kağızman, daha sonra ise 30 Ekim 1920’de Kars, Ermeni kuvvetlerinden arındırılmıştır. 1 Kasım’da Türk tarafından gelen barış teklifi, Ermeniler tarafından reddedilince, Türk Ordusu ileri hareketine devam etmiş ve yönünü Gümrü’ye çevirmiştir. 7 Kasım 1920 tarihinde ise Gümrü, hızlı bir hareketle Türk Orduları’nca işgal edilmiştir. Bundan beş gün sonra Iğdır, tekrar anavatanına katılmıştır. hareketin sonucunda zor duruma düşen Ermeni Taşnak yönetimi, Türk tarafına barış antlaşmasını kabul ettiğini bildirmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁴

3 Aralık 1920’de Ermenistan ile Türkiye arasında, Gümrü Antlaşması imzalandı. TBMM Hükümeti’nin ilk askeri başarısının diplomatik sonucu böylece belgelenmiş oldu. Bu antlaşmayla Türkiye, 1878’de Rusya’ya terk ettiği; Artvin, Posof, Şavşat, Çıldır, Kars, Iğdır, Tuzluca, Sarıkamış, Oltu’yu geri almış ve Ermenistan ile arasındaki sınırı kendi lehine belirlemiş oldu. Emperyalist devletlerin kurdurmak istediği *Büyük Ermenistan* hayali bu şekilde sona erdirildi.¹⁰⁵

Söz konusu antlaşmanın imzalanmasından bir hafta sonra, 10 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan’da yeni kurulan Sovyet Hükümeti, antlaşmanın yok sayılmasını teklif etti. Türk tarafı buna uymadı. Ruslar ise; kendi çıkarlarına aykırı olduğunu düşündükleri için, peşpeşe Türk kuvvetlerinin Gümrü’den çekilmesini isteyen notalar vermekteydi. 16 Mart 1921’de Sovyetlerle Moskova Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla, Türkiye’nin Kafkas sınırları kesinlikle belirlenmiş oldu. Kars ve Ardahan’ın Türkiye’ye ait olduğu onaylandı. Batum ise Gürcistan’da kaldı.¹⁰⁶ Türk orduları, antlaşma sonrası, Rusya’nın isteği üzerine

¹⁰³ N. Erim, a.g.e., s. 559.

¹⁰⁴ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 341vd., 343-349.

¹⁰⁵ S. Beyoğlu, a.g.m., s. 139.

¹⁰⁶ K. Gürün, a.g.e., s. 68-69.

Gümrü'yü boşalttı. 17 Temmuz 1921'de Sovyet Dışişleri Halk Komiserliği, *Ermeni Meselesi* başlıklı bir rapor hazırladı. Raporda; *sözde Ermenistan denilen yerde Müslümanların çoğunlukta olduğu* vurgulanırken, bu toprakların Türkiye'den koparılmasının hukuki olmayacağı belirtiliyordu. 13 Ekim 1921'de imzalanan *Kars Antlaşması*'yla; Türkiye'nin *Misak-ı Milli* sınırları Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Hükümetlerince de tanındı.¹⁰⁷

24 Temmuz 1923'de imzalanan *Lozan Antlaşması*'yla ise; Misak-ı Milli sınırları ve doğal olarak Türkiye'nin bütün Doğu sınırları, Batı devletlerince de tanınmış oldu. Bütün bu gelişmeler, Türkiye topraklarında bir Ermenistan Devleti'nin söz konusu olamayacağını, emperyalist devletlere en azından bir süre için daha kabul ettirmiştir.¹⁰⁸

Son olarak; Atatürk'ün, 1 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin üçüncü toplantı yılını açış konuşmasında söylediği şu sözler, bu bölümün doğru ve genel bir analizini sunmak açısından yardımcı olabilir:

‘Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri'yle Moskova Antlaşması esasları dairesinde, Kars'ta 13 Ekim tarihli antlaşmayı yaptık.

Bu antlaşma ile Doğu'da hukuki bir şekil alan fiili vaziyetimiz de Sevr Antlaşması'nın tatbik edilemez olduğunu gösteren vakalardan biridir.

Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin hakiki menfaatlerinden ziyade cihan kapitalistlerinin iktisadi menfaatlerine göre halledilmek istenilen mesele, Kars Antlaşması'yla en doğru hal suretini buldu. Asırlardan beri dostane yaşayan iki çalışkan halkın iyi ilişkileri, memnuniyet vericidir ki, tekrar teessüs etti [kurulabildi] ‘’.¹⁰⁹

2. 2. Kürtçülük Hareketinin Tarihsel Kökeni

Osmanlı yurdunda ortaya çıkacak olan *Kürtçülük* hareketi de emperyalizm olgusundan bağımsız olarak düşünülemez. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Hıristiyan azınlığın yabancı güçler tarafından kullanılabilir duruma getirilmesi, aynı güçlerin, gözünü Anadolu'daki Müslüman azınlığa dikmesine neden olmuştur. Örneğin Vatikan, Batılı devletlerin Anadolu halklarını birbirinden ayırma projesine uygun olarak, bu topraklara misyonerlerini göndermiştir. Bu misyonerlerden biri olan Maurizio Garzoni, verilen görevi onsekiz yıl yerine getirdikten sonra Roma'da 1787 yılında, İtalyanca olarak

¹⁰⁷ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 350, 352-353, 356-357, 359.

¹⁰⁸ R. Uçarol, a.g.e., s. 680, 689.

¹⁰⁹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, 1/III, 5. baskı, Ankara 1997, s. 247 vd.

Kürt Dili Grameri ve Sözlüğü adlı bir çalışma hazırlamıştır ki; bu çalışma, o yörede konuşulan Kürtçe'nin ilk grameri ve sözlüğü durumundadır. Söz konusu çalışmasıyla Garzoni, Kürtçülüğün babası olarak kabul edilir.¹¹⁰

XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı, dışardan yapılan saldırılarla yıkılmak istenmiştir. Bu tarihten sonra ise; din farkları, etnik farklılıklar ve diğer farklılıklar kullanılarak yapılacak iç saldırılar, daha etkin bir hale gelmiştir. Eski diplomat ve araştırmacı Bilal N. Şimşir, Garzoni'nin kitabının yayımlandığı, 1787 yılının, Kürtçülüğün başlangıç tarihi olarak kabul edilebileceğini ifade etmektedir. Bu tarihten ve söz konusu çalışmadan sonra, Kürtçülük alanındaki çalışmalar, gözle görülür derecede artmıştır. Bunlardan birkaçı şöyledir:

“ 1799: **J. A. Berg** adlı Alman gezgin, *Anadolu, Gürcistan, Ermenistan, Kürdistan, Irak ve El Cezire* adlı bir kitap yayımlamıştır.

1808: **Kalproth** adlı araştırmacı, Viyana'da, *Kürtçe Üzerine Çeşitli Araştırmalar* adlı bir kitap yayımlamıştır.

1814: **Hammer**, *Evliya'nın Seyahatnamesi'ne Göre Kürt Dili ve Ağızları* adlı eseri yayımlamıştır.

1818: **M. Giuseppe Campanili**, *Kürdistan Bölgesi'nin Hikayesi ve Yezidi Mezhebi* adlı kitabı basılmıştır.

1880: **Ferdinand Justi**, *Kürt Grameri* isimli bir eser vermiştir

1890: **E. De Kowalevski**, *Kürtler ve Yezidiler* adlı Fransızca bir kitap yayımlamıştır “¹¹¹.

Özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra; çeşitli misyoner örgütleri, yabancı konsoloslar ve gezginler Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, bu konuyla ilgili çalışmalar başlatmıştır. Bununla birlikte; Avrupa'da, bu bölgelere yönelik çeşitli kurumlar, enstitüler, araştırma merkezleri ve ihtisas okulları kurulmaya başlandı. Doğu Araştırmaları Londra Okulu ve Paris'te kurulan, Yaşayan Doğu Dilleri Ulusal Okulu, bunlara birer örnektir.¹¹² Gerek kurulan okullarda yapılan çalışmalar, gerekse misyonerlerin ve gezginlerin yayınları, Avrupa ve dünyada *Kürt* ve *Kürdistan* kelimelerinin duyulmasına ve

¹¹⁰ B. Şimşir, *Kürtçülük (1787-1923)*, Ankara 2007, s. 18-19, 46-47.

¹¹¹ B. Şimşir, *K...*, s. 47, 49 vd.

¹¹² B. Şimşir, *K...*, s. 60.

yerleşmesine yol açmıştır. Bu nedenle; siyasi ve kültürel Kürtçülüğün ve Kürdolojinin temelinde yabancı görevlilerin sonsuz çabalarının olduğu, rahatça söylenebilir.¹¹³

Emperyalist devletlerin artan ilgisi sonucunda ortaya çıkan Kürtçülük çalışmalarının yayılmasıyla birlikte, bir takım Kürtçü isyanlar da patlak vermeye başlamıştır. Başını aşiret reisi Babanzade Abdurrahman'ın çektiği ilk Kürt isyanı 1806 yılında meydana gelmiştir. Bu ayaklanma, kimilerince: “ *Süleymaniye’ye yeni vali atanmasına tepki* ” olarak değerlendirilse de, son tahlilde Osmanlı Devleti’ne karşı girişilen, ilk ciddi Kürt ayaklanması olarak tarihe geçmiş ve İngilizlerin ikiyüz yıllık Kürt politikasının başlangıcı olmuştur. 1835-1837’deki Revanduz Ayaklanması da kimilerince “*ilk Kürt bağımsızlık hareketi*” olarak değerlendirilmiştir. Bu hareketi; bölgedeki çalışmalarını genişleterek bölücü politikalarda yetkinleşen İngilizler başlatmış ve yönetmiştir. Ayaklanmanın önderi konumundaki Şeyh Mehmet, Mısır’ı ele geçiren Kavalalı Mehmet Paşa’ya özenerek, İngiliz desteğiyle benzer bir yönetim birimi oluşturmayı istemiş ve söz konusu bağımsızlık taleplerini açıkça dile getirmiştir. Ayaklanmanın en dikkat çekici yönü de; bu dolaysız bağımsızlık isteği olmuştur.¹¹⁴

Anadolu topraklarında yayılmaya başlayan Kürtçü hareketler, çeşitli amaçlar uğruna farklı emperyalist devletler tarafından kullanılmıştır. Söz konusu devletlerin başında ise Ermeni Sorunu’nun da güdücüsü olan Rus Çarlığı gelmektedir. Çarlık, Kürt ve Ermenilerle XIX. yüzyılın başlarında ilgilenmeye başlamıştır.¹¹⁵ Bu ilgi, önceleri kültürel araştırmalar temelinde gerçekleşirken, daha sonraları siyasi bir içerik kazanmaya başlamıştır. Özellikle Kırım Savaşı, Rusya’da Kürtçülüğün kamçılanmasını sağlamıştır. Bu savaşın sonunda imzalamak zorunda kaldıkları Paris Barış Antlaşması’yla Boğazlar yoluyla Akdeniz’e inme hayallerini yitiren Ruslar; Kafkasya, Azerbaycan, İran, Irak ve Türkiye yolunu açmak istemiştir. Bu yol ise Kürtlerin yaşadığı bölgeden geçtiği için,¹¹⁶ söz konusu savaştan sonra Ruslar; Kürtlerle ilgili bilgi, belge toplamayı ve araştırmalar yapmayı daha da yoğunlaştırmışlardır. Bu araştırmalar içinse; V. Minorsky, B. Nikitin ve Jaba gibi, bugün Kürdolojinin önde gelen isimleri olarak anılan kimseleri, Urmiye ve Erzurum konsolosluklarına getirmişlerdir.¹¹⁷

¹¹³ B. Şimşir, K..., s. 51.

¹¹⁴ Metin Aydoğan, *Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler*, 2.cilt, 3.baskı, İzmir 2005, s. 848.

¹¹⁵ M. Aydoğan, a.g.e., s. 849; B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 67.

¹¹⁶ Ali Tayyar Önder, *Türkiye’nin Etnik Yapısı*, 32.baskı, Ankara 2007, s. 151.

¹¹⁷ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 68; A. T. Önder, a.g.e., s. 151.

Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'da Kürtlükle ilgili yayımlanan kitaplar şunlardır:

“ **Peter Lerch**, *Kürtler ve Kuzey İran Keldanileri Hakkında Araştırmalar*, Saint-Petersbourg, 1857-58

Chaykow, *Vermittelungen in Saudg-Bulak*, Saint-Petersbourg, 1860

Ernest Chantre, *Kürt Notları ve Hikayeleri Külliyatı*, Saint-Petersbourg, 1860

Jaba, *Kürt Notları Külliyatı*, Saint-Petersbourg, 1860

F. Charmoy, *Kürt Milletinin Şerefnamesi veya Vakayinamesi*, Saint Petersburg, 1868-75 ‘. ¹¹⁸

Devlet güdümlü bu çalışmaların siyasi amacı, Orta Doğu'da Türk, Arap ve Fars dışında emperyalist devletlerin çıkarlarına hizmet edecek yeni bir unsur yaratmaktır. Bu nedenle, söz konusu çalışmalar bilimsel değil siyasi bir yapı içermektedir. ¹¹⁹

Tanzimat sonrası, söz konusu çalışmaların da etkisiyle, Kürtçülük hareketlerinin çoğaldığı söylenebilir. 1885 yılına gelindiğinde, başını Yezdan İzzettin Şer'in çektiği büyük bir ayaklanma meydana gelmiştir. Bitlis'te başlayan bu ayaklanma, Nasturi ve Mesihilerin de katılımıyla genişlemiş ve Bağdat'a kadar yayılmıştır. Osmanlı Devleti tarafından, aynı yıl içerisinde bastırılan bu hareketin, hazırlanması ve yürütülmesinde Rus binbaşısı Lihotini'nin büyük katkısı bulunmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi; özellikle Rus Çarlığı, Osmanlı Devleti üzerindeki planlarını Kürtleri ve Kürtçülüğü kullanarak gerçekleştirmeyi, stratejisinin doğal bir parçası olarak görmekte ve operasyonlarını bu konu üzerinde yoğunlaştırmaktaydı. Binbaşı Lihotini'nin ayaklanmadan bir sene önce, Moskova'ya gönderdiği rapordaki şu sözler, söz konusu yoğunlaşmanın hangi boyutlara vardığının somut bir kanıtıdır:

“ *Osmanlı Hükümeti çeşitli ünvan ve armağanlar ile bazı Kürt aşiret reislerini safına çekmeyi başardı. Ancak ağır vergi yükü ve adaletsizlikler altında ezilen yoksul halkı kendisine tam olarak bağlayamadı. Bu nedenle biz, halk kesimini kendimize çekebiliriz. Osmanlıların aldığı vergilerden Kürtleri muaf tutacağımıza ve adaletli davranacağımıza onları inandırırsak bu yoksul ve mazlum halk derhal bize dönecektir* ‘. ¹²⁰

Osmanlı Devleti'nin Müslüman tebaasından kendisine kullanılabilir yandaşlar devşirmeye çalışan Rus Çarlığı, bu amacına ulaşmasa da, bazı aşiret reisleri üzerindeki çalışmalarına hız kesmeden devam etmiştir. Söz konusu aşiret reislerinden biri olan

¹¹⁸ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 68 vd.

¹¹⁹ A. T. Önder, a.g.e., s. 176.

¹²⁰ M. Aydoğan, a.g.e., s. 850.

Nakşibendi şeyhi Ubeydullah, 1880 yılında İngilizlerin de desteğini alarak önemli bir isyan hareketi başlatmıştır. Ayaklanmanın önemi; Şeyh Ubeydullah'ın, "Kürt milleti için mücadeleye girdiğini" öne sürmesinden ve amacının "kendi topraklarında bağımsız bir Kürt devleti kurmak olduğunu" açıklamasından ileri geliyordu.¹²¹ Kimi araştırmacılara göre; "ilk milli Kürt Hareketi" olarak isimlendirilen bu isyan, Osmanlı Devleti tarafından bastırılmış ve XIX. yüzyılın son Kürt ayaklanması olarak tarihteki yerini almıştır.¹²²

XIX. yüzyılda ortaya çıkan Kürt İsyanları, XX. yüzyılda da hız kesmeden devam etmiştir. 1924 Nasturi Ayaklanması'na kadar sırasıyla; 1908 Diyarbakır Ayaklanması ve telgrafhane işgali, 1913 Molla Selim Ayaklanması (Siirt-Bitlis), 11 Mayıs-19 Ağustos 1919 Ali Batı Ayaklanması (Mardin-Savur-Cizre-Nusaybin), 14 Şubat-17 Haziran 1921 Koçgiri Ayaklanması (Zara-Refahiye-Kemah-Divriği) gibi ayaklanmalar meydana gelmiştir.¹²³

XX. yüzyılla birlikte II. Meşrutiyet ilan edilmiş ve sonrasında Osmanlı yurdunda, kısa zaman içerisinde, "Kürt" adı taşıyan irili-ufaklı bir takım dernekler ortaya çıkmıştır:

- Osmanlı Kürt İttihat ve Terakki Cemiyeti (1908)
- Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (1908)
- Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti (1908)
- Kürt Hevi Talebe Cemiyeti (1912)¹²⁴

Meşrutiyet'in getirdiği görece özgürlük ortamından yararlanmak isteyen bu dernekler, gazete ve dergi çıkarmak yoluyla Kürtçe dilinin gelişmesine ve yayılmasına önyak olmuşlardır. Ayrılıkçı Kürt ileri gelenlerinden Seyit Abdülkadir, *Hetav-i Kürd* (Kürt Güneşi) gazetesini; Bedirhan ailesi, *Kürdistan* gazetesini; Kürt Hevi Cemiyeti de aylık *Roj-a Kürt* dergisini çıkarmaya başlamıştır. Bu yayınlarda Kürtlerin çeşitli sorunları dile getirildiği gibi, Kürt alfabesi konusu da ilk kez tartışmaya konulmuştur.¹²⁵

Kendisi de, kurulduktan hemen sonra adını taşıyan bir yayıncı organı çıkarmaya başlayan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, tüzüğünde; dernek kurullarının yalnız Kürt üyelerden oluşacağını ve bu üyelerin Kürtçe bilmeleri şartını öne sürmüştür. Aynı tüzükte cemiyet; ilkokullarda Kürtçe eğitimi kolaylaştırmak adına sözlük ve dilbilgisi

¹²¹ Halfin, *XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler*, 2.baskı, 1992, s. 80'den aktaran: M. Aydoğan, a.g.e., s. 851.

¹²² M. Aydoğan, a.g.e., s. 851.

¹²³ M. Aydoğan, a.g.e., s. 852 vd.

¹²⁴ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 251.

¹²⁵ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 254.

hazırlayacaklarını, o tarihe kadar basılmış ya da basılmamış bütün Kürtçe eserleri derleyip toparlayacaklarını, Kürt edebiyatı tarihçesi yayımlayacaklarını ve Kürtlerin gelişmesi için gerekli olan ve Kanun-ı Esasi'nin verdiği hakları savunacak uygun kimseleri Meclis-i Mebusan'a seçtirmek için çalışacaklarını belirtmiştir. Cemiyetin ne kadar etkisi olduğu bilinmemekle birlikte, Meclis-i Mebusan'a gerçekten de on kadar Kürt asıllı mebus seçilebilmiştir. Seçilen bu mebuslar, bütün Osmanlı ülkesinin yerine sadece Doğu vilayetlerinin temsilcileriymiş gibi davranarak, sadece bu bölgenin sorunlarını dile getirmişlerdir. Bu biçim söylemlerde Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin etkisi fazlasıyla sezilmektedir. Söz konusu cemiyet, Osmanlı Devleti'ni bölmeyi açıkça savunmamıştır; fakat bölücülük anlamında değilse bile ayrılıkçılık anlamında Kürtçülük yapmıştır. Kürtleri Osmanlı toplumundan ve diğer halklardan üstün tutmuş ve ayrı olarak ele almıştır. Kürtler için projeler ve programlar geliştirmişlerdir. Son tahlilde; söz konusu cemiyetin üyelerinin ayrılıkçılık amacı güttükleri ve doğrudan olmasa dahi, dolaylı yoldan bölücülüğe hizmet ettikleri söylenebilir.¹²⁶

1914 yılına girildiğinde I. Dünya Savaşı patlak vermiş ve emperyalist devletlerin hedefindeki Osmanlı İmparatorluğu da doğal olarak bu savaşın dışında kalamamıştır. Osmanlı'yı bölmek yoluyla yok etmek isteyen devletler, savaş sırasında da ayrılıkçı Kürtçü faaliyetleri sürdürmüşlerdir. İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Mart 1916'da başlayan ve birkaç ay boyunca devam eden, nota ve mektup alışverişlerini kapsayan Sykes-Picot görüşmeleri,¹²⁷ sözü geçen emperyalist ayrılıkçı faaliyetlerin delili olarak gösterilebilir. Örneğin, Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'dan, Petrograd'daki Fransız Büyükelçisi Paleologue'a 26 Nisan 1916 tarihinde gönderilen notanın ikinci maddesinde, aşağıdaki ibarelere rastlanmaktadır:

*“ Muş ile Van ve Bitlis'in güneyine doğru Siirt, Dicle vadisi, Cezirei İbni Ömer ve İmadiye'ye egemen bulunan dağların arasında kalan **Kürdistan** bölgesiyle Mergever toprağı Rusya'ya bırakılacak; Rusya da buna karşılık Aladağ ile Kayseri, Akdağ, Yıldızdağı, Zara, Eğin ve Harput arasındaki toprağın Fransa'nın olduğunu onaylayacaktır ”.*¹²⁸

¹²⁶ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 255-256, 258-259.

¹²⁷ A. H. Tolon, a.g.e., s. 55.

¹²⁸ Hazırlayan: Nurer Uğurlu, “ Rus Devlet Arşivi Belgeleri ” *Türkiye'nin Parçalanması ve Rus Politikası*, İstanbul 2004, s. 271; B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 261 vd.

İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'den, Londra'daki Rus Büyükelçisi Kont Beckendorff'a gönderilmiş, 23 Mayıs 1916 tarihli mektup ile Rus Büyükelçisi Beckendorff'tan, Edward Grey'e gönderilen 1 Eylül 1916 tarihli mektupta da, yukarıdaki notada sözü geçen yerlerin Rusya'ya bırakılmasıyla ilgili ibareler yer almaktadır.¹²⁹ Bütün bu yazışmaların sonucunda, önce 3 Ocak 1916 tarihinde Fransa ile İngiltere arasında imzalanan, Rusya'nın onayı alındıktan sonra, 10-23 Ekim 1916 tarihinde, son şeklini de alarak, üç devlet arasında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması,¹³⁰ yukarıdaki yazışmalarda adı geçen bölgelerin Rusya'ya verilmesini karara bağlamıştır.¹³¹

Söz konusu antlaşmayla, Osmanlı topraklarında Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgeler, Rus hakimiyetine terk edilmekteydi. Emperyalist devletlerin Osmanlı'yı paylaşmak üzere geliştirdikleri projeler, Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasıyla beraber, İmparatorluğun önüne somut talepler olarak konmuştur.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sonunda, bir yenilgi belgesi olarak imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması'yla birlikte girilen Sevr süreci, Kürtçülük hareketlerinin yabancı devletler tarafından, açıktan ve dolaysız bir şekilde desteklenmesine zemin hazırlamıştır. Sevr Antlaşması'na giden yolda; hem yuriçinde kurulan bir takım dernekler aracılığıyla; hem de yurtdışında yapılan bir takım görüşmeler sonucunda bir Kürt Devleti'nin kurulmasına çalışılmış, bu hedef doğrultusunda Kürt tebaa Osmanlı Devleti'nin bölünmesi girişimlerine, sonuna kadar alet edilmek istenmiştir.

Yukarıda sözü geçen ve Sevr süreci boyunca Kürt Devleti kurulması hedefini politika edinen derneklerden bir tanesi de; 1918 yılında İstanbul'da kurulan Kürt Teali Cemiyeti'dir. Bu cemiyetin kurucuları arasında; Seyit Abdülkadir, Bediüzzaman Molla Said, Mevlanzade Rıfat, Mehmet Ali Bedirhan ve Kamuran Ali Bedirhan gibi bölücü Kürtçü faaliyetlerin önderleri yer almaktadır. Cemiyetin amacı, yabancıların himayesinde bir Kürt hükümeti meydana getirebilmektir.¹³²

Himayesi altına girilecek devletlerden biri olan İngiltere ise o günlerde, Mardin'in güneyinden başlayıp Bitlis ve Van illerini içine alacak şekilde, bir Kürdistan devleti kurmayı planlıyordu. Amerikan Başkanı Wilson'un yayınladığı ondört prensip ise, Kürtlere bu amaçlarında yeşil ışık yakmaktaydı.¹³³ Wilson Prensipleri'nin, doğrudan

¹²⁹ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 263, 265.

¹³⁰ R. Uçarol, a.g.e., s. 583.

¹³¹ H. Tolon, a.g.e., s. 73.

¹³² *Nutuk*, Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, İstanbul 2006, s. 4.

¹³³ Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925*, 26.baskı, Ankara 2005, s. 1-2.

Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren onikinci maddesinde geçen şu ibare, Kürtlerin haklı olarak umutlanmasına neden olmuştur:

“ Şimdiki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk bölgelerine tam bir hükümranlık hakkı tanınmasına, fakat bugün Türk hakimiyeti altında bulunan öteki milletlere de tam bir emniyet içinde yaşama ve kolayca gelişme imkanının güvence altına alınması... ”¹³⁴

İngiltere, Rusya ve Fransa ise; Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasını kapsayacak barış antlaşmasını görüşmek ve bir nevi dünya haritasını yeniden çizmek için, 18 Ocak 1919'da Paris'te toplanmışlardı.¹³⁵ Tanınmış Kürtçülerden olan Şerif Paşa da söz konusu Paris Barış Konferansı'na, Kürt istekleri diye 22 Mart 1919 tarihli bir muhtıra sunmuştur. Bu muhtıradaki, Ermeni politikalarına karşı çıkan aşağıdaki ifadeler ve bir takım Kürtçü taleplere rastlanmaktadır:

“ Aşırı ölçüde emperyalist Ermeni talepleri bugün resmen açıklandığına göre, Kürt ulusunun meşru haklarını daha net biçimde Barış Konferansına sunabiliyorum.

Türkiye Kürdistanı'nın etnografik sınırları, Kuzeyde Kafkas sınırında Ziven'den başlar ve Batı yönünde Erzurum, Erzincan, Kemah, Arapkir, Behismi, Divriği'ye; Güneyde Haran, Sincar tepeleri, Telafer, Erbil, Kerkük, Süleymaniye, Akk-el-man, Sinna'ya; Doğuda da Revandiz, Başkale, Vezir-Kale'ye yani İran sınırına uzanır.

Kürtler, çeşitli adlarla tarihin en eski devirlerinden beri, Kürt adıyla da onüç yüzyıldan beri bu toprakları işgal etmektedir. [...]

Wilson prensipleri gereğince Kürtlerin, tam özgür ve bağımsız Kürt Devleti kurmaya hakları vardır. [...]

Kürdistan üzerindeki Ermeni iddialarını şiddetle protesto ediyoruz. [...]

Hakkımız olan bağımsızlığı talep ediyoruz; çünkü bağımsızlık bize ilerleme ve uygarlık yolunu açacak, ülkemizin zenginliklerini değerlendirmemizi ve komşularımızla barış içinde yaşamamızı sağlayacaktır... ”¹³⁶

Görüldüğü üzere; Ermeniler ve Kürtler, aynı illerde hak iddia etmekteydiler. Fakat bir süre sonra bu anlaşmazlıklar çözüme bağlanmış, Kürt temsilcisi Şerif Paşa ile Ermeni temsilcisi Bogos Nubar Paşa, 19 Aralık 1919 tarihinde Paris'te ortak imzalı bir muhtıra yayınlamışlardır¹³⁷ :

¹³⁴ Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, 2.baskı, Ankara 1991, s. 152; U. Mumcu, a.g.e., s. 3.

¹³⁵ H. Tolon, a.g.e., s. 116.

¹³⁶ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 303-306.

¹³⁷ U. Mumcu, a.g.e., s. 3; B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 307.

“ Ermeni ve Kürt uluslarının yetkili delegeleri olan bizler, yüksek ırka mensup, çıkarları ortak ve resmi- gayri resmi hükümetleri kendilerine bunca zulüm etmiş bulunan Türklerin boyunduruğundan tamamen kurtularak ve bağımsızlıklarından başka gaye ve maksat talep etmeyen iki milletin emellerini Barış Antlaşmasına sunmakla onur duyarız.

Ulusların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmeleri konusundaki ilkeye dayanarak büyük devletlerden birisinin koruması altında bağımsız bir Ermenistan ve bir Kürt Devletinin kurulmasını ve bütün büyük devletlerin uluslarımızın emel ve arzularını kabul ederek aydınlanma ve gelişmede bize teknik yardım yapmalarını Barış Konferansı'ndan istemek konusunda fikir birliğine vardık.

Toprakların paylaşılması sorununa gelince, daha önce sunduğumuz muhtıralarla belirttiğimiz sınırların çizilmesi sorununu da Barış Konferansı'nın iyi niyet ve adalet duygularına bırakırız. Çünkü verilecek kararın adaletli olacağına inanıyoruz...”¹³⁸

Şerif Paşa, her ne kadar kendini Kürt milletinin bir temsilcisi olarak kabul etmiş olsa da; bir çok yerden, kendi milletine ait protesto telgrafları almıştır. Bunlardan Erzincan aşiretlerine ait olanı şöyledir:

“ Fransız Yüksek Komiserliği'ne,

Gazetelerden öğrendiğimize göre, şu anda Paris'te oturan ve Kürt olduğunu iddia eden Şerif Paşa, Türkiye'deki entrikalarında başarılı olamadığı için, Bogos Nubar ile birlikte, gerçekte kişisel çıkarları için çalışmasına rağmen, güya bağımsız Kürdistan için Barış Konferansı'na başvurmuştur. Bu nedenle Barış Konferansı'na bildiririz ki Kürtler, soy ve din olarak Türklerle aynı ülke içersinde birleştikleri yasal kardeşlerdir. Osmanlı Hükümeti'nden başka hiç kimsenin Kürtler adına konuşma hakkı yoktur ve hiç kimse onlara canlılık veren duyguların yorumcusu olamaz. Osmanlı tarihi içersinde Kürtler hakkında hiçbir ayırım yapılmamıştır. Ve bütün savaşlarda Kürtler, Türklerle birlikte ön saflarda kanlarını akıtmışlardır. Acaba Rus orduları ülkemizden çekildikten sonra, Ermeniler tarafından katledilen Müslüman halkın %80'inin Kürt olduğunu bugün Bogos Nubar'la uzlaşan Şerif Paşa bilmiyor mu? Öyleyse Ermenilerle işbirliği yapma çabaları sonuçsuz kalacaktır. İmparatorluk topraklarından bir kısmını ayırıp Kürtlere vermek, gelecekte Ermeniler yeni bir ülke hazırlamak demektir.

¹³⁸ Avni Doğan'ın yayınlanmamış anıları, s. 50-51'den aktaran: U. Mumcu, a.g.e., s. 3.

Bariş Konferansı'nın dikkatine sunarız ki, bizi Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırmak için varlığımızdan hiçbir şey bırakmaksızın yok etmeleri gerektiğini kendilerine bildiririz.

*Balaban Aşiret Reisi **Paşa Bey***

*Başuranlı Aşiret Reisi **Yusuf***

*Bal Aşiret Reisi **Yusuf***

*Medanlı Aşiret Reisi **Çiçek***

*Görçeli Aşiret Reisi **Yusuf***

*Abbas Aşiret Reisi **Seyid Ali***

*Rol Aşiret Reisi **Hasan***

*Şadi Aşiret Reisi **Yusuf***

*Zişanlı Aşiret Reisi **Muhsin** ‘‘. ¹³⁹*

Bu kınama mektubunun *Vakit* gazetesinde yayımlanmasından sonra Şerif Paşa, Paris'teki Kürt delegeliğinden çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁴⁰ Fakat, Kürtçülük hareketleri ve emperyalizmin *Kürdistan* emelleri, Osmanlı yurdunda, tam randıman sürüp gitmiştir. 1879 yılındaki Kürt ayaklanmasının lideri konumundaki Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyit Abdülkadir, söz konusu Kürtçü hareket ve emellerin arkasındaki kişidir. 1918 ile 1921 yılları arasında kurulan ayrılıkçı bütün Kürt derneklerinin odağında bu şahıs bulunmaktadır. Şerif Paşa ile Bogos Nubar Paşa arasında imzalanan anlaşma metnini onayladığını, İstanbul'da yayımlanan *Journal d'Orient* gazetesine açıklayan Seyit Abdülkadir, 8 Aralık 1919 günü İngiliz Yüksek Komiserliği Müsteşarı Thomas Beaumont Hohler ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmenin içeriği, Hohler'in raporuna şu şekilde yansımıştır:

‘‘ 1) *Bu sabah Abdülkadir'i kabul ettim. Şu sıralar Kürtlerin pek zor durumda, hatta tehlike içinde olduklarını söyledi. Anlattığına göre, Hürriyet ve İtilaf Partisi, Ferit Paşa öncülüğünde bugünkü hükümeti (Ali Rıza Paşa) değiştirmeye ve iktidara gelmeye çalışmaktadır; kendisine pek uygun öneriler sunmuştur; Kürtlere, Türklerin himayesi altında tam özerklik anlamına gelen vaatlerde bulunmuştur. [...] **Bu arada Mustafa Kemal gitgide daha tehlikeli olmaktadır.** Bu adamın, Halil Paşa ve Enver Paşa'nın diğer adamları tarafından kışkırtılan Azerbaycanlılarla birlikte ne yapacağı konusunda kendisi*

¹³⁹ Hasan Yıldız, *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, 4.baskı, İstanbul 2005, s. 115-116'dan aktaran: B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 310.

¹⁴⁰ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 311.

(Abdülkadir) büyük endişe içindedir. Kendisinin Hürriyet ve İtilaf'ın tavizlerine karşılık ödeyeceği bedel, **Kürtleri Mustafa Kemal'in üstüne saldırtmak olacaktır.** Bugünkü hükümet ise Kürtlerin desteğini kazanmak, Mustafa Kemal'e katlanmak ve onu yatıştırmak istemektedir. **Kendisi (Abdülkadir) izleyeceği yolu, Müttetiklerle, özellikle İngiltere'yle tamamen uyumlu olarak belirlemek arzusundadır; çünkü Kürdistan'ın kaderi öteki Müttetiklerin politikasından ziyade Büyük Britanya'nın politikasına sıkı sıkıya bağlıdır ve bizim tam rızamız ve onayımız olmadan hiçbir şey yapmak istememektedir.**

2) Abdülkadir, pek ilginç ve benim için yepyeni olan bir de bilgi verdi: Kürtlerle Ermenilerin hem burada (İstanbul) hem de Paris'te anlaştıklarını bildirdi. Şerif Paşa ile Bogos Nubar Paşa'nın imzaladıkları bu belgenin örneği herhalde Foreign Office'nin elindedir ama yine de ilişik olarak takdim edilmektedir. İki ırkın böylece anlaşmaya varmış olmalarını öğrenmekten pek memnun olduğumu söyledim. [...] Kürt halkının dileklerini Barış Konferansı'na iletmeye hazır olduğumuzu bildirirken, hiçbir taahhütte bulunmadığımızı da dikkatini çektim. Yüksek Komiserliğimize ulaşan bilgilere göre, **Mustafa Kemal hareketinin zayıflamakta olduğunu, bu bakımdan korkulacak bir şey olmadığını söyledim [...]**

5) **Şeyh Abdülkadir'in Kürdistan'ın bağımsızlığı ve Türklerden ayrılması konusundaki kararlılığından yine çok etkilendim.** ¹⁴¹

Bu görüşme hakkında Amiral Sir F. De Robbeck'in, Lord Curzon'a gönderdiği raporda ise şu ibareler dikkati çekmektedir:

“[...] Mr. Hohler Kürt meselesi hakkında Kürt başkanı olan Şeyh Sait Abdülkadir Paşa'yla görüştü. Kürtler bütün ümitlerini İngilizlere bağlamış durumdadır. Bu ara Mustafa Kemal gittikçe tehlikeli olmaya başlıyor. Kuvvetler Kürtleri Mustafa Kemal'e karşı kullanmak için her parayı ödemeye hazırlardır...” ¹⁴²

İngiliz emperyalistleriyle, Kürt ayrılıkçılarının girdiği bu girift ilişkilerin ve asıl amaçlarının ne olduğuna dair bir örnek de 26 Aralık 1919 tarihli İngiliz toplantı tutanaklarına şu şekilde yansımıştır: “[...] Kürt kabileleri İngiliz ve Fransız hakimiyetine konacak, Kürdistan'da hiçbir şekilde Türk bırakılmayacak. Bir tek Kürt devleti mi yoksa birçok küçük Kürt devletleri mi kurulacağı düşünülecek...” ¹⁴³

¹⁴¹ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 315-316.

¹⁴² Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 2005, s. 198.

¹⁴³ E. Ulubelen, a.g.e., s. 199.

Türk meselesine dair yapılan üçüncü toplantıya ait bu ifadeler; aslında İngilizlerin, Doğu siyasetinden ne amaçladıklarının bir delili olarak görülebilir. Dönemin diplomatlarından Mr. Ryan'ın, 4 Aralık 1919 tarihli raporunda ise; söz konusu siyasetin iç yüzü, gözle görülür derecede ortaya konmaktadır:

‘‘[...] *Reşit Paşa*’yla *Kürt meselesini* görüştim ve *Albay Noel*’in *Malatya ziyaretinin yanlış yorumlandığını* söyledim. ***Gerçi Majeste’nin Hükümet’nin Kürt meselesinde büyük çıkarı olduğu doğrudur, bu sadece Mezopotamya ile ilgilidir ve sırf orayı korumak içindir dedim...***’’¹⁴⁴

Albay Meinertzhagen’den Lord Curzon’a yollanan, 23 Eylül 1919 tarihli belgenin not kısmına düşülen şu ifadeler de çok dikkat çekicidir: ‘‘*Mustafa Kemal Türkleri, Arapları ve Kürtleri birleştirerek yabancıları yurdundan atmaya çalışıyor*’’¹⁴⁵

İngilizler’in, yukarıdaki belgelere kadar yansıyan telaşlarının asıl nedeni; Erzurum ve Sivas Kongreleri’ni yapmış olan Ulusal Güçlerin ulaştığı birlik ve beraberlik noktasıdır. Bu noktadan sonra emperyalistler, yavaş yavaş Mustafa Kemal’in geliştirdiği hareketten ürkmeye başlamışlardır. Yukarıdaki belgelerde, tartışmasız bir şekilde görülen bu telaşın; aslında, adı geçen kongrelerin öncesine kadar uzanan bir geçmişi bulunmaktadır. Mustafa Kemal hareketinin Anadolu’da yayılmaya ve güç kazanmaya başladığını gören Batılılar, özellikle İngilizler, bu hareketi durdurmak için farklı çözüm yolları üretmeye çalışmışlardır. Bunlardan en önemlisi, Atatürk’ün, *Nutuk*’ta uzunca bahsettiği ve son tahlilde; İngiliz yürüncesinde bir *Kürdistan* yaratma amacına odaklı, Ali Galip ve Binbaşı Noel olayıdır.

Binbaşı Edward William Charles Noel, İngiliz ordusunda gösterdiği başarılar üzerine, Mütareke döneminde İngiltere’nin Bağdat Komiserliği’ne istihbarat subayı olarak gönderildi. 12 Mart 1919’da da Kürt bölgelerinde inceleme yapmakla görevlendirildi. Noel; daha önce, görev aldığı İran’da Kürt aşiretleriyle ilgilenmiş ve iyi derecede Kürtçe de öğrenmişti. Söz konusu son görevi sebebiyle de; Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Kürt ileri gelenleriyle temasa geçti. Bu temasları, Arabistanlı Lawrence olayından muztarip Osmanlı Hükümeti tarafından pek hoş karşılanmadı. Hohler’in, Sir Edward Tilley’e gönderdiği 21 Temmuz 1919 tarihli rapor, Osmanlı Hükümeti’nin, söz konusu kaygılarında haksız olmadığını kanıtlamaktadır:

¹⁴⁴ E. Ulubelen, a.g.e., s. 198.

¹⁴⁵ E. Ulubelen, a.g.e., s. 179.

“[...] Benim problemim Kürtler. Noel Bağdat’tan buraya geldi, çok iyi bir insan, çok güçlü biri, fakat diğer bakımdan da Kürtlerin peygamberi olmak istiyor. Kürtler gibi kimse yoktur, onlar çok asil, çok iyiler diyor. Ermenilerin ise değersiz ve hilekar oldukları görüşünde. Kürtler hiç Ermeni öldürmedi, aksine onları korudular, fakat Ermeniler Kürtleri öldürdüler, diyor. **Korkarım ki Noel bir Kürt Lawrence’i olabilir.** Mezopotamya şimdi bizim olacağına göre ona bir Kürt devleti kurdurup kuzey dağlarını böylece koruyabiliriz...”¹⁴⁶

Aynı tarihlerde; diğer İngiliz yetkililerin aralarında yaptıkları yazışmalardan, Noel’in Kürtlerle yaptığı görüşmelerden, İngiltere lehine önemli kazanımlar bekledikleri anlaşılmaktadır. 10 Haziran 1919 tarihli bir belgede, İtilaf Devletleri Akdeniz Donanması Komutanı Amiral Sir Arthur Calthorpe, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon’a aşağıdaki düşüncelerini aktarmıştır:

“[...] Binbaşı Noel Kürt şefleriyle görüş birliğine varırsa bundan büyük faydalar sağlayacağını söylüyor. Bunlar İstanbul’da Abdülkadir ve Bedirhan ve daha az önemli bazı kimselerdir. Bunlar şüphe uyandırmamak için Noel’den ayrı olarak Kürt bölgelerine gidecekler. Türkler sulh konferansına Kürtlerin de getirileceğinden korkuyorlar. **Kürtler henüz Mustafa Kemal’e karşı ayaklanmadı, ama Noel bunu sağlayacağından emin...**”¹⁴⁷

Binbaşı Noel, Osmanlı’nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yaşayan Kürt aşiretlerini birleştirip, kendi ülkesinin kontrolünde yeni bir devlet ortaya çıkarmaya çalışıyordu. Bu hedefi içinse, kendisiyle işbirliği yapacak Kürtçüler arıyordu. Bedirhanilerden; Emin Ali, Süreyya, Celadet ve Kamuran Bedirhan, tam Noel’in aradığı özellikte kişilerdi. Bu şahıslar, daha önce de İngilizlerle işbirliği içinde bulunmuş ve Mondros Mütarekesi’nden sonra; bu ilişkilerini daha da yoğunlaştırmışlardı.¹⁴⁸

Onlarla birlikte Kürt Devleti kurma amacına yönelen Noel, Doğu bölgesinde yaptığı görüşmelerden sonra, 3 Temmuz günü İstanbul’a geldi. Bu arada İngiliz yetkililer ve Kürt ileri gelenleri bir toplantıya katıldı. Bu görüşmelerden çıkan sonuç; Anadolu da başlayan Mustafa Kemal önderliğindeki hareketin, Kürtlerin aleyhine gittikçe güç kazandığı ve bu gücün derhal karşı bir hareketle sona erdirilmesidir. Bunun içinse, meşru hükümet makamlarıyla birlikte hareket edilmesinin gerektiği, aksi takdirde; yapılacak hareketin

¹⁴⁶ DBFP I/IV, s. 693-695, No. 464’den aktaran: B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 326; E. Ulubelen, a.g.e., s. 186.

¹⁴⁷ E. Ulubelen, a.g.e., s. 185-186.

¹⁴⁸ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 318.

başarıya ulaşmayacağı karara bağlandı.¹⁴⁹ Sina Akşin'e göre: "Ali Galip'in girişeceği hareket, önce İngiliz Yüksek Komiserliği'nce, sonra da Balfour ve Curzon tarafından peşin olarak onaylanmıştır".¹⁵⁰

Bilal Şimşir'in söylediğine göre: "Damat Ferit Paşa Hükümeti ile İngiliz Yüksek Komiserliği arasında da görüş birliğine varılmıştır".¹⁵¹ İstanbul'da anlaşmaya varıldıktan sonra, Noel ve bazı militan Kürtçüler, kuşku uyandırmamak için ayrı ayrı yollardan Doğu Bölgesine hareket etmişlerdir. Bu gerçeğe, daha önce yukarıda aktarılmış olan, Hohler'in 21 Temmuz tarihli raporunda da rastlanmaktadır:

"Kürt ileri gelenlerinin nabzını dikkatle yokladık...Gayri resmi olarak onları kabul edip kendileriyle uzun uzun konuştum.[...] Nüfuzlarını kullanmak için bölgeye gitmeye istekli oldular. Amaç Barış Konferansı'nın kararına kadar huzur ve asayişini korumaktır.* Dikkati çekmemeleri için Noel ile birlikte değil, ondan ayrı olarak bölgeye gitmelerini kararlaştırdık. Kürt şefleri, düzeni korumaktan başka bir şey yapmamayı kabul ettiler[...]"¹⁵²

Aynı raporun devamında ise Hohler, İngiltere'nin bu operasyonla neyi hedeflediğinin kodlarını da vermektedir:

"Majesteleri Hükümeti'nin niyeti Türkleri sonuna kadar zayıflatmaktır, Kürtleri Türklerden ayırmak da kötü bir plan değildir, dikkatle ve sabırla hareket edilirse bunun büyük ölçüde başarılabilceğini düşünüyorum...Bağdat, Noel'in gezilerinde Erzurum, Bitlis, Van ve Diyarbakır Valilerinin kendisine yardımcı olmalarını Türk Hükümeti'nden talep etmemizi öneriyor. Biraz tuhaf değil mi?..."¹⁵³

Bağdat'tan gelen istek yerine gelmiş, Noel'in çalışmalarına yardımcı olmak için Elazığ Valisi Ali Galip görevlendirilmiştir. Dönemin Dahiliye Nazırı Adil Bey'in makine başında Elazığ Valisi Ali Galip'e verdiği talimatlar şöyledir:

¹⁴⁹ DBFC I-IV, s. 679, No.451'den aktaran: B. Şimşir, K..., s. 324.

¹⁵⁰ Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, İstanbul 1976, s. 539'dan aktaran: B. Şimşir, Kürtler..., s. 325.

¹⁵¹ B. Şimşir, Kürtler..., s. 325.

* Mustafa Kemal önderliğinde gerçekleşen Ulusal hareket, İngilizlerin huzurunu ve onların anladığı manada Anadolu'nun asayişini bozduğu için, söz konusu huzur ve asayişin korunması, Mustafa Kemal hareketinin İngilizler aleyhine büyümesine engel olmak anlamına gelebilir. Ki daha sonra meydana gelecek olaylar, bu görüşü doğrulamaktadır. Özellikle, Ali Galip ve Binbaşı Noel'in gerçekleştirmek istediği operasyon, İngilizlerin Mondros Mütarekesi'yle, Anadolu'da kurduğu statükonun korunmasına yöneliktir. Mevcut statükonun bozulması, İngilizler için; düzenin, asayişin ve huzurun bozulması anlamına gelmektedir.

¹⁵² B. Şimşir, Kürtler..., s. 327.

¹⁵³ DBFP I/IV, s. 693-695, No. 464'ten aktaran: B. Şimşir, Kürtler..., s. 327.

“ Erzurum ’da toplanan şahısların, yakında Sivas ’ta toplanacakları, yine bir kongre yapmak istedikleri haberleşmeden ve olaylardan anlaşılıyor. Böyle beş-on kişinin orada toplanmasından hiçbir şey çıkmayacağı hükümetçe malumdur. Fakat bunları Avrupa ’ya anlatmak mümkün değildir. İşte bunun için, orada toplanılmasına meydan vermemek icab ediyor [...] Bu durumlar karşısında Sivas ’ta ilk önce hükümetin itimatını tam kazanmış, memleketin selametine uygun olan tebligatı harfiyen yerine getirmeye azimli bir vali bulundurmak gerektirmektedir. Zatı alinizi bu yüzden Sivas ’a gönderiyoruz [...] Oralardaki Kürtlerden itimat edilen yüz yüzelli kadar süvariye yanınıza alarak ve ne için oradan hareket edildiği kimseye sezdirilmeden, Sivas ’a yine hiç kimsenin ummadığı bir zamanda varıp, vali ve kumandanlığı hemen ele alacak oradaki asker ve jandarma sayısının az olmasından dolayı iyi idare edecek olursanız, karşınızda başka kuvvet bulunmayacağından otoriteyi temin ederek toplantıya fırsat vermemiş olacak ve orada bulunanlar varsa hemen yakalatıp muhafaza altında İstanbul ’a göndermeniz emrolunur.

Böylece temin edilecek olan otorite, hükümetin iktidar ve nüfuzu, içimizde maceracılığa hevesli bulunanları yıldırarak bu gibi hareketlere mani olacağı gibi, hariçte de iyi bir tesir meydana getirecektir... ”¹⁵⁴

Erzurum Kongre’siyle Doğu illeri ileri gelenlerinden bir direniş hareketi meydana getiren Mustafa Kemal, bütün yurdu kapsayacak bir direniş örgütlemek için, Sivas’a yola çıkmıştır. Burada da bir kongre düzenleyecek ve yurdun Batı bölgelerinin ileri gelenlerini de içine alacak bir direniş merkezi meydana getirmeye çalışacaktır. Bunu duyan Noel, Ali Galip ve Bedirhanlılar ise; İngilizlerden aldıkları talimata uygun olarak, Sivas’ta yapılmak istenen kongrenin gerçekleşmemesi için harekete geçmişlerdir.

Mustafa Kemal, kendisine karşı yapılmak istenen bu operasyonu, 6 Eylül’de ele geçirilen gizli yazışmalardan haber almıştır¹⁵⁵ ve 9 Eylül 1919 günlü kongre toplantısında konuyla ilgili şunları söylemiştir:

“ Bazı izahatta bulunmak istiyorum: Buraya Galip Bey isminde bir vali tayin edilmiş, geliyormuş! Fakat bunun Harput Valisi Ali Galip Bey mi, yoksa Trabzon Valisi Ali Galip Bey mi olduğu anlaşılamadı. Fakat biz başka bir bilgi ele geçirdik: Mister Novil isminde bir İngiliz Binbaşısı Bedirhanilerden Kamuran, Celadet ve Cemil Bey’lerle beraber maiyetinde on beş kadar Kürt atlısı olduğu halde Malatya ’ya gelmiş ve Mutasarrıf

¹⁵⁴ Mevlanzade Rifat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, 2.baskı, İstanbul 2000, s. 249 vd.; *Nutuk*, İstanbul 2006, s. 91-92 .

¹⁵⁵ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 340.

*Bedirhani Halil Bey tarafından karşılanılmışlardır. Harput Valisi de güya bir posta hırsızını takip bahanesiyle otomobille Malatya'ya gelmiştir. Bu maksatla bunlara Adıyaman'daki müfreze de verilmiştir. Bu İngilizlerin maksadı, para ile memleketimizde propaganda yapmak ve Kürtleri Kürdistan kurmak vaadiyle aleyhimize ve bize karşı suikast icrasına sevk etmek olduğu anlaşılmış ve karşı tedbirlere de girişilmiştir. Mesela Vali'yi ve diğerlerini tutuklattırmak istiyoruz...''*¹⁵⁶

Aynı gün Mustafa Kemal Paşa, XII. Süvari Alay Kumandanlığına aşağıdaki şifreli telgrafi yollamıştır:

'' Harput Valisi ile Malatya Mutasarrıfı'nın İngilizlerin aleti olarak vatan ve millet aleyhinde icraata kalkıştıkları ve şu an Malatya'da bağımsız Kürdistan kurulması propagandası yapmak üzere gelmiş olan İngiliz Binbaşısı Mister Nowill (Noel) ve hempaları Kamuran, Celadet ve Ekrem ve Mevlanzade Rifat Bey'lerle birleşerek, güya postayı vuranları takip etmek üzere Mutasarrıf'ın civardan silahlı Kürtler talep ettiği anlaşıldı...''

Bu sözlerle, durumu komutanlığa açıkladıktan sonra; nasıl bir karşı-hazırlık yapıldığını sormuş, söz konusu komutanlığa bağlı, Adıyaman'daki bölüğün de, takipten vazgeçerek Malatya'ya getirilmesini istemiştir.¹⁵⁷

Mustafa Kemal, yine 9 Eylül'de, bu sefer Kemah'ta bulunan eski mebus Halet Bey'e bir telgraf yollamıştır. Söz konusu telgrafta öncelikle durumu anlatan Mustafa Kemal Paşa, daha sonra yapılması gerekeni şu şekilde belirtmiştir:

*''[...] Kürtlerin mukaddes hilafet makamına ve vatana olan sadakat ve bağlılıklarını göstermek üzere bazı ağaların bir miktar Kürt kuvvetiyle birlikte Malatya istikametine hareket ve padişah ve millet aleyhinde İngilizlerle işbirliğine cüret eden ve o civarın saf Kürtlerini posta hırsızlarını takip yalanıyla toplayarak beyhude yere asker tarafından telef edilmelerine ve padişaha, millete karşı isyan etmiş bir şekle sokulmalarına sebebiyet verecek olan bu vatan hayinlerinin alçaklıklarını yukarıda arz edilmiş olan Kürtlere seri vasıtalarla bildirerek davete uymamalarının teminine emek harcamaları son derece şayanı arzudur. Mümkün ise hemen girişmekle neticenin bildirilmesini rica ederiz ''*¹⁵⁸

Durum ortadadır; İngiliz yetkililerin ayrılıkçı Kürtlerle, İstanbul'da yaptıkları görüşmelerde alınan kararlara uygun olarak, Noel ve Bedirhan ailesinin fertleri, Halep'e

¹⁵⁶ M. Rıfat, a.g.e., s. 263; ABE, 3.cilt, 2.baskı, İstanbul 2002, s. 346 vd.

¹⁵⁷ ABE, 3.cilt, s. 374.

¹⁵⁸ ABE, 3.cilt, s. 375.

doğru yola çıkmıştır. Halep'ten sonra Malatya'ya giden grup, burada Sivas Valiliđi'ne atanan Elazığ Valisi Ali Galip ve Bedirhanlar'dan Mutasarrıf Halil Rami Bey ile buluşmuştur. 3 Eylöl'de Dahiliye Nazırı Adil Bey, Ali Galip Bey'e silahlı Kúrtleri de yanına alarak Sivas'a girmesini, valiliği ve kumandanlığı kendi üzerine almasını emretmiştir. Bütün bu yaşananlardan haberi olan Mustafa Kemal Paşa ise; saldırıya engel olmak amacıyla çevredeki askeri birliklere, şahısların tutuklanması emrini vermiştir. Bunun üzerine; XV. Alay Komutanı İlyas Bey, emri uygulamak için harekete geçmiştir. 10 Eylöl'de; başta Binbaşı Noel ve Ali Galip olmak üzere söz konusu şahısların tümü, tutuklanacaklarını anlayarak, Malatya'dan kaçmak zorunda kalmışlardır.¹⁵⁹

Bu grupla birlikte hareket eden Mevlanzade Rıfat, yazdığı *Türkiye İnkılabının İçyüzü* adlı eserinde; Mustafa Kemal'in, Ali Galip olayında *vaziyete henüz hakim olamamış olduğundan*, fazla telaşlı davrandığını ve Noel ile Galip'in Malatya'daki buluşmalarının bir tesadüf olduğunu ileri sürmüştür. Binbaşı Noel'in Kúrt bölgelerinde gerçekteşirdiği gezinin nedenini de; Ermenilerin, Kúrt bölgelerini içine alan büyük bir Ermenistan vücuda getirme tasarılarına engel olmak için, söz konusu bölgelerdeki Kúrt nüfusunu araştırmak üzere görevlendirilmesi olarak ortaya koymuştur. Mevlanzade'ye göre; Mustafa Kemal'in öne sürdüğü şekliyle, Kúrt Devleti meydana getirme gibi bir durum kesinlikle söz konusu değildir.¹⁶⁰

Fakat; Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Mark L. Bristol'ün, Dışışleri Bakanlığı'na yolladığı 30 Eylöl 1919 tarihli telgrafta, Mevlanzade'nin iddialarını çürütecek ibarelere rastlanmaktadır:

“ Yüksek askeri yetkililerin resmen tanıdığı ajan, İngiliz subayı Noel'in, resmi girişimlerde bulunduğu en güvenilir kaynaktan teyit edilmiştir. Noel'le birlikte bazı genç Kúrtler, Kúrtleri ayaklanmaya kaşkırtmaktadır. Ayrıca İngiliz Komutanı tarafından imzalanmış İngiliz propagandası yapan broşürler Kúrtler arasında dağıtılmıştır. Düzeni korumak için Türk birlikleri gönderilmiştir. Doğal olasılık, karışıklık çıkarsa, İngilizlerin düzeni korumak için gelecekleri ve böylece işgal alanını genişletecekleri yolundadır. İngilizler işgallerini kuzeye doğru genişletmek ve Kürdistan'ın bir bölümünü daha ele geçirmek istiyor[...] Gittikçe daha iyi ortaya çıkıyor ki İngilizler Kúrtleri kullanarak milliyetçi akımı boğmak istemektedirler “.¹⁶¹

¹⁵⁹ B. şimşir, *Kúrtler...*, s. 339-342 vd.

¹⁶⁰ M. Rıfat, a.g.e., s. 269-270, 271-272.

¹⁶¹ Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, 3.baskı, İstanbul 2004, s. 51.

27 Eylül 1919 tarihli bir belgede ise; İngiliz istihbarat subaylarından Albay Richard H. Meinertzhagen, Lord Curzon'a gönderdiği yazıda, Mevlanzade'nin dediğinin tersine, Noel'i tehlikeli faaliyetlerde bulunmakla itham etmektedir: *“Noel gayet tehlikeli bir şekilde Türklerin aleyhinde çalışıp Kürt propagandası yapıyor”*.¹⁶²

Mevlanzade'nin tersine Mustafa Kemal; bu operasyonun, yabancı istihbarat memurlarıyla Osmanlı hükümetinin ortak bir çalışması olduğunu düşünmektedir:

“ Vali ile Mutasarrıf'ın firarı, niyetlerindeki hıyanete en büyük delildir. Bu vatan hayinlerinin İngiliz parası ile millet ve hilafet aleyhinde Kürtlük gayesi için çalıştıkları ve maalesf İstanbul'daki hükümetin de bunların cinayet ortakları olduğu elde edilen şifrelerden anlaşıldı ”.¹⁶³

Osmanlı Hükümeti'nin ihanete bulaştığını düşünen Atatürk, 10/11 Eylül 1919 tarihinde Dahiliye Nazırı Adil Bey'e şu telgrafi yollamıştır:

“ Milleti padişahına maruzatta bulunmaktan men ediyorsunuz. Alçaklar, caniler, hainler! Düşmanlarla millet aleyhinde tertibatta bulunuyorsunuz. Milletın kudret ve iradesini takdirden aciz olduğunıza şüphe etmiyordum. Fakat vatan ve millete karşı hainane ve boğazlarcasına harekette bulunacağınıza inanmak istemiyordum. Aklınızı başınıza toplayın. Galip Bey ve hempaları gibi budalaların ahmakça olan kuruntuya dayalı vaatlerine kapılarak ve Mister Nowill gibi milletimiz ve vatanımız için zararlı olan yabancılara vicdanınızı satarak yaptığınız alçaklıkların milletçe tatbik olunacak sorumluluğunu nazarı dikkatte tutunuz. Güvendiğiniz şahısların ve kuvvetin akıbetini öğrendiğiniz zaman kendi akıbetinizle karşılaştırmayı unutmayınız ”.¹⁶⁴

Ankara ile İstanbul arasında bu gibi gerginlikler yaşanırken; emperyalist güçler, kendi planları dahilinde hareket etmeye bütün hızlarıyla devam etmekteydiler. 12 Eylül 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa ve İngiltere hükümeti adına M. Fresrer ve H. N. Churchill arasında gizli bir anlaşma imzalanmıştı. Bu anlaşmanın üçüncü maddesi şu şekildedir: *“Türkiye, bağımsız bir Kürdistan kurulmasına karşı koymaz ”*.¹⁶⁵ Söz konusu madde ile İngiltere, Anadolu'yu parçalama siyasetinde çok önemli bir mevzi kazanmıştı. Mr. Kidson'un, İngiliz diplomat Sir Eyre Crowe'a gönderdiği 28 Kasım 1919 tarihli raporda ise; İngilizlerin, Kürtler hakkındaki asıl hedeflerinin ne olduğu şu şekilde belirtilmiştir:

¹⁶² E. Ulubelen, a.g.e., s. 192.

¹⁶³ ABE, 3.cilt, s. 381.

¹⁶⁴ ABE, 3.cilt, s. 385; M. Rıfat, a.g.e., s. 277.

¹⁶⁵ U. Mumcu, a.g.e., s. 12.

“Kürtlere her ne akdar inanmazsak da onları kullanmamız çıkarlarımız gereğidir. Doğu illerine gelince; Türklerle harp etmeden o bölgeleri Ermenistan ve Kürdistan diye bölemeyiz...”¹⁶⁶

Amiral Sir F. De Robeck’in; 9 Aralık 1919 günü, Lord Curzon’a yolladığı raporda ise; Kürtçülerle, İngilizlerin ortak çıkar ve mücadele açısından aralarında tesis ettikleri organik bağ açıkça ortaya konmaktadır: “*Mr. Hohler Kürt meselesi hakkında Kürt başkanı olan Şeyh Sait Abdülkadir Paşa’yla görüştü. Kürtler bütün ümitlerini İngiliz Hükümeti’ne bağlamış durumdadır*”¹⁶⁷.

Doğu’yu Ermenistan ve Kürdistan olarak bölme siyaseti’nin ve Kürtlerle girişilen bu organik beraberliğin bütün nedeni, 13 Aralık 1919 tarihli şu belgede açıkça ortaya konmuştur:

“[...] İngiliz petrol şirketleri kendilerini Amerikan petrol şirketlerinden kurtarmak istiyorlarsa Batum, Tiflis, Bakû’dan başka yeni kurulacak Ermeni devletindeki petrol işini de üstlerine alır. **Bundan başka Musul, Kerkük ve Mezopotamya’daki petroler İngilizler’in denetiminde olacaktır*** [...]”¹⁶⁸

Bütün bu olgulara dayanılarak, İngilizlerin bütün hedefi; Osmanlı Devleti’nin doğu topraklarında, kendi hakimiyetlerinde küçük ve güçsüz devletçikler kurup, petrol bölgelerine hakim olmaktı denilebilir. Bu amaç yalnız İngilizlerin değil, başta Fransa olmak üzere diğer bütün emperyalist devletlerin de amacıdır. Paris’teki görüşmelerden; bu amaç doğrultusunda, kendi leyhlerinde bir sonuç çıkaramayan belli başlı Müttefik devletler, yarım kalan barış görüşmelerini tamamlamak için 12 Şubat 1920 tarihinde Londra’da tekrar biraraya gelmişlerdir.¹⁶⁹

Bu görüşmelerde, Kürdistan meselesi fazla gündeme gelmemiştir. Yalnız bir toplantıda; Kürdistan’ın yeni bir öge olduğu ve bu konuyla ilgili Sykes-Picot Antlaşması’nda da herhangi bir sınır çizilmediği belirtilmiştir. Konuyla ilgili asıl görüşmeler ise; *San-Remo Konferansı*’nda yapılmış ve bu konferansta, Kürdistan’la ilgili önemli kararlar alınmıştır.¹⁷⁰

¹⁶⁶ E. Ulubelen, a.g.e., s. 197.

¹⁶⁷ E. Ulubelen, a.g.e., s. 198.

* Vurgu bana aittir.

¹⁶⁸ E. Ulubelen, a.g.e., s. 204.

¹⁶⁹ H. Tolon, a.g.e., s. 137.

¹⁷⁰ H. Tolon, a.g.e., s. 175.

San Remo Konferansı'na, 18 Nisan 1920 günü başlanmıştır.¹⁷¹ Kürdistan konusu, bu konferansta da kesin olarak karara bağlanamamıştır. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon yaptığı konuşmada , İngiltere'nin yönetimine geçme olasılığı bulunan Musul ilinin bir bölümünü Güney Kürdistan'ın oluşturduğunu, Kürtlerin yaşadığı bu bölgelerde Fransa ve İngiltere'nin himaye kurmak istediğini, fakat her iki devletin de bu sorumluluğu yüklenmek istemediğini, bu yüzden de; Kürdistan bölgesini Türkiye'den ayırıp Kürtlere özerklik vermenin iyi bir çözüm olabileceğini ve son olarak da; Kürtlerin hepsini biraraya toplayacak bir liderlerinin olmadığını, bu nedenle de; Kürtlerin ancak bir büyük devletin himayesinde varlıklarını sürdürebileceklerini, dile getirmiştir. Daha sonra; Lord Curzon kurula, Kürdistan meselesinin çözümünün çerçevesini saptayan bir tasarı sunmuştur. Söz konusu tasarı, Fransa'nın bölgedeki ekonomik haklarının zedelenmeyeceği çekincesiyle onaylanmıştır. Tasarının içeriği ise, şu şekildedir:

“ a. *İşbu anlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren altı ay içinde İstanbul'da toplanacak bir komisyon, Fırat'ın doğusunda Ermenistan'ın güney sınırlarının güneyinde, Suriye ve Irak kuzey sınırlarının kuzeyinde, çoğunlukla Kürtlerin bulunduğu bölgeler için bir yerel özerklik planı hazırlayacaktır [...]*

b. *Türkiye Hükümeti her iki komisyonun da kararlarını üç ay içinde kabul etmeyi ve yerine getirmeyi baştan kabul edecektir.*

c. *Bununla birlikte, işbu anlaşmanın yürürlüğe girmesinden bir yıl içinde birinci maddede tanımlanan bölge içindeki Kürt halkları, bu bölge nüfusunun çoğunluğunun Türk yönetiminden bağımsız olmak istediğini gösterir biçimde Milletler Cemiyeti Konseyi'ne başvuracak olur ve Konsey de bu halkların bağımsızlığı kullanmaya yetenekli oldukları kanısına vararak bu imkanın kendilerine sağlanmasını öğütleyecek olursa; Türkiye, bu öğütleme hükümlerini yerine getirmeyi ve bu bölge üzerindeki tüm hak ve yetkilerini bırakmayı başından yükümlenir [...]*

d. *Böyle bir bırakma olacak olursa, Kürdistan'ın şimdiye kadar Musul ili kapsamında sayılmış bölümünde oturan Kürtlerin, böyle bir bağımsız Kürt devletine kendi istekleri ile katılmalarına başlıca Müttefik devletlerce karşı çıkılmayacaktır...’’*¹⁷²

Londra Konferansı'nda ana çatısı ortaya çıkarılan ve San-Remo Konferansı'yla son şekli verilen barış antlaşması, Osmanlı Hükümeti tarafından ağır olduğu gerekçesiyle

¹⁷¹ H. Tolon, a.g.e., s.225

¹⁷² H. Tolon, a.g.e., s. 235-236.

değiştirilmek ve hafifletilmek istenmiştir.¹⁷³ Damat Ferit Paşa'nın, Sir F. De Robbeck'e henüz görüşmeler devam ederken yaptığı teklif ise; Kürtler konusunda, Osmanlı Hükümeti'nin ne düşündüğünü açıkça ortaya koyması bakımından çok dikkat çekicidir. Söz konusu teklif, Amiral'in Lord Curzon'a gönderdiği 28 Temmuz 1920 tarihli belgeye şu şekilde yansımıştır:

“[...] Kürt meselesi hakkında sizin fikrinizi biliyorum, daha kesin bir karara varmanız için bunu yazıyorum. Damat Ferit bana geldi, sulh anlaşmasına göre Kürtler ayrı bir devlet olacaklardır, Kürt liderleri Mustafa Kemal'i sevmeyiz, çünkü o Bolşevikliği getirmek istiyor. Siz Mustafa Kemal'den nefret ediyorsunuz çünkü o sizin yaptığınız anlaşmayı kabul etmiyor, o halde Kürtleri Mustafa Kemal'e karşı birlikte kullanalım, dedi...”¹⁷⁴

Netice de; Osmanlı hükümeti'nin yaptığı, anlaşmanın hafifletilmesi önerisi kabul edilmemiş ve son şeklini alan antlaşma, 10 Ağustos 1921 tarihinde, Paris'in Sevr kentinde imza edilmiştir.¹⁷⁵ İmza edilen antlaşma, TBMM Hükümeti tarafından tepkiyle karşılanmıştır.¹⁷⁶ Erzurum'daki XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa da, *İstiklal Harbimiz* adlı eserinde, tepkisini şu şekilde dile getirmiştir:

“ 16 Ağustos'ta tatsız bir haber geldi: İstanbul Hükümeti delegeleri barış antlaşmasını imzalamış. Hayret! Millet Ankara'da vekillerini toplamış; hükümet oluşturmuş, *İstiklal Harbine* kararını vermiş. İstanbul'da padişahla, şahsi hükümeti ne cür'etle ve kimin namına esaret vesikasını imzalıyorlar? Ey İstanbul'un milyona varan Türk halkı! Ve ey Darülfünunlarda ve ali okullarda feyiz veren ve feyiz alan aydın gençler! Aksi sadasını şark dağlarında işitmek istediğimiz tek bir fedainiz yok mu? Böyle zamanda teşkilat mı istersiniz, bir taraftan emir mi beklersiniz? Her kafada istiklal ve hürriyet şimşekleri çarpmazsa, her kalpte bu aşk ateşi yanmazsa Türk'e yaşamak hakkı kalır mı? Eğer milletler dünyadan göçecekse en sonra sahneden çekilmesi Türk'ün şanından değil midir? “ Türk yılmaz, cihan yıkılsa Türk yılmaz!” diye haykırarak bir tek ses! Bu ses şu aralık bir namludan geçmeli sefillerin herhangi birinin olsun kulağı dibinde canhıraş patlamalıydı! Hiç kimse sormazsa tarih buna cevap isteyecektir...”¹⁷⁷

¹⁷³ H. Tolon, a.g.e., s. 244-245.

¹⁷⁴ E. Ulubelen, a.g.e., s. 254.

¹⁷⁵ H. Tolon, a.g.e., s. 245, 247.

¹⁷⁶ U. Mumcu, a.g.e., s. 18.

¹⁷⁷ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 435 vd.; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2.cilt, İstanbul 2008, s. 941.

Bu tepki sonrası Paşa, 16 Ağustos 1920 tarihinde Meclis Başkanlığı'na bir telgraf göndermiş ve bu telde; Sevr Antlaşması'nı imzalayanların *vatan haini* kabul edilmesini önermiştir. Bu öneri Meclis'te görüşülmüş ve 19 Ağustos 1920 günü kabul edilmiştir. Buna göre; antlaşmaya imza atan; Hadi Paşa, Rıza Tevfik Bey ve Reşat Halis de dahil, kırkiki kişinin vatan haini olduğu ilan edilmiştir.¹⁷⁸

Ulusal güçler tarafından, sert protestolara uğrayan bu Antlaşma, tümüyle Osmanlı Devleti'nin sonunu getirecek ve onu büyük bir imparatorluktan, küçük bir sömürge devletine çevirecek maddeler içermektedir. Antlaşmanın; Siyasal Hükümlerle ilgili 62. maddesi ise, kurulacak olan Kürt Devleti'nin sınırlarını belirlemektedir:

“ **Madde 62-** *Fırat'ın doğusunda, ileride saptanacak olan Ermenistan'ın güney sınırının güneyinde ve 27. maddenin II/2. ve 3. fıkralarındaki tanımauygun olarak saptanan Suriye ve Irak ile Türkiye sınırının kuzeyinde, Kürtlerin nüfusça üstün bulunduğu bölgelerin yerel özerkliğini, işbu antlaşmanın yürürlüğe konulmasından başlayarak altı ay içinde, İstanbul'da toplanan ve İngiliz, Fransız ve İtalyan Hükümetlerinin atadığı üç üyeden oluşan bir komisyon hazırlayacaktır...*”¹⁷⁹

Aynı bölümün 63. ve 64. maddeleri ise sırasıyla şöyledir:

“ **Madde 63-** *Osmanlı Hükümeti, 62. maddede öngörülen komisyonlardan birinin veya ötekinin kararlarını, kendisine bildirildiğinden başlayarak üç ay içinde kabul etmeyi ve yürürlüğe koymayı şimdiden yükümlenir.*

Madde 64- *İşbu Antlaşmanın yürürlüğe konuşundan bir yıl sonra, 62. maddede belirtilen bölgelerdeki Kürtler, bu bölgelerde ki nüfusun çoğunluğunun Türkiye'den bağımsız olmak istediklerini kanıtlayarak Milletler Cemiyeti Konseyine başvururlarsa ve Konseyde bu nüfusun bu bağımsızlığa yetenekli olduğu görüşüne varırsa ve bu bağımsızlığı onlara tanımayı Türkiye'ye önerirse, Türkiye, buna uymayı ve bu bölgeler üzerinde bütün haklarından vazgeçmeyi, şimdiden yükümlenir [...]*”¹⁸⁰

Bu maddelerle; bir Kürt Devleti kurma planlarını gerçekleştiren Batı emperyalizmi, TBMM Hükümetini de bu antlaşmayı kabule zorlamak için yeni projeler geliştirmektedir. Amiral F. De Robbeck'in, 30 Temmuz 1920 tarihinde Lord Curzon'a gönderdiği belgeden bu projelerin, antlaşmanın imzalanmasından çok daha önce tasarlanmaya başladığı görülmektedir:

¹⁷⁸ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 436 vd.; K. Karabekir, *İstiklal...*, 2.cilt, s. 941 vd.

¹⁷⁹ İ. S. Öztürk, a.g.e., s. 68; N. Erim, a.g.e., s. 551; B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 428.

¹⁸⁰ İ. S. Öztürk, a.g.e., s. 69; N. Erim, a.g.e., s.552; B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 428 vd.

“ Ferit Paşa, Antlaşma imzalandıktan sonra Anadolu’da ‘düzeni sağlamak’ için, İngiliz Generali (Shuttleworth) ile birlikte Harbiye Nezareti’nde iki plan üzerinde çalıştıklarını bildirdi: Planlardan biri, Antlaşma imzalanır imzalanmaz Mustafa Kemal’in üzerine saldırtmak için 15.000 kişilik küçük bir ordu kurulması, **diğeri de Kürtlerin maşa olarak kullanılmasıdır. (...) Kürtlerin kullanılmasına gelince, Ferit Paşa, İstanbul’daki Kürt liderlerin Mustafa Kemal’e karşı harekete geçmeye pek istekli olduklarını söylüyor...**

15.000 kişilik bir ordu kurulmasına bir itirazım olmadığını, **Kürtleri kullanma konusunu ise Zatı Devletlerine arz edeceğimi sadrazama söyledim**”¹⁸¹ *

Mr. Ryan’ın 23 Eylül 1920 tarihli, Anadolu Milli Hareketi hakkındaki notu da; İngilizlerin projesini, açıkça ortaya koymaktadır:

“[...] Türkler yapılan sulhu çok sert ve çok adaletsiz buldular. İstanbul Hükümeti son derecede zayıf ve iflas etmiş durumdadır. Milliyetçiler de zayıf, Yunanlılar ise zırhlar içinde pırıl pırıl ve hazır. Majeste’nin hükümeti hangi politikayı izleyeceğini bilmiyor. Fransızlar iki kampa ayrıldılar, İtalyanlar politik ve ekonomik bakımdan Türkiye’yi emmek istiyorlar. **Kürtlerin Türklerden ayrılmaları çok güç. Böyle olmakla beraber Majeste’nin hükümeti onları Kemalistlerle Bolşeviklere karşı kullanabilir. Anadolu’yu milliyetçilere karşı cesaretlendirmeliyiz. Halkın milliyetçilerden bıkkın olduğu teorisini yaymalıyız. Ferit Paşa Anadolu’ya bir grup gönderip halkı kandırmaya çalışacak...**”¹⁸² **

Bütün bu planlar, Türk Kurtuluş Savaşı’nı çökertmek ve Sevr’i, TBMM Hükümeti’ne de uygulamak adına yapılmaktaydı. Bu planların bir parçası olan; Yunan taaruzu, Batı Anadolu’da cereyan ederken; aynı planın öbür yüzü olan iç ayaklanmalar ise; yurdun diğer tarafında, emperyalist güçlerce kışkırtılmaya başlanmıştı. İki ateş arasında kalacak olan Ankara Hükümeti’nin bu yolla, ‘barış koşullarını’ kabul edeceği sanılıyordu. 1920 senesinde patlak veren, 1921 yılında iyice yoğunlaşan Koçgiri İsyanı da; bu projenin bir parçası olarak sahneye konmuştu.¹⁸³

Koçkiri, Sivas’ta yerleşik bulunan bir Kürt aşiretinin adıdır. Söz konusu dönemde bu aşiret, Sivas’tan Erzincan’a kadar uzanan, geniş bir araziye yayılmıştı. Kürdistan Teali Cemiyeti; Koçgirilerden Alişan Bey’i, Tunceli’ye göndererek örgütün orada da

¹⁸¹ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 452.

* Vurgular bana aittir.

¹⁸² E. Ulubelen, a.g.e., s. 256-257.

** Vurgu bana aittir.

¹⁸³ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 451.

kurulmasını istemiştir. Bu isteğe karşılık Alişan Bey, Baytar Nuri'yle birlikte söz konusu örgütü kurmuştur. Adı geçen Baytar Nuri ise; aynı tarihlerde, Sivas ve civarında Kürt Teali Cemiyeti örgütleri kurmaktaydı.¹⁸⁴

Bu çalışmalardan haberdar olan Mustafa Kemal Paşa ise; aşiretin önde gelenlerinden Alişan Bey'e ve Baytar Nuri'ye Erzurum Kongresi kararlarının Kürtleri de kapsadığını söyleyerek, milletvekilliği önermiş ve onları tuttukları yoldan geri çevirerek, ulusal mücadeleye katmak istemiştir. Alişan Bey, söz konusu milletvekili olma teklifini önce kabul etmiş, fakat; Baytar Nuri'nin reddetmesi üzerine, o da öneriyi geri çevirmek durumunda kalmıştır. Öneriyi başından reddeden Baytar Nuri, Kürt devleti kurma planları peşindeydi ve Kürt özerkliğini savunan önemli Kürtçülerden Abdülkadir'i bile; “ *Türk ajanı rolünü bilerek veya bilmeyerek oynamakla* ” suçlamaktaydı.¹⁸⁵

Baytar Nuri, 1921 yılı başlarında Sivas'da bir toplantı düzenlemiştir. Toplantıya katılan aşiretler, Sevr Antlaşması'nın uygulanması; Diyarbakır, Van, Bitlis, Elazığ, Dersim ve Koçgiri'yi içine alan bölgede, bağımsız bir Kürdistan kurulması konusunda karara varmışlardır. Karardan hemen sonra Temmuz ayı içinde ilk saldırı, Zara'nın Çulfa Ali Karakolu'na yapılmıştır. Bu saldırıyı Refahiye'de, Şadan Aşireti'nin saldırısı takip etmiştir. Ankara Hükümeti ise çözüm olarak; aşiretin önde gelenlerini, belirli makamlara getirerek davaya kazanma yolunu izlemekteydi. Bu çözüme bağlı olarak da, Alişan Bey'i Refahiye Kaymakam Vekilliği'ne; kardeşi Haydar Bey'i ise Umraniye Bucak Müdürlüğü'ne atamıştır. Daha sonra görülmüştür ki; bu şahıslar, söz konusu mevkilerini de kullanarak, ayaklananlara yardım etmiştir.¹⁸⁶

Kürtlerin söz konusu girişimlerle aslında neyi amaçladıklarını ise; isyanın içinde bulunanlardan Baytar Nuri şöyle anlatmaktadır:

“ *İlk önce Dersim'de Kürt istiklali ilan edilecek, Hozat'a Kürdistan bayrağı çekilecek, Kürt milli kuvveti Erzincan, Elazığ ve Malatya istikametlerinden Sivas'a doğru hareket ederek Ankara Hükümeti'nden Kürdistan istiklalinin tanınmasını isteyecekti. Türkler, bu isteğimizi kabul edeceklerdi. Çünkü isteğimiz silah kuvvetiyle desteklenmiş olacaktı* ”.¹⁸⁷

¹⁸⁴ *Türk İstiklal Harbi*, 6.cilt, Ankara 1974, s. 260'dan aktaran: U. Mumcu, a.g.e., s.23.

¹⁸⁵ M. Nuri Dersimi, *Dersim Tarihi*, İstanbul 1979, s. 110'dan aktaran: U. Mumcu, a.g.e., s. 23.

¹⁸⁶ *Türk İstiklal Harbi*,6.cilt, s. 26'dan aktaran: U. Mumcu, a.g.e., s. 24.

¹⁸⁷ M. Nuri Dersimi, a.g.e., s. 118'den aktaran: U. Mumcu, a.g.e., s.25.

Yukarıdaki anlatım da göstermektedir ki, isyancıların asıl hedefi bir Kürt devleti meydana getirmektir ve bu nedenle isyanın içeriği, tamamen siyasidir. Söz konusu isyanla ilgili 26 Ocak 1922 tarihli bir rapor ise, Anadolu Hareketi'nin ne maksatla iki ateş arasında bırakılmak istendiğini açıkça ortaya koymaktadır:

*“ Yunanlılar önemli bir zafer kazanırlarsa, Kürt isyanı Türkiye'nin arkasını ciddi bir biçimde tehdit edebilir, ancak Batı'daki savaş Türklerin lehine gelişirse, Türkler ellerindeki yarım düzine yetenekli liderlerden biriyle Kürt sorunlarına son verebilir. İngilizler kuşkusuz bu durumu bilmektedirler, gene de Kürt durumuyla meşgul olduğu sürece Mustafa Kemal'in Musul'a el koyamayacağını düşünmektedirler. Dolayısıyla Kürt akımına yardımcı olmaktadır ”.*¹⁸⁸

İngilizlerin amacı, görüldüğü üzere Mustafa Kemal'i ve Ulusal güçleri Kürt isyanlarıyla oyalamak ve güçsüz düşürmektir. Bu taktikle hedeflenen ise; hem Yunan taarruzuna karşı Anadolu'yu güçsüzleştirmek, hem de petrol gibi önemli yeraltı kaynakları bulunan, Musul gibi stratejik bir bölgeyi Anadolu Hareketi'ne kaptırmamak.

Fakat planlanan gerçekleşmemiş ve 11 Ocak 1921 günü Yunan birlikleri, Birinci İnönü Savaşı neticesinde geri çekilmek zorunda bırakılmıştır. Bu savaş, Ulusal güçlerin ilk önemli başarısı olarak kabul edilmiştir. söz konusu başarı, yuride ve dışında yeni gelişmelere yolaçmıştır. Yurtiçinde, kurtuluşa olan inancın artmasına neden olurken; yurtdışında ise, Ankara Hükümeti'nin buna bağlı olarak, yeni Türkiye Devleti'nin varlığının kabulünü ve Müttefik Devletler'in Sevr Antlaşması'nın koşullarının değiştirilmesini görüşmek üzere girişimlerde bulunmalarını sağlamıştır.¹⁸⁹

Bu girişimlerin sonucunda 21 Şubat 1921'de, Londra'da yeni bir konferans toplanmıştır. Bu toplantılara, ilk kez olmak üzere, Büyük Millet Meclisi Hükümeti delegeleri de katılmıştır. Bu görüşmelerde; Sevr Antlaşması'nın Siyasi Hükümleri içeren III. bölümünün, Kürdistan ile ilgili maddesinde değişiklik yapılabileceği tezi kabul edilmiştir. Mustafa Kemal'in, Türk Hükümeti'ni temsilen görüşmelere katılan Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'e, bu görüşmelerde yol gösterici olsun diye gönderdiği talimatnamenin II. maddesinde şu ifadeye yer verilmekteydi: *“ Kürdistan gibi bir mesele yoktur ”.*¹⁹⁰

¹⁸⁸ O. Duru, a.g.e., s. 160.

¹⁸⁹ Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, 10.baskı, İstanbul 2006, s. 120 vd.

¹⁹⁰ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 471-472, 477 vd.

Aynı tarihlerde BMM'ye de Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nden telgraflar gelmekteydi. Bu telgraflarda; Kürtlerin ve Türklerin kardeş oldukları ve Londra Konferansı'ndaki delegelerin, aynı zamanda Kürtleri de temsil ettikleri gibi düşünceler yer almaktaydı. Meclis'in 17 Mart 1921 günlü oturumunda okunan telgraflardan biri ise şöyledir:

“ *Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine*

Kürtler küçük lokmanın pek küçük yutulacağını vaktinden çok evvel anlamışlardır. Türk birliğinden ayrılmak zihniyetinde bulunanları Kürtler kendi milletlerinden addetmezler. Kürtlerin geleceği Türkün geleceğiyle birdir. Biz Kürtler TBMM Hükümeti'nden başka kurtarıcı beklemediğimiz gibi, İtilaf Devletleri'nden merhamet dilenmeye tenezzül etmiyoruz. Misak-ı Milli dahilinde sulh akdedilmesini teminen bütün varlığımızla Hükümetimize yardım edeceğimizi, TBMM Hükümeti dahilinde Kürtlüğün ayrı bir unsur olarak kabul edilmesini istemediğimizi arz ile başarılar dileriz...”¹⁹¹

Bu birlik ve beraberlik anlayışı; TBMM Hükümeti'ne İnönü ve Sakarya'da önemli başarılar kazandırmıştır. 30 Ağustos 1922 günü ise; yukarıda bahsi geçen bütün emperyalist projelerin sonunu getirmiştir. Kazanılan bu büyük başarının neticesinde, emperyalist devletler, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'yle 24 Temmuz 1923 günü, Lozan Barış Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmışlardır. Bu antlaşmayla Türkiye'nin Misak-ı Milli sınırları tanınmış ve emperyalistlerin kendi çıkarları için ürettiği Kürdistan projeleri, uzun bir süre gündemden düşmüştür.

3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE KAZIM KARABEKİR'İN DOĞU SORUNU HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Kazım Karabekir'in, Ermeni Sorunu'nu ve Kürtçülük faaliyetlerini kapsayan Doğu Sorunu'yla ilgili, I. Dünya Savaşı öncesine dair görüşlerinin ele alınacağı bu bölümde; Ermeni ve Kürt ayrılıkçı hareketlerinin nasıl ve ne şekilde başladığı, kimin desteğiyle büyüdüğü ve nereye vardığı ile ilgili sorulara, Kazım Karabekir Paşa'nın yazdığı eserlerin perspektifinden yanıt aranacaktır.

Genel olarak bakıldığında; Kazım Paşa, söz konusu ayrılıkçı faaliyetlerin emperyalist güçler tarafından kışkırtıldığının altını çizmektedir. *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik* adlı eserinin ikinci cildinde kısaca şunları söylemektedir:

¹⁹¹ B. Şimşir, *Kürtler...*, s. 481-482.

‘‘ İNGİLTERE’NİN HEDEFİ:

A- Filistin, Irak, Musul, Suriye gibi Akdeniz’le Hindistan arasındaki Osmanlı topraklarını ele geçirmek. Kudüs’te bir Yahudi hükümeti, Musul’da bir Nasturi Hükümeti, Suriye’de Fransız mandası kurarak Rus ve Türk topraklarıyla Arabistan’ın bağlantısını tamamen kesmek.

B- Doğu Anadolu’da bir Ermeni ve Kürt Devleti kurarak Rusların güneye ve battıya açılma yollarını kapamak. Aynı zamanda Türklerin de doğuyla bağlantılarını kesmek ¹⁹² *

İngilizlerin ve diğer emperyalist devletlerin, kendi çıkarları doğrultusunda Doğu Anadolu’da gerçekleştirmek istedikleri projenin neyi hedeflediğini bu şekilde ortaya koyan Karabekir’e göre; *büyük sanayi*yi doğuran makine devrinden sonra istila şekli değişmiştir. Sanayileşmenin iyice geliştiği XVIII. ve XIX. yüzyıllardan sonra artık ekonomik anlamda ilerlemiş Avrupa ve Amerika milletleri, bu sayede geri kalmış milletlerin ülkeleri üzerinde yayılmaya başlamışlardır. Bu yeni siyasete ise; sömürgecilik denmektedir. Söz konusu siyaseti takip eden büyük devletlerin arasındaki rekabet, doğal olarak bir denge siyaseti de meydana getirmiştir. Fakat bu denge durmadan değişmekte ve dönüşmektedir. Koloni isteyenler, elinde fazla olduğu halde vermeyenler, **siyasi ve ekonomik güvenliği için başkasının topraklarına göz koyanlar, milli birlikler kurma arzusuna düşenler**, dostluklar, ittifaklar, güvensizlikler, düşmanlıklar, yeni değişimlere neden olmakta ve yeni dengelere yol açmaktadır. Analiz ve tespitlerini anti-emperyalist bir bakış açısına dayandıran Karabekir, sanayileşmesini tamamlamış bir Batı’nın, sanayileşmesini tamamlayamamış milletleri sömürdüğünü, en açık biçimde ortaya koymaktadır. İngiltere’nin Doğu siyasetinin kodlarını ve hedeflerini de aynı perspektiften değerlendirmiş ve emperyalizmin temelinde yatan ekonomik nedenlere, özellikle vurgu yapmıştır. Koşulların ve durumların sürekli devinip dönüştüğünü; uluslararası akımların da, bu devinim ve dönüşümlerle birlikte düşünülmesini gerektiğini savlayarak, küçük devletlerin akıbetlerinin büyük devletlerinkine bağlı bir şekilde geliştiği gerçeğini de yadsımamıştır.¹⁹³

Bütün bu tahlillerden çıkan sonuç ise, Kazım Karabekir’in kendi dönemini ve daha öncesini analiz ederken; emperyalist devletler-mazlum milletler ana çelişkisini gözardı etmediği olgusudur, denebilir. Ezen-ezilen perspektifinden yaptığı değerlendirmelerde,

¹⁹² Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, 2.cilt, 5.baskı, İstanbul 2000, s. 85.

* Vurgu bana ait.

¹⁹³ K. Karabekir, *Birinci...*, 2.cilt, s. 83-84.

Batı'nın geldiği emperyalist noktayı iyi özümsemiş ve Batı'nın o büyük devletlerinin kendi çıkarları adına ortaya koyduğu böl-yönet taktiklerini, ekonomik sömürü sistemlerini açıkça gözler önüne serebilmiştir. O'na göre; Ermeni ve Kürt ayrılıkçılığı, salt söz konusu ulusların kendi tercihleri ve ihtiyaçlarından doğmuş hareketler değildir. Aynı zamanda, emperyalist devletlerin, çıkarlarından ve ihtiyaçlarından kaynaklanan talepleri doğrultusunda, suni olarak ortaya çıkarılmış hareketlerdir. Şu halde, Kazım Karabekir'e göre; bölücü Ermeni ulusçuluğu ve ayrılıkçı-Kürtçülük, emperyalizmin kucağında doğmuş, gelişmiş ve onun tarafından palazlandırılmış, onun çabalarıyla ayakta kalabilmiş hareketlerdir.

Bu tip hareketler, emperyalist sömürden ve onun ekonomik ve siyasi çıkarlarından ayrı olarak düşünülemez. Söz konusu hareketleri, kendi içinde gelişen, bağımsız hareketler olarak görmek, yapılacak analizlerin doğruluğunu tehlikeye düşürebilir. Kazım Karabekir'in, *Doğu Sorunu*'yla bağlantılı analizleri ise; emperyalist sömürüyü doğru yere koyması ve olayların iç yüzünü tahlil etmesiyle, bu tehlikeden uzak kalabilmiştir, denebilir.

Kazım Karabekir, emperyalizmin, Osmanlı toprakları üzerinde kurulacak devletler eliyle, siyasi olarak neyi hedeflediğini şu şekilde ortaya koymuştur:

*“...Filistin’de bir Yahudi Hükümeti, Musul bölgesinde de bir Nasturi Hükümeti kurarak Türklerle Araplar arasında birer ‘tıkaç hükümeti’ yerleştirmenin temeli hazırlandı. Esasen Suriye’de Fransızların ve Doğu Anadolu’da Rusların faaliyetleriyle orada da bir Arap ve Ermeni Hükümetleri kurulursa Osmanlı Devleti’nin artık Hilafet ve Turancılık davaları tamamen suya düşecekti...”*¹⁹⁴

Gerçekten de; petrol bölgesinde çıkar savaşlarına tutuşan büyük devletlerin, söz konusu bölgeleri ele geçirme taktiklerinden biri; yukarıdaki bölümlerde çeşitli vesilelerle dile getirildiği gibi, söz konusu bölgelerde yaşayan halkları ayrıştırmak ve emperyalizmin maşası haline getirmektir. Özellikle bu siyaseti kendine yol edinen İngiltere, Türkleri Araplardan ve Çarlık Rusyası’nda yaşayan soydaşlarından soyutlamak için, araya suni devletçikler yerleştirmekteydi. Bu projeye ulaşmak istediği ikinci yol ise; tecrit ettiği Türkleri de kendi içinde bölerek, Anadolu’nun ortasına sıkıştırmaktı. Ancak bu stratejiyle, dünyanın merkezine hakim olunabileceğini öngören İngiliz politikası, amacına ulaşmak için; I. ve II. bölümlerde anlatıldığı gibi, yetiştirdiği misyonerlerini kullanmayı tercih etmiştir. Misyonerlerine, ele geçirmek ve bölmek istediği bölgelerde çeşitli okullar açtıran

¹⁹⁴ K. Karabekir, *Birinci...*, 2.cilt, s. 42.

İngilizler, bu okullarda ayırıştırmak istedikleri azınlıkların çocuklarını okutarak, uygulamak istedikleri projelere eleman kazanmaya, zihinleri istedikleri yönde dönüştürmeye çalışmışlardır.

Kazım Karabekir, aynı eserinde, misyonerliğin asıl hedefinin ne olduğuna şu şekilde değinmiştir:

*‘‘Artık Katolik ve Protestan misyonerliği ilk Havari’ler gibi gizlice yaymaya ya da bir asır önceki gibi mezhebin korunmasına çalışmaktan ibaret olan görevlerinden tamamen ayrılmışlardı. Misyonerlik amacını ve faaliyet alanını; artık Avrupa milletlerinin Asya ve Afrika fetihlerini kolaylaştırmak için **siyasi istilalara manevi öncülük yapmaya ayırmıştı** ‘’.**

Bu **manevi öncülük** görevinin neleri kapsadığını ise şöyle değerlendirmektedir:

‘‘Azınlıkta bulunan Hıristiyanların çocuklarının eğitim ve öğretimle bağlı buldukları ülke insanlarından üstün hale getirmek, başka dinlere bağlı çocukları da Hıristiyan yapmak, hiç olmazsa milli ve dini karakterlerini bozmak için çalışırlar. Bunların telkin araçları; okullarda dersler ve ibadethaneler, beden eğitimi ve müzik salonları, kamplar, okuma salonları, kütüphaneler, pansiyonlar gibi kuruluşlar ve teşkilatlarla da maddi ve manevi yardımlaşırlar. Başta Amerikan Kolejleri olmak üzere bu amaçla ülkenin her tarafından açılmış olan yabancı okullarla bazı kuruluşlar gibi...’’¹⁹⁵

Söz konusu misyonerlik faaliyetlerinin, Ermeni ve Bulgar milliyetçiliğini ne yönde etkilediği ise aynı eserde şu şekilde yer almıştır:

‘‘Her devletin Misyoner kurumları aynı zamanda Osmanlı ülkesindeki Hıristiyan gençlere kendi milletlerinin ticari ve mali kuruluşlarında bol maaşla iş buldukları gibi ayrıca Hıristiyan işçilerine ve köylülerine yurt dışında ve özellikle Amerika’da iş bularak orda gözlerini açıyorlardı. Böylece kafası ve kesesi boş olarak giden köylüler bile bir kaç yıl sonra olgun ve dolgun bir halde memleketlerine dönüyorlardı. Özellikle Bulgarlar ve Ermeniler bu suretle az zamanda ihtilalci bir unsur haline sokulmuştu ‘’¹⁹⁶

Emperyalist devletlerin stratejisini ve stratejilerine ulaşmak için kullandıkları taktiksel araçları yukarıdaki tespitleriyle ortaya koyan Karabekir, son tahlilde; Ermenileri ihtilale sürükleyenlerin, yine söz konusu Misyoner cemaatler olduğunu belirtmektedir. O’na göre Batılı devletler, sanayileşmelerini tamamladıktan sonra emperyalist bir karakter

* Vurgu bana aittir.

¹⁹⁵ K. Karabekir, *Birinci...*, 2.cilt, s. 106-109.

¹⁹⁶ K. Karabekir, *Birinci...*, 2.cilt, s. 110-111.

kazanmış, ve böylece; Doğu'nun gelişemeyen uluslarını sömürmek adına bölmeye çalışmışlardır. Bu hedef içinse; ekonomik ve askeri güçlerinin yanı sıra ajanlarını ve misyonerlerini de kullanmışlardır. Kazım Karabekir'in eserlerinde açıkça görünen; Osmanlı topraklarında başgösteren, *Ermeni Sorunu* ve *Kürtçülük* gibi ayrılıkçı-bölücü akımlarının, emperyalist Batı devletlerinden ve yukarıda bahsi geçen olgulardan ayrı olarak düşünülmemeyeceği olgusudur, denebilir.

3. 1. Ermeni Sorunu'yla İlgili Görüşleri

Bu bölümde, Kazım Karabekir'in Ermeni Sorunu'yla ilgili değerlendirmeleri iki bölüm halinde ele alınacak. İlk bölümde, Ermeni Sorunu'nun tarihsel altyapısı ve emperyalizmin direkt etkileri; ikinci bölümde ise, Kazım Karabekir'in, Ermeni komitacılık faaliyetleri ve ayaklanmaları konusundaki değerlendirmeleri irdelenecektir.

3. 1. 1. Ermeni sorunu ve emperyalist devletler

Kazım Karabekir Paşa Ermenilerle ilk kez, yüksek rütbeli bir asker olan babasının II. Abdülhamit döneminde, Doğu vilayetlerine sürülmesi dolayısıyla tanışmıştır. Daha sonra ise, hem Osmanlı Hükümeti hem de Ulusal Hükümet devirlerinde düşman olarak savaştığı Ermenilerle, dostluk ve barış ilişkilerinin tekrar kurulmasına hizmet ettiği için, Ermeni hareketlerinin gelişimine ve Ermeni tarihine yakın ilgi duymuş ve kendi iddiasına göre bu konu hakkında yazılmış bütün eserleri dikkatle okumuş, incelemiştir.¹⁹⁷

Söz konusu incelemelerinden çıkardığı ilk sonuç ise, Ermeniler'in aslında Türk oldukları tespitidir:

“ Ermenilerin Türk aslından olduğu hakkında belirtiler vardır. Anadolu'daki ve Hazar Denizi'ne kadar bütün Kafkasya güneyindeki insanlar Hitit, İskit, Frig gibi büyük ve Kaman, Peçenek vs. gibi Orta Asya'dan muhtelif tarihlerde, muhtelif yönlerden gelip birbirine karışan halk yığınlarıdır

Ermeniler yakın zamanlara kadar Babil'den geldiklerini sanıyorlardı; atalarını da Türkom ile Yafes'e bağlıyorlardı. Babil ve etrafının Sümer, Elam, Kalde halkının, Hititlerin akrabası olan Türkler olduğu artık tespit edilmiş olduğu gibi Ermenilerin ced olarak gösterdikleri de Türk'tür. Şu halde güneyden gelen bir Türk oymağıdır. Ermeniler geldikleri Araş diyarında Urartuları buluyorlar ki, bunlar da Hititlerdir. Yani Hata Türkleridir. Tevrat bunlara Het der. Bugünkü Türkçe'mizde bile Hititlerin kullandıkları bir

¹⁹⁷ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 11, 29.

çok kelime vardır. Son zamanlarda Ermenilerin Firig oymaklarından biri olduğu ispatlanıyor. Friglerin ise Orta Asya'dan önce Trakya'ya, Makedonya'ya, sonra da Boğazlardan Anadolu'ya yayıldıkları tespit olunduğuna göre, bunlardan ayrılan Ermenilerin de Türk ırkından olduğu anlaşılıyor¹⁹⁸.

Ermenilerin Türk oldukları varsayımından yola çıkarak şu düşünceleri öne sürmüştür:

“[...] Mesela Kürtler daha az karışmış eski Türklerdir. Azeriler karışmamış Türklerdir. Gürcüler ve Ermeniler de daha çok karışmış ve dil-din ayrılıkları dolayısıyla uzun zamanlar bir kenara çekilmiş milletlerdir. Hepsini tahlil edersek, birer birer Türk ırkları ve hiç derecesinde olan başkaları görülür...”.

İrksal olarak Türklerin, Kürtlerin ve Ermenilerin aynı soydan olduğunu iddia ettikten sonra ise, Ermenilerin bir devlet kurma heveslerine kapılmalarının arkasında yatan gerçek nedenleri ortaya koymuştur:

“[...] Burada kısaca söyleyeyim ki, Babil'den gelenleri de Doğu Anadolu'daki yerli olanları da, Trakya'dan gelenleri de hepsi aynı ırktandır. Fakat dil ve daha çok din ayrılığı ve **hepsinin üstünde de büyük devletlerin kendi menfaatleri uğruna Ermenileri bir alet olarak kullanmaları ve bu uğurda hesapsız para harcamaları ve asılsız idealler uydurmaları, Ermeniler arasında zayıf karakterli ve komitacı ruhlu insanları çileden çıkarmıştır.** Bunların bir kısmı kalemleriyle şiirler, destanlar, hatta beyitler yazarak Ermeni halkının ruhunu zehirlemişler, komiteci kısmı da silahlarıyla Ermeni halkını kan ve ateş tufanı yaratmaya sürüklemişlerdir¹⁹⁹”.

Dağınık bir halde yaşayan Ermenilerin, ilk kez bir cemaat halinde, Fatih Sultan Mehmet devrinde toparlandığını, başkent İstanbul'a getirilerek, sanat ve ticaret hayatına atılmalarının sağlandığını ve kendilerine geniş dini ve ekonomik özgürlükler tanındığını belirten Karabekir, devamla Bursa Başpapazı Hovakim'in başkente getirilerek bütün Türkiye Ermenilerinin patriği haline getirildiğini ve hatta; Yavuz Sultan Selim devrinde bir çok Ermeni sanatçının, aileleriyle birlikte İstanbul'a getirildiğini ve burada refah içinde yaşatıldıklarını vurgulamış, bu şekilde ihya edilen Ermenilerin de bu yapılara en iyi şekilde karşılık verdiklerini, ırk ve millet birliği ödevlerini hakkıyla başardıklarını belirtmiştir. Daha sonraki süreçlerde ise Ermeni milletinin, yukarıda da belirtildiği gibi,

¹⁹⁸ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 40-41.

¹⁹⁹ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 42vd., 43 vd.

* Vurgu bana aittir.

emperyalist güçlerin kendi menfaatleri uğruna onları bir alet olarak kullanmak istemeleri ve bu yollu çalışmaları sonucu birlik yolundan çıkartıldığını ileri sürmekte ve söz konusu yoldan çıkışın, tarihsel temelini şu şekilde ortaya koymaktadır:

“*Ermenilerin rahatlarını ilk bozan Fransız Katolik misyonerleridir. Bunlar Ortodoksluğun daha sıkı ve sıkıcı olduğunu, Katolikliğin daha medeni ve serbest olduğu ve papalığa bağlandıkları takdirde daha çok himaye göreceklerini ve Ermenilerin aslında Katolik iken Bizans İmparatorlarının zorla Ortodoks yaptıklarını ve bu suretle Kafkas Ermenilerinden ayırdıklarını telkine başladılar. Ermenilerde buna uyararak harekete geçtiler (1630). Bu ve tekrar eden hareketlerini Ermeni Patriği hükümet nüfuzuyla kırmıştı. Katolik papazları memleket dışına bile çıkarıldı. Açtıkları matbaa kapatıldı (1702-1707)*”.

1811’de Bükreş Antlaşması’ndan sonra ise, Ermenilerin bir kısmı açıkça Katolik olduklarını ilan etmiştir. Fakat Ermenilerin bu tip hareketleri, Osmanlı-Fransız dostluğunun bozulmaması için, Babıali tarafından hoş görülmiştir. Karabekir; Fransızların, Katolik Ermenilere her türlü yardımı ve imtiyazı sağladıklarını, Fransa’da sanat ve ticaret tahsillerini kolaylaştırdıklarını, bu yolla da Katolik Ermenilerin tam manasıyla Fransızlara bağlandığını ileri sürmekte ve *Ermeni Dosyası* adlı eserinde; Ermeniler’in Fransız çıkarlarına ne derece eklemlendiğini, Fransız elçisi Sebastian’ın Napolyon’a yazdığı 12 Temmuz 1808 tarihli muhtırasını aktararak, açıkça ortaya koymaktadır: “*Fransa’ya hakiki bağlılık besleyen Ermeniler, Fransa onların oturduğu yerleri işgal ederse, samimiyetle hizmete hazırdırlar*”. Fransa, Ermenilerden kendisine sadık öncüler devşirmeye çalışırken, Osmanlı Devleti ise Ermenilerin eski sadakatlerinin devam ettiği zannına kapılıp, hükümet işlerinde ve serbest hayatta onlara en zengin ve en rahat koşulları sağlamaya devam etmekteydi. Demircibaşılık, hazinedarlık, darphane sarraflığı, çuha ve dokuma fabrikaları, tabakhaneler kurulması, madencilik, vapur işletmek gibi şirketler kurma ve işletme işi hep Ermeni bilgin ve zenginlerine bırakılmakta padişahların yakın çevreleri de yine Ermenilerden oluşmaktaydı.²⁰⁰

Napolyon’un yıkılması ve Fransa’nın sarsılmasından sonra, Karabekir’e göre Ermeni Meselesi görece olarak durulmuştur. Fakat bu sefer de Ermenileri Protestanlaştırmak gibi bir mesele ortaya çıkmıştır: “*Ermenileri Protestan yapmak heves veya siyaseti de karışmıştı. Bunu da Bebek sırtlarında kurulan, sonraları bazı Anadolu vilayetlerine de*

²⁰⁰ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 139-140.

yayılan *Amerikan kolejleri yapmaya kalkıştı*.^{*} İlk teşebbüs 1839'da başlamış, Kırım Savaşı'ndan sonra gelişmişti²⁰¹. Sultan Abdülmecid zamanında sarayın sonsuz israflarıyla zenginleşen Ermeniler, kazandıkları büyük servetle çocuklarını Avrupa'ya öğrenim görmeye gönderiyorlardı: *“ İşte saraya çalışmakla Ermeniler, Yahudiler kadar sarraf da oldular. Memleketin sanatını, ticaretini ellerine aldılar. Zavallı Türk halkı ise artık gittikçe fakir düşüyordu; kafaca da kisvece de ”*. Türk halkının, Ermenilerin tersine bu şekilde fakir bırakılmasına vurgu yapan Karabekir, Tanzimat Fermanı'yla da Ermenilerin II. Mahmut dönemi reformlarından daha geniş haklara sahip olduğunu belirtmiş ve gelişen olayları şöyle aktarmıştır:

“Nitekim, 1839'da ilan olunan Tanzimat-ı Hayriye ile Sultan İkinci Mahmud'un islahatından daha geniş fermana nail oldular. Fakat Ermeniler bunu kafi görmediler ve 1841'de görünüşte patriklerinin istibdadına karşı diye bir ayaklanma yaptılar. Hükümet sert tedbir aldı. Bir takım Ermeniler memleket dışına kaçtı. Bir kısmı hapsolundu. Bir fesat ocağı haline konulmuş olan Cemeran adıyla Üsküdar'da açılmış olan Ermeni Koleji kapatıldı. Fakat hükümet dini ve milli işlerini serbestçe görebilmeleri için bazı müsadelerde de bulundu ”.

Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra Abdülmecid'in sarayına ve hükümet ileri gelenlerine iyiden iyiye sokulan Ermeniler, Suriye'de çıkan karışıklıklardan ve devamında gelişen olaylardan faydalanarak, yeni reformlar talep etmiştir. Bu reformlar ise; neredeyse Osmanlı toprakları üzerinde özerk bir Ermeni Devleti kurulması gibi bir durum meydana getirmiştir:

“İşte bu suretle 1860'da Osmanlı Hükümeti, Ermeni Patrikhanesi'nce yapılan Ermeni anayasasını kabul etti. Bu, Patrikhane'ye kapitülasyon vermek demektir. Artık Ermeniler'in, dini, milli ve ictimai meselelerini konuşmak ve idare etmek için 'Ermeni Milli Meclisi Umumisi' adıyla bir meclis kurmalarına ve baskıcı bir idare içinde meşruti bir idare ile kendi kendilerini idare etmelerine izin verdi...”²⁰¹

Bu arada; Yedikule Ermeni Hastahanesi, Hasköy Yetimhanesi gibi Ermeni ulusal kurumlarına da ödenek ayrılmış ve Ermeni Patrikhanesi'nin yıllık bütçe açığına da para ayrılmıştır. Özellikle bu tarihlerde, Türk Ermenileri sarayda, memurluklarda, belediye ve mahkeme üyeliklerinde, iç ve dışişlerin en önemli mevkilerinde kendilerine yer bulurken,

* Vurgu bana aittir.

²⁰¹ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 141-142.

Rusya'daki Ermeniler ise tam tersine, Ortodoks yapılmak için zorlanmakta ve kendi dillerinde yayın yapmaları ve eğitim vermeleri yasaklanmaktaydı. Kısaca; Rus Ermenileri, Osmanlı Ermenilerinden farklı olarak çok zor koşullar içinde bulunmaktaydılar. Fakat, konjonktürün değişmesiyle birlikte, Rusların Ermenilere karşı izlediği politika da değişmektedir: “*Ne zaman ki Ruslar Osmanlılarla savaşa karar verdiler, Ermeniler’in gözünü boyamak için Ermenilere iyi davranmaya başladılar. Hatta 1877-1878 Savaşı’nda Kafkas orduları başkomutanlığını, Ermeni Loris Melikof’a verdiler...*”²⁰²

Ermeni Dosyası eserinde Karabekir, Rus Çarlığı’nın Ermeni Sorunu üzerindeki etkisini özellikle vurgulamış ve I. Dünya Savaşı öncesindeki gelişmelerin ve Osmanlı Devleti üzerinde oynanan stratejik oyunların, ana belirleyicilerinden birisinin bu devlet olduğu sonucuna varmıştır:

“*Kıskacın bir ucu Kafkasya’da bir ucu Balkanlarda olmak ve her bir ucunda Ermeni ve Rum cemaatleri bulunmak üzere Anadolu’yu sıkıştırmakta olan Rusya, İstanbul’da bu iki yordakçısıyla da içten Türklere maddi ve manevi zararlar verdirip verdirip duruyordu. Bu işte Avrupa büyük devletlerinde de kuvvetli yardımcıları buluyordu...*”.

Aslında Rus Çarlığı, uzun bir süreden beri İstanbul’u ve sıcak denizlere ulaşmak amacı doğrultusunda Anadolu’yu, ele geçirme planları yapmaktaydı. Bu hedeflerine ulaşmak içinse Balkanlar’da yaşayan Hıristiyan azınlıklarla; Doğu bölgelerinde yaşayan Ermeni toplumunu kullanmaktaydı. Rus Çarı Büyük Petro’nun, 1706 yılında Ermenistan’a ilk *fesatı* sokmasından sonraki süreçte, devamlı İran, Kafkasya ve Osmanlı topraklarından kendi namına toprak koparmaya çalışan Rusya, en nihayetinde İranlılar ile girdikleri muharebelerden galip çıkmayı başararak, 1828 Türkmençay Antlaşması’yla Erivan ve Nahcivan hanlıklarını ele geçirmiştir. Ruslar Karabağ ile birlikte yeni aldıkları yerleri bir vilayet halinde birleştirmiştir. Bu vilayete ise; “*Armskaya Oblast*” yani, *Ermenistan Vilayeti* denmiştir. Böylece doğrudan Rus Çarlığı’na bağlı, bir Ermenistan yurdu projesi vücut bulabilmiştir. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı’nda ise, Rusya; *Buhara, Hive, Semerkand* hanlıklarını istila edebilmiştir. Savaş aşnasında topraklarını iyice genişleten Rusya, Batı’da Yeşilköy’e kadar dayanmış; Doğu da ise, Kars, Kağızman, Ani, Ardahan, Oltu, Artvin, Batum ve bütün Acara bölgesini ele geçirmişlerdi. Rusların bu işgaline Ermeni generalleri

²⁰² K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 142-143.

de yardımcı olmuşlardır.²⁰³ Kendi çıkarları namına, Rus çıkarlarına omurgalanan Ermeniler, bu savaşın sonunda beklediklerine ulaşamamıştır. Çünkü Ruslar, yukarıda adı geçen yerleri kapsayan *Kars Yaylası*'na, kendi nam ve hesaplarına girmişlerdi.

Ortaya çıkan bu durum, İngilizler ile Ruslar arasında karşılıklı tehdit algılamasına dayalı bir politikanın oluşmasına neden olmuş ve Rusların yeni taktikler geliştirmesine yol açmıştır:

“ *Anadolu’da Ermenilik, Balkanlarda da Slavlık hürriyeti için harekete geçtiğini dünyaya ilan eden Rusya, kendi idaresindeki Ermenistan’a istiklal vermiyordu. Onların gözünü boyamak için generaller, genelkurmaylar yetiştirmiş ve ordusuna katmıştı. Ermeni ve Gürcü yardımlarına da dayanarak Kars ve Erzurum yaylalarına da kurulmuştu. Basra ve İskenderun körfezlerinin yarı yolu alınmıştı. Fakat İngiliz donanmasının İstanbul’a gelişi ve Ruslara karşı savaş tehdidi, işi yarı yolda bırakarak ilerisi için şimdiden hazırlıklar yapmaya Rusları zorlamıştı.*”

Söz konusu hazırlığın ilk ayağı ise, Rusların kendi sınırları içinde yaşayan Ermenilere tanımadığı hakları, Osmanlı Devleti’nden talep etmesidir. Bu amaç içinse, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos Antlaşması’na 16. madde olarak şu ibareler yazılmıştır:

“ *İşgal olunmuş bulunan ve Türklere geri verilecek olan Ermenistan’daki yerler, Rus kıtaları tarafından boşaltılır boşaltılmaz, iki memleket arasındaki güzel ilişkileri bozacak kavgalar ve kargaşalıklar çıkabileceğinden, vakit geçirmeksizin Ermenilerin oturduğu vilayetlerde mahalli ihtiyaçların icap ettirdiği idari otonomiye vermeyi ve onların Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini sağlamayı Babıali üzerine alır* ”.

Ermeniler hakkındaki madde, Osmanlı delegeleri tarafından, İngiliz desteğiyle değiştirilmiş ve söz konusu maddede geçen “*idari otonomi*” formülü yerine “*tanzim ve islah*” ibareleri yerleştirilmiştir.

Kazım Karabekir *Ermeni Dosyası* adlı eserinde ise İngilizler’in, Rusların söz konusu politikalarına karşı sürekli yeni engeller çıkardıklarına değinmektedir. Rusların Ayastefanos Antlaşması’ndaki hamlelerinden sonra İngilizler’in, Osmanlı Devleti’yle Kıbrıs Antlaşması’nı imzalayarak, Rus Çarlığı’nın İskenderun Körfezi’ne girmesini önlemek istediğini belirtmektedir: “ *İngilizler daha 4 Haziran 1878’de Ruslar’ın*

²⁰³ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 43, 129 vd., 132.

İskenderun Körfezi'ne inme tehlikesini önlemek için Osmanlı Devleti'yle gizli olarak Kıbrıs Antlaşması'nı imzalamıştı ²⁰⁴.

Bu antlaşmayla İngiltere, Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde gerçekleştireceği herhangi bir işgal girişimine, Osmanlı Devleti'yle birlikte karşılık vereceğini ve bölgeyi koruyacağını taahhüt etmiştir. Buna karşılık ise; Kıbrıs Adası'nı, Hıristiyan azınlığın haklarının koruması işini ve bu konuyla ilgili olarak yapılacak reformları, üzerine almıştır.

Kazım Karabekir, İngilizlerin baskısı sonucu Ayastefanos Antlaşması'nın, Berlin'de düzeltilmesinin karara bağlandığını ve Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin, Berlin Antlaşması'nda 61. madde olarak değiştirildiğini ortaya koyduktan sonra, antlaşmayla; Ermeniler'in yaşadıkları bölgelerin iki müfettişlik haline getirilmesinin kararlaştırıldığını; söz konusu bölgelerin, Almanya'nın ve Avusturya'nın da işe karışmasıyla, Altı Vilayet'i ve Trabzon'u kapsamının öngörüldüğünü ileri sürmekte ve düşüncelerine şu şekilde devam etmektedir:

“11 Haziran 1880'de altı büyük devlet Babiali'ye bir nota vererek, vaat olunan reformların yapılmasını istediler. Cevap ve ona cevap uzayıp gitti. Türkiye'deki Hıristiyanlar ve bu arada Ermeniler sulh ve sükun içinde ve Türklerden çok daha emniyette ve rahat yaşadığını, bu gibi siyasi bahanelerle Osmanlı Devleti'nin zayıf düşürülmesinin doğru olmayacağını Almanya pek haklı olarak ileri sürdü ve diğer devletler de bu teklifi haklı bularak Rusların ortaya çıkardığı Ermeni işiyle uğraşmaktan vazgeçtiler”.

Ermeni meselesini; Rusların ortaya çıkartıp, uluslararası siyaset gündemine soktuğu tezini savunan Karabekir, Balkan Savaşı sonrası ortaya çıkan politik durumu ve bu durumun, Ermeni meselesindeki yansımalarını şöyle açıklamaktadır:

“Balkan Savaşı'ndan sonra artık üçlü ittifak ve üçlü itilaf devletleri bir dünya savaşına doğru hızla yol alırken Türkiye'nin az kuvvetle Rusya tarafından ezilmesi ve Boğazları çabucak işgal ile müttefiklerinin dar bir çember içine alınması ve daha doğrusu İngiliz ve Fransızların da, Osmanlı Devleti'nin kolayca paylaşılması için bir manivelaya lüzum görüldü”.

Söz konusu manivela ise Ermeniler'dir:

“Çünkü, birkaç kereler ayaklanmalarına rağmen Türkler onları affetmişler ve onlara iyi vatandaş muamelesi yapmaktaydılar. Onlardan nazırlar, memurlar bile

²⁰⁴ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 131-134.

kullanırlardı. Şu halde onları silahlandırmak ve sonra da apaçık Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini... ısrarla istemek ve bir savaş ortaya çıkınca da doğu vilayetlerini ve bütün Ermeni kavmini istenildiği tarzda harekete geçirmek lazım geliyordu ‘‘.²⁰⁵

Kazım Paşa'nın görüşleri bu doğrultuydu. O'na göre; Birinci Dünya Savaşı henüz yaklaşmaktayken, genel anlamda birbirlerinin kuyusunu kazan emperyalist devletler, Osmanlı'nın parçalanması özelinde anlaşmıştır. Yavaş yavaş saflar belirmiş ve buna bağlı olarak da, Ermeni Sorunu; Rusya, Fransa ve İngiltere gibi büyük devletler tarafından kendi çıkarları doğrultusunda kullanılmak üzere hazırlanmaya başlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na altı ay kala ise; söz konusu devletler, Ermenileri silahlandırma işine hız vermişlerdir.²⁰⁶ Ruslar ise asıl hedefleri olan İstanbul'u, Boğazları ve Anadolu'yu ele geçirmek amaçlarına ulaşmak için, bir Ermeni ayaklanması kışkırtmaya çalışmışlardır:

‘‘*Bilhassa İstanbul'daki Rus Sefiri Giersin, İttihat ve Terakki aleyhine İstanbul'da eski zamanlardan beri tekrarlayan tıpkı 31 Mart vakası ve Ermeni isyanları gibi mel'unca bir ihtilal hazırlamak ve bu arada İstanbul'u işgal edivermek ve çıkarılacak cihan harbine bu şartlarla girmek hakkındaki projesi, üzerinde çok durulacak bir mevzudur .*

Bir taraftan Türkler Avrupalılaşıyor diyerek onlarda her türlü terakki hamlelerini ve demokrasi hareketini körükliyorlar. Diğer taraftan zamana göre Türklerin veya Ermenilerin zayıf damarlarını tutarak isyanlar ve katliamlar hazırlıyorlar.

Bütün bu mel'unlukları yalnız Boğazların ani bir darbe ile işgali için olmadığını da bu Rus programından anlayacağız. Maksat daha feci imiş:

Bütün Anadolu'yu da istila ederek Türklüğü mahvetmek içinmiş. ‘‘²⁰⁷

Alman Islah Heyeti içinde, Osmanlı Genelkurmayı'na bağlı olarak faaliyet gösteren İstihbarat Şubesi'nin başında bulunan Karabekir Paşa,²⁰⁸ 1914 yılında daha henüz savaş başlamamışken yaptıkları faaliyetler esnasında Rusların, Kafkasya'daki Ermenilerden bağımsız birlikler, kurmaylar, kumandanlar yetiştirdiklerini ve Rus kolordularına ve tümenlerine kumanda eden Ermeni komutanlar ve kurmay başkanları olduğunu haber almıştır.²⁰⁹

Gerçekten de Ruslar, hangi nedene bağlı olursa olsun, sonuç olarak kendi leyhlerine kullanabilmek için, Ermenilere lojistik destek sağlamakta ve askeri olarak da Ermenilerle

²⁰⁵ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 134-136.

²⁰⁶ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 137.

²⁰⁷ K. Karabekir, *Birinci...*, 1.cilt, s. 97 vd.

²⁰⁸ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 16.

²⁰⁹ K. Karabekir, *Birinci...*, 1.cilt, s. 126.

organik bağlar kurmaktaydı. Ruslar, özellikle Osmanlı ordusunu iyileştirmek için gelen Alman Heyeti'nden sonra, Boğazlar ve Doğu vilayetleri hakkındaki girişimlerini başlatmışlardır.²¹⁰ Bu girişimlerine alet olarak kullanacakları Ermenileri de hem siyasi hem de askeri yönden emellerine uygun hale getirmeye uğraşmışlardır. Halbuki Karabekir'in belirttiğine göre; Ruslar, bir kaç yıl öncesine kadar İngilizlerin politikası olan, Ermenileri silahlandırma ve bir Ermenistan kurma projelerine karşı çıkmış ve hatta Van-Bitlis Vilayetlerinin istatistiklerini çıkararak, buradaki Ermeni nüfusunun, bir devlet kurabilecek kadar, yoğun olmadıklarını kanıtlayacak çalışmalar dahi hazırlamışlardır. Fakat özellikle 1914 yılından sonra Rus Çarlığı, Ermenileri siyasi olarak politik arenada kullanmaya başlamıştır:

*“1914 yılında Ermeniler'in himayesini Ruslar eline aldı. Dışişleri Bakanı Sazanof Doğu vilayetlerimizde Ermeniler'e otonomi verilmesi için Osmanlı Hükümeti'ni Nisan ayında sıkıştırmaya başladı. Tıpkı vaktiyle Balkan milletlerini, orduları İstanbul üzerine yürürken ordularımızın gerilerinde ihtilallere kaldırarak, yollarımızı, köprülerimizi ve her türlü menzil teşkilatımızı yakıp yıktırdılar ve asayişin korunması için ordumuzdan şuraya buraya kuvvetler ayırarak onu zayıf düşürdülerse aynı marifetleri bu sefer de Anadolu'da ve İstanbul'da Ermenilerle tekrar hazırladıkları anlaşılıyordu “.*²¹¹

Ermenilere otonomi isteyen Rusya, bu konuyu başlıca büyük devletlerin gündemine getirebilmek için de özel bir çaba sarfetmiştir:

“Ruslar, Almanya, İngiltere, Avusturya-Macaristan, İtalya, Fransa ve Rusya, altı büyük devlet delegelerinden oluşan bir komisyon toplamaya ve burada Ermeni reformu konusunu, uluslararası görüşmeyi başarmışlardı. Alınan kararda Hıristiyan ve tercih olarak Avrupalı, beş yıllığına ve Sultan'ın oluruyla atanmış bir genel vali başkanlığında Ermenistan bölgesi kurmak, genel valinin aynı zamanda hükümetin başkanı olması ve seçimle bir idari meclis oluşturmak. Ayrıca aynı sayıda Hıristiyan ve Müslüman üyeden oluşan özel ve bölgesel bir idare kurmak, aynı zamanda Avrupalı subayların komutasında bir jandarma teşkilatı kurmak.

Osmanlı Hükümeti bunu kabul etmedi. Bütün Osmalı Asyası'nı altı bölgeye ayırarak, bunlardan dördüne Türk genel müfettiş tayin ederek bunların maiyetine ikişer Avrupalı vali yardımcısı verilmesi şeklinde karşı bir proje ileri sürdü. Uzun uzadıya görüşmelerden sonra Doğu'da iki genel valilik yapılması ve bunlara Avrupalılar'ın tayini ve arazi ve

²¹⁰ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 150.

²¹¹ K. Karabekir, *Birinci...*, s. 127.

köylüler hakkında idari ve adli reform yapılması kabul olundu. Bu esasta yazılan protokol Türkiye ve Rusya tarafından 8 Şubat 1914'te imzalandı ²¹².

Rusya, bu projeye Doğu'da kendi himayesinde kullanabileceği bir Ermenistan Devleti meydana getirmeyi hedefliyordu. Fakat bu proje, Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte yalnızca kağıt üzerinde kalmış, uygulanabilirliğini yitirmiştir. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, Ermeni Sorunu daha da çetrefil bir hadiseye dönüşmüş ve önce Osmanlı İmparatorluğu'nun daha sonra ise, Türkiye Cumhuriyeti'nin yıllarca uğraşacağı bir sorun haline gelmiş, daha doğrusu emperyalist devletler tarafından bilinçli olarak bir problem haline dönüştürülmüştür.

8 Şubat 1914 tarihinden sonra yaşananlar içinse, Kazım Karabekir şunları kaydetmiştir:

"[...] I. Dünya Savaşı'ndan altı ay kadar önce bir taraftan Ermenileri silahlandırmaya hız verdiler, bir taraftan da Osmanlı Devleti'ni Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ve bu hususta kararlaştırılan Ermeni reformu için nota vererek sıkıştırdılar. 8 Şubat 1914'te Balkan Savaşı'ndan ezgin bir halde henüz kendini toplayamayan Osmanlı Devleti de buna boyun eğmek zorunda kaldı. Fakat ortaya çıkan dünya savaşı, Ermeni işini barış yoluyla değil Ermenilerin ordularımızın gerisinde ayaklanmalarla ve Rus ordusuna katılmalarıyla çözümlenmesine onları sürükledi..."

Birbirleriyle barış içinde yaşayan bu iki milletin, yabancıların eliyle düşman haline getirilmesine ise şu sözleriyle tepki göstermektedir:

" Türk-Ermeni düşmanlığı nasıl körüklendi. Her iki tarafa nelere mal oldu. Bunu iyice bilmek bir daha yabancı siyasetlere alet olmamak için çok lazımdır. Aynı vatanın ve aynı milletin evlatları gittikçe kaynaşabilmeleri için olup bitenleri öğrenmelidir. Başkalarının siyasetine alet olmak da felakettir..." ²¹³

3. 1. 2. Ermeni komitacılığı ve ayaklanmalar

Kazım Karabekir, Ermeni ayaklanmalarıyla onüç yaşındayken tanışmıştır:

" 18 Eylül 1895'de Ermeniler'in İstanbul'da Babiali'yi bastıklarını ve birçok yerde müsademeler olduğunu akşam ağabeyim anneme anlatırken duydum. Ermenileri Van'da Harput'ta tanıdığım için bu cesaretlerine hayret ettim.

²¹² K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 150.

²¹³ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 137-138.

*Zira oralardayken yerli Ermenilerle aramız iyiydi. Hele Van'daki ahçımızı hatırlayarak bu işi merak ettim. Ağabeyimden bana anlatmasını rica ettim. Kendisi Sultanahmet Meydanı'na nazır olan Defter-i Hakani'de olduğu için mücadeleyi kısmende görmüş. Bir iki gün sonra Hacı kadın hamamına bitişik Ermeni aktarının dükkanı alt-üst olurken bunu ben de seyrettim ‘’.*²¹⁴

Ermeni ayaklanmalarıyla ilk kez bu şekilde karşılaşan Karabekir, komitacıların Osmanlı Bankası'na düzenledikleri saldırıları da birebir yaşamıştır:

*‘’[...] 14 Ağustos 1896'da silah sesleri yine bize bu hikayeleri günlerce dinletti. Bu sefer de Ermeniler Bank-ı Osmani'yi basmışlar. Akşam eve gittik, detaylı haber aldık. Unkapanı köprüsünden seyrine gittik, silah seslerini daha yakından dinledik. Doğu vilayetlerinde dahi isyanlar olmuş, vah vah acaba Van ve Harput'ta tanıdığımız Ermeni çocuklarının babaları da, hele bizim Ermeni'den ziyade Türk olan ahçımız da işe karıştı mı ve acaba başlarına bir felaket geldi mi diye onlara acıdım...’’*²¹⁵

Daha sonraları Ermeni komitacıların Doğu Bölgesi'nde yapacakları katliamların sonuçlarıyla, doğrudan yüzleşecek ve söz konusu komita çeteleriyle bir komutan olarak mücadele verecek olan Karabekir; yazdığı eserlerde, Ermeni komitacılığının tarihiyle ilgili önemli bilgiler vermekte, komitacılık tarihinin temellerini açıkça ortaya koymaktadır:

*‘’Türkiye'de ilk Ermeni komitesi 1880'de kurulmuştur. Şöyle ki: Berlin Kongresi'nde Ermeni Patrikliği tarafından uydurma olarak ortaya çıkarılan Doğu vilayetlerindeki Ermeni çoğunluğunun aslı olmadığını İngiliz konsoloslarının raporları ispat etmiştir. Bunun üzerine hakiki durumu öğrenmek için bir komisyon işi ele almış ve çok buldukları vilayetlerde bile Ermeniler'in üçte bir derecesinde olduğunu tespit etmiştir. Bu suretle Doğu vilayetlerinde Bulgaristan'a benzer bir tıkaç hükümeti kurulmasına imkan olmadığı anlaşılmıştır. Bundan en çok acı duyan kendilerini Ermeni Hükümeti'nin adamı gibi gösteren ve çalım satan komitacı ruhlu kimselerle onların yordakçularıydı...’’*²¹⁶

Söz konusu raporlarla azınlık oldukları ispatlanan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin de kendilerinden yüz çevirmesi gibi bir durumla karşı karşıya kalmışlardı. Bir taraftan bu tür gelişmeler yaşanırken; diğer taraftan ise, bazı komitacılar eliyle, Ermeni milliyetçiliğinin daha da yayılması ve gelişmesi adına, gizli gizli kültürel propaganda çalışmaları yürütülmekteydi:

²¹⁴ K. Karabekir, *Hayatım*, 6.baskı, İstanbul 2005, s. 156.

²¹⁵ K. Karabekir, *H...*, s. 157.

²¹⁶ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 143 vd.

“ Kırım Savaşı biter bitmez 1857’de Van’da Varak Manastırı’nda Ermeni Patriği Mıgırdiç Mırinyan tarafından dini maksatlar için diyerek açtığı basımevinde Ermeni istiklali davasını güden ‘Arziya Vaspuragan’ [Van Kartalı] adlı bir gazete çıkarmaya başladılar. Ve şurada burada halkın ağzından Ermeni istiklali söylenmeye başladı

1873’te bu adamın hempaları, mekteplerde Ermeni tarihi, coğrafyası, edebiyatını apaçık okutmaya ve Ermenistan istiklali şiirlerini bir ağızdan çağırmaya başladılar.

1876’da ilk Osmanlı meşrutiyeti ilan olunduğu zaman Ermenilere de törende yer verilmiş ve Türk vatandaşı gibi milli sevinçlere karıştırılmıştır. Ermeniler ise hemen hürriyetten faydalanarak mekteplerinde milli ayaklanmalar için manzumeler okutmaya ve Gedikpaşa Tiyatrosu’nda Ermeni milli kahramanı Vartan Mamikonyan ve Ermeni krallarından II. Arsak ve emsali piyeslerle Ermeni halkına istiklal fikirleri saçmaya ve Türk vatandaşlarını da gücendirmeye başlamışlardı. “

Bu gibi faaliyetler devam ederken 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı da sona ermiş ve Ermeniler’in karşısına iki seçenek çıkmıştır. Bunlardan biri, Türk vatandaşı gibi idari ve ekonomik eşit haklar içinde kardeşçe yaşamak; diğeri ise, pervaneler gibi istiklal ateşi etrafında dönmektir. Karabekir, Ermenilerin bu iki seçenektan ikincisini seçtiklerini belirtir şu tespiti yapar: “ Çünkü Avrupalılar’dan onları oraya sürükleyenler vardı “. Gerçekten de, özellikle Berlin Antlaşması’ndan sonra emperyalist devletler, Ermeni Sorunu konusunda tutumlarını netleştirmiş ve Osmanlı Devleti’ni baskı altına almaya yönelik uygulamalara koyulmuşlardır. Bunlardan en dikkat çekicisi İngiliz askeri konsolosların, Türkler’in Ermenilere karşı tatbik ettikleri isyan ettirici idare tarzı hakkında, ülkelerine gönderdikleri raporlar sonucunda Gladstone Hükümeti’nin Osmanlı Devleti’ne verdiği, Berlin Antlaşması’nda vaat edilen reformların derhal hayata geçirilmesini talep eden, 11 Haziran 1880 tarihli notadır. Karabekir; Osmanlı’nın bu notaya, Almanya İmparatorluğu’ndan aldığı kuvvetle, baştan savma bir cevap verdiğini ve Avrupalılar’ın, Ruslar’ın desteğini alamadıkları için bu konunun üzerine yeteri kadar gidemediklerini belirtir. Ve bu nedenle, Osmanlı Ermenilerinin farklı yollar kullanarak, Batılılar’ın dikkatlerini çekmeye çalıştıklarını vurgular:

“[...] İşte bunun için öteden beri sözle ve yazıyla Ermeni istiklali fikrinde çalışan tek tük kimseler Türkiye’de sonu silahlı ayaklanmaya varacak bir komite teşkiline Avrupalılar’ın yardımını kazanmaya karar verdiler. Bunlar iki yıl çalıştıktan sonra ilk

olarak Ermenistan merkezi olarak tasarladıkları Erzurum'da silahlanmaya yemin etmiş kişilerdi.[...]]²¹⁷

Kazım Paşa, Rus Çarlığı'nın, aynı tarihlerde Ermeni ulusal hareketlerini engelleyici sekte bir yapıya büründüğünü iddia etmekte ve hem Rus Çarlığı tarafından ezilen hem de Batı emperyalizminden aradığı desteği göremeyen Ermeni ulusal hareketinin, bu nedenlere bağlı olarak, kendisine yeni yollar aramaya başladığını öne sürer: ‘‘[...] Rusya ve Türkiye'den kaçmış bulunan Ermeniler Avrupa'da birleşerek Rusya ve Türkiye'ye karşı ağır yayınlara ve içerdeki Ermeniler'i kışkırtmaya koyuldular [...]

Avrupa'daki Ermeniler Paris ve Cenevre'de birer komite merkezi kurarak yayına hız verdiler. Avrupa'da veya Amerika'da tahsil veya ticaret veya sanatla uğraşan Ermeniler, nerede olursa olsun Ermeni istiklaline yardım için zorlanıyordu. İstiklal Ermenilik namına idi. Rusya ve Türkiye ayırt olunmuyordu. Fakat tesir sahası Türkiye'de genişliyordu. Çünkü içten ve dıştan yardımlar Rusya Ermenilerine ulaşmıyordu. Rusya istediği gibi Ermenileri eziyor, buna ses çıkarılamıyordu. Fakat Türkiye'de ses seda çıkmadığı halde Türklere karşı Avrupa basını da alıp veriyordu. İngiltere'deki Hıristiyan cemiyetleri Ermeni komitecilerini himayesine almıştı. Bunları siyasi çevrelere, gazetecilere, zenginlere, hükümet adamlarına tanıtıyorlar ve her türlü yardımı sağlıyorlardı. Memleket içinde sefirler ve konsoloslar aynı tempoyla Ermeni davasını ilerletmeye çalışıyorlardı’’.

İngilizler'in Ermeni davasını ellerine geçirmeye başladıkları tarihlerde, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanması adına, Londra'daki Ermeniler, Hınçak; Cenevre'dekiler ise Taşnak örgütlerini kurmuşlardı: ‘‘Bu Ermeni komiteleri Anadolu'da İsviçre gibi bir hükümet kurulabileceğini bile propagandaya başladılar’’²¹⁸ Bu propagandalarını Osmanlı topraklarında yayabilmek için iki örgüt 1886 yılında, merkezleri Cenevre'de olmak koşuluyla birleşmişlerdi. Daha sonraları Osmanlı toprakları üzerinde de örgütlenmeye başlayan bu iki komite, ilk olarak İzmir, İstanbul ve Halep'te şube açmışlardı. Açtıkları şubelere, halktan ve din önderlerinden birçok Ermenileri üye yapan örgütler söz konusu şubelerde özellikle; Türklerle yeteri kadar silahlı mücadele verildiği takdirde, Avrupalıların kendilerine yardıma geleceklerini ve böylelikle Ermeni Krallığı'nı yeniden kuracaklarını yaymaya çalışıyorlardı. Bu komiteler, Ermenilerin önüne büyük bir hedef koyuyorlardı ve onlara söz konusu hedefe ulaşıldığı takdirde zenginlik ve refah vaad ediyorlardı:

²¹⁷ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 144-145.

²¹⁸ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 146-147.

“ Fakat bu cennete kavuşmak için bir sırat köprüsü geçmek gerekti. Avrupa’dan sokulan bombalar, dinamitler, silahlar okullarda ve kiliselerde saklanacak, bunların kullanılması öğrenilecek ve emrolunan günde bunlarla Türk halkı yok edilecek. Bu suretle hem Ermeni çoğunluğu yaratılacak, hem de Ermeni krallığı artık emniyette yaşayacak. [...]”²¹⁹

Bütün bu hazırlıkların sonucunda Hınçak komitesi 1892-93 yıllarında her tarafta, özellikle de Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon, Aziziye ve Zeytun’da çalışmalarını yoğunlaştırdılar. Bütün bu yerlerde Hınçak armalı beyannameler dağıtıldı ve duvarlara yaftalar asıldı. Hınçak Komitesi’nin önde gelenleri yıllarca Amerika’da bulunmuş kişilerden oluşmaktaydı. Merzifon ise bu kişilerden meydana gelen İhtilal Komitesi’nin merkezi konumundaydı. Komitenin reisi ise, aynı zamanda Merzifon Amerikan Koleji’nin müdürlüğünü yapmaktaydı. Bu şahsın Hınçak Komitesi’yle ilgili aşağıdaki sözleri ise neyi amaçladıklarının kısa bir özeti gibidir:

“Bütün Osmanlı İmparatorluğu’nda teşkil edilmiş bu Hınçak çeteleri, Türkleri ve Kürtleri öldürmek için fırsatlar gözetecekler, bunların köylerini yakacaklar, sonra dağlara çıkacaklardır. O zaman kudurmuş olan İslamlar ayaklanacak ve savunmasız Ermenilere saldıracaklar, Rusya da insaniyet ve uygarlık adına işe karışarak Anadolu’yu zaptedeceklerdir [...]

Bu proje size belki pek vahşiyane gelecek. Fakat biz Ermeniler serbest ve müstakil olmaya azmetmiş bulunuyoruz. Her neye mal olursa olsun bu olacaktır. Avrupa nasıl ki Bulgar zulümlerini görerek onlara serbestlik verdi ise; bize de aynı şeyi verecektir”²²⁰

1895 yılında Hınçak komitesi Zeytun’da bir ayaklanma çıkarttı. Ermenilerin idare ettiği bu kasabada 1545’ten beri durmadan ayaklanmalar çıkmakta, fakat hiçbirinde siyasi bir renk görülmemekteydi. Bu seferki ayrılıkçı Ermeni komitacıları tarafından çıkartılmış, doğrudan siyasi bir ayaklanmaydı. Söz konusu ayaklanma 28 Ocak 1896 tarihinde bastırıldı.²²¹ Fakat bu isyan hareketini bastırma girişimleri Avrupa’da farklı seslerin ortaya çıkmasına neden oldu: “İsyancılar yakalanmıştı. Bu tutulma emri Avrupa’da duyulduğu zaman Londra’da mitingler düzenlenerek, Osmanlı idaresi ve Abdülhamit aleyhinde İngiliz halkını galeyana getirmeye çalışmışlardı”²²² Bu isyan hareketinden sonra dahi, Ermeni

²¹⁹ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 147-148.

²²⁰ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 215, 219-220.

²²¹ B. Şimşir, *Ermeni...*, s. 285; K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 149.

²²² K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 214.

komitelerinin isyan hareketleri azalmaksızın devam etmiştir. 1908 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi'nin yarattığı hürriyet, eşitlik ve kardeşlik atmosferi de bu komitelerin çalışmalarına engel olamamış, tam tersine var olan polisiye önlemlerin esnetilmesiyle daha da yoğunlaşmasına neden olmuştur. Dönemin Sadrazamı Talat Paşa, Ermeni önde gelenleriyle anlaşarak, bu durumu Osmanlı'nın lehine çevirmeye çalıştıysa da kendilerinden beklediği çabayı görememiştir. Savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı Devleti, 21 Temmuz 1914 günü seferberlik ilan etmiştir. Aynı gün; Taşnak, Hınçak, Ramgavar, Veragazmyal komitelerinin İstanbul şubelerinde, taşra şubelerine şu telgraf geçilmiştir:

“ Rus ordusu sınırdan ilerler ve Osmanlı askeri çekilirse her tarafa birden eldeki vesait ile kıyam olunacak, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, devlete ait binalar ve müesseseler bombalarla berheva edilecek, yıkılacak. Hükümetin kuvveti dahilinde işgal olunacak, levazım kafileleri vurulacak. Bilakis Osmanlı ordusu ilerlerse, Ermeni askerleri silahlarıyla Ruslara iltihak edecek ve kıtalarından firar ile çeteler teşkil edecek “.

Ermeni Patriği de adı geçen örgütlerin liderleriyle Patrikhane'de bir toplantı düzenlemiştir. Toplantıdan duruma göre davranma kararı alınmasına rağmen, katılımcılar hızla Osmanlı Devleti'nin aleyhine çalışmaya başlamışlardır: *“Bu komitelerin gerek şubeleriyle gerekse Avrupa, Afrika ve Mısır'daki şubeleri ile yaptıkları mektuplaşmalarda itilaf devletlerinin ve özellikle Rusya'nın savaşı kazanması için Ermenilerin bütün kuvvetleri ile çalışacaklarını gösteriyordu”.* Bütün bunların sonucunda, Ermeni komitacılığının ve çıkartıkları ayaklanmaların önü alınamamış, söz konusu faaliyetler, I. Dünya Savaşı'yla birlikte en zirve noktasına çıkmıştır.²²³

Kazım Karabekir'in, Doğu Sorunu'nun önemli bir kısmını meydana getiren Ermeni meselesi ve Ermeni komiteleriyle ilgili Dünya Savaşı öncesine ait düşünceleri bu kadardır. Fakat konuyla ilgili aşağıda söylediği şu sözlerin, Ermeni sorununun Dünya Savaşı öncesini geniş bir perspektiften değerlendirmesi açısından, önemli olduğu söylenebilir:

“ 1895 ve 96 yıllarında Ermeni komiteleri Türk ve Kürtlerle Ermeniler arasına öyle bir soğukluk soktular ki artık hiçbir türlü reform ve değişim sağlanmaz.

Ermeni ruhani başlarına gelince, bunların din konusundaki çalışmaları hemen hiç gibidir. Fakat buna karşılık milli fikirlerin gelişmesi konusunda pek çok hizmetleri geçmektedir. Yüzlerce yıllardan beri bu gibi fikirler sır dolu manastırların sükunetli

²²³ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 215-216.

duvarları arasında gelişmiştir. Buralarda ruhani ayin yerine Hıristiyanlık-Müslümanlık din düşmanlığı yer tutmuştur.

Okullar ve kilise okulları, bu konuda ruhani başlara pek çok yardım etmişlerdir. Zaman geçtikçe dini bağnazlık yerine milli duygular yer tutmuştur.[...] onun için Ermeni komitacılar, papazları hemen daireleri içine almakta başarılı oldular. Türk ve Kürtleri son derece nefretle saydılar.

Batılı diplomatlar da kendi bakış açılarına göre, bu milliyet kavgasından pek gaddarca bir şekilde yararlanmaya kalkışmışlar, Ermenilerin milli duygularını kışkırtarak, hiç sıkılmadan Türkiye’de bir Ermeni sorunu icad etmişlerdir...’’²²⁴

3. 2. Kürtçülük Faaliyetlerine Bakışı

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Ermeni meselesi kadar yoğun bir Kürtçülük faaliyeti görülmemektedir. Fakat dış destekli ayrılık fikirleri yavaş da olsa Kürtlerin bilincine yerleştirilmeye başlanmıştır:

‘‘ Bizi parçalayarak yutmak isteyen dış güçler, Kürtlük hareketini de geçmişten beri yayıyorlardı. Hıristiyan unsurların dışında Araplar, Arnavutlar gibi bu sessiz İslam unsuruna da beylik, muhtariyet gibi zehirli haplar yutturuluyordu. Meşrutiyetin ilanından sonra ‘ademi merkezîyet’ diyerek bu gayeye ulaşmak isteyen akılsız harisler türedi...’’²²⁵

Karabekir’in eserlerinde, Dünya Savaşı öncesindeki Kürtçü çalışmaların yoğunlaştığı iki ana faaliyet görülmektedir. Bunlardan biri Dersim İsyanı, ötekiyse Ermenilerin Doğu Anadolu bölgesinde Kürt uyruklar tarafından zulme uğratıldıkları propagandasıdır. Emperyalist devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki emellerini ve bu doğrultuda yaymak istedikleri ayrılıkçı fikirleri ve bunlara bağlı olarak ürettikleri argümanları yaptığı çalışmalarda özellikle vurgulayan Karabekir, *Kürt Meselesi* adlı eserinde de, başta yukarıda belirtilen iki ana konu olmak üzere, yine söz konusu fikir ve argümanlara değinmektedir.

Batılı devletler, Ermenilerin koruyuculuğunu Rusya’ya bırakmamak için Ayastefanos Antlaşması’nın yenilenmesini önermiş ve önerinin kabulü üzerine Avrupa’nın önde gelen ülkeleri ve Rusya’nın da katılımıyla 13 Temmuz 1878 günü Berlin Antlaşması imza edilmişti. Bu antlaşmanın 61. maddesinde geçen şu ibare çok önemlidir: ‘‘*Babıali,*

²²⁴ K. Karabekir, *Kürt Meselesi*, 12.baskı, İstanbul 2004, s. 141.

²²⁵ K. Karabekir, *Kürt...*, s. 9.

Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı ve Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı yükümlenir...”²²⁶,* Ermenilik hareketinden çıkarı olan yabancı devletlerin, söz konusu anlaşmayla birlikte öne sürmeye başladıkları bu iddia, aslında Osmanlı Devleti’ni dünya kamuoyu önünde zor duruma düşürmek ve uyruklarını, aralarında geri dönülmez sorunlar çıkartma yoluyla, birbirlerinden ayırıştırmak için kurgulanmış bir projedir, denebilir. Karabekir ise bunun kurgulanmış bir proje olduğunu ortaya koyan bir çalışma ele geçirmiş ve Türkçeye çevrilmesine önayak olmuştur. Söz konusu çalışma Birinci Dünya Savaşı’ndan önce yayımlanmıştır. 1899 yılından önce, Van ve Bitlis vilayetlerinde beş sene boyunca görev yapmış bir Rus Kurmay Generaline ait olan bu eserde ortaya konulan tespitler için Karabekir şu ifadeleri kullanmıştır: “*Küçüklüğümde ancak o gözle tanıdığım doğu vilayetlerimizin durumunu bu eserden öğrendikten sonradır ki büyük görevlerle o bölgelerde bulundum. Benim söyleyeceklerim de bunun aynı olacaktır*”. Söz konusu eserde, Kürtlerin Ermenileri katlettiği iddialarına ise şu şekilde yanıtlar verilmiştir:

“*[...] Hakikat gözüyle bakıpta hakikati olduğu gibi söylemek gerekirse, Doğu’da vahşeti Müslümanlar değil Doğu Hıristiyanlarının yaptığını itiraf etmek icab eder. Her türlü fenalığı Doğu’daki Hıristiyanlar yapmış sonra da Müslümanların başına yüklemişlerdir.*”²²⁷

Kazım Karabekir’in kendi düşünceleri olarak kabul edilebilecek bu iddalar şu şekilde devam etmektedir:

“*[...] Bir de istisnasız bütün Kürtlerin Ermenileri mahvetmek için uğraştıklarını iddia eden yazarların iddiası tamamen yalandır. Eğer o iddiaları doğru olsaydı, Kürtlerin arasında diğer milletten hiç kimsenin yaşamaması lazım gelirdi. Bunların arasında yaşayan diğer milletlerin ya tamamen Kürtlerin esiri olması ya da lokma ekmek tedarikinden yoksun kalarak tamamen göç etmeleri gerekirdi. Halbuki bu iki şıkkın ikisi de mevcut değildir. Tersine olaarak Doğu vilayetlerini iyi tanımış olan her şahıs itiref eder ki bu havalideki Hıristiyan köyleri Kürt köylerinden her halde daha zengin ve daha rahattır.*

Ermenilerin 1895 yılına kadar olan bu ekonomik durumu –eğer Avrupalıların dedikleri gibi- Kürtler hırsız ve eşkiya olsaydı hiçbir zaman mümkün olamazdı

²²⁶ B. Şimşir, K..., s. 153.

* Vurgu bana aittir.

²²⁷ K. Karabekir, *Kürt...*, s. 132-133.

İşte bu nedenle 1895 yılına kadar Ermenilerin Türkiye'deki sıkıntılı durumları hep hayali ve uydurma hikayelerdir. Türkiye'deki Ermeniler diğer yerlerdeki Ermenilerden daha kötü bir halde değildiler.[...]"²²⁸

1895-96 yıllarında Kürtler aslında gerçekten de Ermenilerin düşmanıydılar. Fakat bu düşmanlık, Avrupalıların iddia ettiği boyutta sürekliliği olan bir düşmanlık değildi: "Çünkü bu olaylar, komitecilerin hayal hanelerinde tasarlanıp fiilen işlem yerine konan bir komediden ibaretti". Karabekir'in kendi fikirleriyle örtüştüğünü belirttiği söz konusu kitabın yazarına göre "olayların en dehşetli zamanlarında bile bunca yıllardan beri yağma eden ve eşkiya diye şöhret bulan Kürt ağalarından bir kısmının Ermeni fakirlerini himayeleri altına aldıkları görülmüştür." Bu yıllardaki düşmanlığı oluşturan nedenlerin kökeninde, kana karşılık kanla intikam almanın adet olduğu bir bölgede, Ermeniler tarafından dökülen Müslüman kanı yatmaktadır. Kitapta öne sürülen teze göre; 1895 yılına gelindiğinde Kürtlerle Ermeniler arasında herhangi bir problem bulunmamaktadır, aslında sorun Ermeni komitecilerinin, Kürtleri kışkırtmaları sonucunda ortaya çıkmış ve 1897 yılında söz konusu komitecilerin bölgeden uzaklaşmasıyla birlikte, iki uyruk arasındaki bu sorunlar da sona ermiştir. Bundan sonra ise Ermenilik faaliyetlerinde bulunanlar, taktik değiştirerek, Osmanlı Devleti'ne karşı Kürtleri kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır.²²⁹

Karabekir'in eserlerinde, Birinci Dünya Savaşı öncesi Kürtçülük faaliyetleriyle ilgili önemli bir bölüm de Dersim İsyanı'yla ilgili olanıdır. Söz konusu isyanla ilgili, İngiliz arşivlerinde yer alan bir belgede şu ibarelere rastlanmaktadır: "[...] 1907'de Dersim'de Kürtler etraftaki köylere baskınlar yapıyorlardı, bu yıl aynı şeyi tekrarladılar. Ancak çok ileri gittiklerinden üstlerine kuvvet gönderildi."²³⁰ Karabekir'in iddia ettiğine göre, ayaklanmayı çıkartan Doğu Dersim ileri gelenleridir. Ve bu şahıslar, 1908 yılındaki tutuklanmalardan sonra dahi, Rusların Erzincan'ı ele geçirmelerini fırsat bilerek onların safına geçmiş ve Kürtlerin muhtariyeti adına Rus Çarı'na telgraf çekmişlerdir. Daha sonra Ruslar'dan aldıkları silahlarla, Ekin köylerine ve Çemişkezek kasabasına saldırmışlardır. Kazım Karabekir söz konusu aşiretler için şu tespiti yapar:

"[...] Son savaşta Erzincan'ı işgal eden Rusların parası bu doymak bilmeyen ve din-vatan namına hiçbir hisse malik olmayan Dersimlileri şaşırtmış, bütün aşiret taraftarları

²²⁸ K. Karabekir, *Ermeni...*, s. 19-20; K. Karabekir, *Kürt...*, s. 135-136.

²²⁹ K. Karabekir, *Kürt...*, s. 136-137.

²³⁰ E. Ulubelen, a.g.e., s. 67.

Erzincan'a koşarak Rusları memleketlerine davetle bunlara kılavuzluk etmek ve kıtalarımıza tecavüz eylemek suretiyle düşmana iltihak etmişlerdir.[...]'²³¹

Söz konusu ayaklanmayı çıkartanların, daha sonra da Rusların safına geçerek Osmanlı Devleti aleyhinde çalıştıklarını iddia eden Karabekir; olayların arkasındaki gerçekliğe, emperyalist devletler ile Osmanlı topraklarında meydana gelen ayrılıkçı hareketlerin arasındaki kuvvetli bağa, çalışma ve analizlerinde mutlaka değinmektedir. Bu açıdan bakıldığında Kürtçülük akımlarının da yine söz konusu devletlerin kışkırtmalarıyla büyümüş olduğu, söylenebilir. 1914 öncesi Kürtçülük hareketleri daha çok bilimsel çalışmalar doğrultusunda yürütüldüğü için, Karabekir'in eserlerinde fazlaca yer ayrılmamıştır. Başta Fransa olmak üzere bütün Avrupa ülkelerinde ve Rusya'da başlayan *Kürdoloji* çalışmalarına ve bu çalışmaları yapan bilim adamlarına, söz konusu eserlerde rastlanmamaktadır. Halbuki emperyalist devletler, bu çalışmalar sonucunda Kürtçülük düşüncesini zihinlere yerleştirebilmiş ve bir Kürtlük hareketi geliştirebilmişlerdi. Bunun bir nedeni, pratik olgulardan pratik sonuçlar üretmeye alışkın bir asker olan Karabekir'in salt teorik düzlemde kalan bu çalışmalara gereken önemi vermemesi olabilir; bir diğer nedeni ise söz konusu çalışmalardan Karabekir'in haberi olmamasıdır. Aynı dönemde doğrudan Kürt bağımsızlığına yönelik *Bedirhan* ve *Şeyh Ubeydullah* ayaklanmaları da ne yazık ki bu çalışmalarda yer bulamamıştır. Son tahlilde; 1914 öncesi Kürtçülük hareketleriyle ilgili olguların, söz konusu eserlerde kısır bir biçimde yer aldığı, söylenebilir. Fakat Birinci Dünya Savaşı ve sonrasına ait olgular, Karabekir'in doğrudan görev aldığı yıllarda gerçekleştiği için, gerektiği şekilde incelenebilmiştir.

4. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ve DOĞU SORUNU

I. Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen sonra, Rusya hücumu geçerek Kuzey Anadolu'yu işgale kalkışmış, fakat Türk Ordusu tarafından başarısızlığa uğratılmıştır. Bundan sonra Başkomutan Vekili Enver Paşa, emrindeki orduyla Rusları arkadan çevirmek, onları geriletmek, Kars ve Batum'u alabilmek üzere Sarıkamış Harekatı'na girişmiştir. Ancak soğuk, yolsuzluk, açlık ve hastalıktan, aynı zamanda iyi planlama yapılmamış olmasından, Türk Ordusu, 9 Ocak 1915 tarihinde geri çekilmek zorunda bırakılmıştır. Bu geri çekilme sonrasında Kafkas Cephesi'ndeki üstünlük Rusların eline geçmiş ve Ruslar, saldırıya geçerek Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeye başlamışlardır.

²³¹ K. Karabekir, *Kürt...*, s. 79, 89.

Bu ilerleme sonucunda; Artvin, Van, Erzurum, Muş, Bitlis, Rize, Trabzon ve Erzincan Rusların eline geçmiştir. Yapılan bu hareketlerin arka planında yatan gerçek neden ise Rusların, İskenderun Körfezi yoluyla Akdeniz'e inme hedefleridir. Bu hedefin gerçekleşmesi içinse; ele geçirdikleri bölgeler dahil olmak üzere, Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmında, *Büyük Ermenistan* projesinin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda, Rus kuvvetleri 12 Temmuz 1916'da bütün cephelerde genel bir saldırı başlatmıştır. Fakat bu saldırı, Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 16. Kolordu tarafından bastırılmış, Muş ve Bitlis illeri de Ruslardan geri alınmıştır.²³²

Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra, Rusya'da sosyalist bir ihtilal gerçekleşmiş ve iktidar Bolşeviklerin eline geçmiştir. Bolşeviklerin, barış yaparak I. Dünya Savaşı'ndan çekilme kararı alması üzerine, Brest-Litovsk'da barış görüşmeleri başlamış ve 15 Aralık 1917'de mütareke imzalanmıştır. Bundan sonra ise, söz konusu antlaşmaya bağlı olarak, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında, savaşa son vermek ve bunun koşullarını saptamak üzere, 18 Aralık 1917 tarihinde *Erzincan Mütarekesi* imzalanmıştır. Mütarekenin imzalanmasından sonra; Bolşevik Hükümeti, Çarlık Rusya'sı gibi, Ermenileri himaye etmeye başlamıştır. Söz konusu korumacı politika ise Ermenilerin, Türkler aleyhine Doğu Anadolu topraklarında, bir takım şiddet hareketlerine girişmelerine neden olmuştur. Türk Ordusu, hem bu şiddet hareketlerinin bastırılması; hem de Brest-Litovsk Antlaşması'yla kendilerine bırakılan yerleri geri alabilmek için, 12 Şubat 1918'de ileri harekate başlamıştır.²³³

Harekatın başlamasından önce, Diyarbakır'da bulunan İkinci Ordu'nun merkezi Lice'de bulunan İkinci Kolordu Komutanlığı'nda görev yapan Karabekir, Üçüncü Ordu'dan gelen bir emirle, Erzincan üzerine yürüyecek olan Birinci Kafkas Kolordu Komutanlığı'na tayin edilmiştir. Tayin emrini aldıktan sonra Karabekir; Silvan-Diyarbakır-Ergani-Harput-Arapkir-Eğir-Kemah güzergahlarından geçen, yaklaşık beşyüz kilometrelik zorlu bir yolculuk yaparak, Birinci Kafkas Kolordusu'nun karargahına ulaşmıştır. Karargahta, barış görüşmelerinden dolayı orada bulunan Rus subaylardan, Ermeni kıtalarının subaylarının çoğunun Rus olduğunu, Türk Ordusu'nun karşısında Ermeni kuvvetlerinden başka Rus kıtalarının kalmadığını ve onların boşalttıkları bölgelerdeki Türklerin, Taşnak çeteleri tarafından katledildiğini öğrenmiştir: "*Ermeni ve Gürcü*

²³² R. Uçarol, a.g.e., s. 555-557.

²³³ R. Uçarol, a.g.e., s. 561-562, 566.

kuvvetlerinin bol mikyasta silah, teçhizat ve Rus zabitiyle takviye olunarak Ruslardan kalan boşluğu doldurmak istedikleri anlaşılıyordu’²³⁴

Ermenilerin ele geçirdikleri bölgelere karşı yapılacak hareket ise üç kolordu halinde gerçekleştirilecekti. Ali İhsan Paşa'nın kolordusu Van-Beyazıt istikametine sağ koldan, Yakup Şevki Paşa'nın kolordusu Bayburt-Trabzon istikametine sol koldan, Kazım Karabekir Paşa'nın Birinci Kafkas Kolordusu ise Erzincan-Erzurum-Sarıkamış istikametine ortadan hareket düzenleyeceklerdi. Bu arada hareketin yapılacağı bölgelerden gelen haberler; Ermeni komitalarının, çocuk ve kadınlar da dahil olmak üzere, Türkleri katletmeye, cami ve evleri yakmaya başladıkları yönündeydi. III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın, Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelidze'ye gönderdiği mektuptaki şu ibareler, söz konusu katliamların boyutunu açıkça sergilemektedir:

“ *General Hazretleri*

Evvelden beri arazi-i müstevliye dahilinde ötede beride tesbit edilmiş ve vesikalandırılmış olan Ermeni zulümleri, özellikle Rus I. Kafkas Kolordusu Karargahı'nın Erzincan'dan hareketinden sonra, Erzincan ve çevresindeki köylerde daha büyük ölçeklerde devam etmiştir. Ermeniler tarafından İslamlar hakkında yapılan işbu zulümler yalnız تنها yerlerde bulabildiklerini katletmekle kalmamış, son zamanlarda bazı köylerde İslam halkının namusuna tecavüz, mallarını yağma ve evlerini yakmaya kadar ileri gitmiştir.[...]”²³⁵

Bütün bu gelişmeler, söz konusu hareketin bir an önce yapılmasını gerektirmekteydi. Bu gerekliliklerin sonucunda Karabekir; III. Ordu'dan, harekate başlanmasıyla ilgili 11 Şubat tarihli şu emri almıştır:

“ *Vaziyet ileri harekete bir an evvel başlamayı gerektirdiğinden ilk kademe ile 12 Şubat 1918'de harekete başlanmalı ve Birinci Kafkas Kolordusu aksamının Kemah ve Çardaklı doğu tarafları aynı zamanda ve ani şekilde işgal olunmalıdır* ”²³⁶

Türk Ordusu, Ermeni komitacılarının gerçekleştirdiği katliamları da gözönüne alarak daha fazla beklemeyi rasyonel bulmamış ve hareketin bir an önce başlatılması emrini vermiştir. Karabekir bunun üzerine, güzergah üzerindeki boğazların Ermeni komitalarınca tutulabileceği ve Türk Ordusu'nun istenmeyen ölçüde kayıp vereceği ihtimalini gözönünde bulundurarak, üstlerine gece yürüyüşü yapılması önerisinde bulunmuş; fakat red cevabı

²³⁴ K. Karabekir, *Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik*, 3/IV, 5. baskı, İstanbul 2000, s. 12, 18-19, 66, 70.

²³⁵ K. Karabekir, *Soykırım Yalanı*, 4.baskı, İstanbul 2004, s.29.

²³⁶ K. Karabekir, *Birinci...*, 3/IV, s. 71, 76, 86.

almıştır. Bu olumsuz cevaba rağmen Karabekir, askerlerine gece yürüyüşü yaptırmış ve gündüz saatlerinde, kolordusunu hareketin düzenleneceği bölgeye başarıyla ulaştırmıştır. Emredildiği gibi 12 Şubat'ta başlayan hareket, seri bir şekilde tamamlanmış ve 13 Şubat itibarıyla, 1916 yılından beri Rusların işgali altında bulunan Erzincan, geri alınmıştır. Aynı gün maiyeti ile birlikte Erzincan'a giren Karabekir'in gördüğü manzara ise şöyledir:

‘‘ Fakat işin feci tarafı; Ermenilerin halka tatbik ettikleri ‘katliam’dan hasıl olan vaziyetti: [20.000] Türk’ü bağrında taşıyan Erzincan kasabasında bir avuç insan kalmıştı. Eğer askeri dairenin içinde ve yanı başındaki müşirlik konağında yakılmak üzere olan insanları kurtarmak nasip olmasaydı belki de kasabada tek bir kimse göremeyecektik. Bütün kuyular şehit edilmiş insan cesetleriyle doluydu. Bir hayli yerlerde de binalar içinde yakılmışlardı. ‘‘²³⁷

Gerçekleşen katliamlara ait bir belge de; Erzincan'a girmiş olan Osmanlı Orduları Komutanı'nın, Başkomutanlık Vekaleti'ne gönderdiği, 16 Şubat 1918 tarihli rapordur. Söz konusu raporda geçen şu satırlar, katliamın derecesini ortaya koyması bakımından önemlidir:

‘‘[...] Çardaklı boğazından Erzincan'a kadar olan bütün köyleri, hatta bir kulübe bile sağlam kalmamak şartıyla tahrip edilmiş gördüm. Bahçelerin ağaçları kesilmiş, köylerden bir fert sağlam kalmamıştır. Ermenilerin Erzincan'da gerçekleştirdiği faciayı insanlık tarihi bugüne kadar kaydetmemiştir. Üç gündün beri, Ermeniler tarafından öldürülüp meydanda kalan İslam cenazeleri toplattırılmaktadır. Şehit edilen bu günahsız ve masum halk arasında memeden kesilmemiş çocuklar, doksan yaşını bitirmiş ihtiyarlar, parçalanmış kadınlar vardır. ‘‘²³⁸

Karabekir'in anlattıkları da katliamın boyutlarını açıkça ortaya koymaktadır:

‘‘[...] Ermeniler bir devlet ordusuna yakışır tarzda mertçe hareket etmiyorlardı. Elllerine geçen silahsız halkı ve hatta kadın ve çocukları -memede süt emenlerine kadar- süngülüyorlar veya evlere doldurup yakıyorlardı.[...]’²³⁹

Erzincan'ın geri alınması ve söz konusu katliamların sona erdirilmesinden sonra, sıra Erzurum'un kurtarılmasına gelmişti. Erzurum'daki Türkler de Erzincan'dakiler gibi, Ermeni çetelerin katliamlarına maruz kalmaktaydı. Bu duruma son verilmesi içinse, seri bir

²³⁷ K. Karabekir, *Birinci...*, 3/IV, s. 86-87, 91, 99.

²³⁸ K. Karabekir, *Soykırım...*, s. 68.

²³⁹ K. Karabekir, *Birinci...*, 3/IV, s. 109.

şekilde harekate devam edilmesi gerekiyordu. Karabekir, kolordusundaki askerlerine yaptığı konuşmada, bu gerçeği şu şekilde dile getirmiştir:

‘‘Sıra Erzurum’un kurtuluşuna geldi. Durmadan yürümek mecburiyetindeyiz. Ölümle pençeleşen Erzurumlu kardeşlerimizi kurtarmak için yeniden karlara gömüleceğiz. Her sıkıntıya dayanacağız, her tehlikeye göğüs gereceğiz [...]]’’.

Erzurum Harekatının yapılmasına engel olabilecek üç tehlike bulunmaktaydı; 1. açlık, 2. buldukları yerlerde katliamlara girişen ve bu nedenle düşmandan daha tehlikeli olan, Ermeni çeteleri ve 3. Doğu Bölgesi’nde daha sert yaşanan, kış mevsimi. Fakat Karabekir’e göre Osmanlı Ordusu, bu üç engele karşı da hakim durumdaydı: Erzincan’da tahrip ve yağma edilmesine meydan verilmeden elde edilen depolar ve ileri hareket sırasında elde edilebileceği varsayılan iâşe merkezlerinin varlığı, açlığa karşı hazırlıklı olunmasını sağlamıştı. Ermeni tehlikesi ise; iki tümen ve kolordu kıtalarıyla bastırılabilir bir düzeydeydi. Son olarak; kış mevsiminin getireceği zorluklar ise, Türk askerinin kış koşullarına hazırlıklı olması nedeniyle, kolayca aşılabilir bir engeldi.

Karabekir, bu avantajları da gözönünde bulundurarak, bir an önce Erzurum’a ileri hareket düzenlenmesini savunuyordu. III. Ordu Komutanı Vehip Paşa ise, böylesi bir hareket için zamanın henüz uygun olmadığını ve yapılacak bir keşif saldırısının yeterli olacağını düşünmekteydi. Bu arada, cephe hattına ulaşmak için yapılan yürüyüş de devam etmekteydi. 6 Mart günü, Karabekir ve Kolordusu Mamahatun kasabasına girdi. Buradaki manzara da Erzincan’da gördüklerinin aynısıydı. Gördüğü manzaranın etkisiyle Karabekir, Ordu Komutanı’nın emrine karşı gelmek pahasına, Erzurum’a hareket düzenlemeye karar verdi:

‘‘Burada Ermenilerin tüyler ürpertecek bu cinayetleri karşısında çok ızdıraplar duyduk. 8 metre uzunluğunda bir çukur açmışlar; içi çoluk çocuk her yaştan ve her cinsten Türk ölüleriyle dolu. Vurmuşlar süngülemişler ve soymuşlar; bu çukura doldurmuşlar. Mamahatun’dan yalnız bir ev halkı dağlara kaçıp kurtulabilmiş. Bu manzara karşısında duyduğum acıyı şimdiye kadar gördüğüm en kanlı muharebe manzaralarında, gerek Çanakkale’de ve gerekse Irak cephesinde bile tatmamıştım. Zaten yürümek, koşmak ve biçare vatandaşlarımızı canavarlar elinden kutarmak için büyük azmim vardı. Bu manzara karşısında dimağım, kalbim büsbütün ateşlendi. Elimdeki kuvvetlerle bir an evvel Erzurum’da ilk intikamı almak, sonra da Kars, Gümrü’ye, Ermenistan’ın yüreğine saplanmak için herşeyi gözüme aldım. Olanca süratimizle kolordumu koşturacağım.

Varsın ordu kumandanlığının cepheyi tehdit eden hataları da kolordumun cephesine takılarak ileriye sürüklensin ‘²⁴⁰.

Karabekir, Erzurum’un iki tümenle ve seri bir hareketle geri alınabileceğini ileri sürerken; Vehip Paşa, keşif saldırısında ısrar etmekteydi. Keşif saldırısının, hareketi tehlikeye düşürebileceğini ve iase olanaklarını yok edeceğini gören Karabekir ise 10 Mart günü itibariyle, komutanın verdiği emre itaat etmemeye ve Kolordusuyla birlikte Erzurum’a girmeye karar vermiştir: ‘*10 Mart öğle vakti kati kararımı vermiştim: elimdeki bütün kuvvetlerle kati taarruzla Ermeni kıtalarını önümüze katarak Erzurum üzerine yürümek [...]*’. Ertesi gün başlayan hareket, iki gün kadar sürmüş ve 12 Mart 1918’de Erzurum, tam üç yıl sonra tekrar Türk Orduları’nın eline geçmiştir. Erzurum’da ele geçirilen Rus esirlerden biri olan Yarbay Twerdo Khlebof, Ermeni çetelerinin gerçekleştirdiği katliamlar hakkında önemli bilgiler vermiş, Türk birliklerinin Erzurum’a gelmesinden önce, söz konusu katliamların daha da arttığını belirtmiştir:

‘Osmanlıların Ilıca’ya doğru geldiklerini gösterince, Erzurum şehrinde Ermeniler tarafından Türk ahali tevkifine tekrar başlandı. Bilhassa 25-26 Şubat’ta tevkifler göze çarpacak dereceye çıktı. 26-27 gecesini Ermeniler Rus zabıtlarını aldatarak katliam yapıp Türk askerlerinin korkusundan kendileri de firar ettiler. Katliam tesadüfi olmayıp, tertipli bir şekilde daha önce tevkif edilenlerle birlikte hepsi tamamen yakalanıp, birer birer katledilmiştir, ki o gece katledilenlerin toplamının üçbine yakın olduğu yine Ermeniler tarafından iftiharla söylenmişti. Müdafî Ermeniler o kadar azdı ki, iki topla binbeşyüz mevcuttan ibaret Türk askerine karşı duramayıp kaçtılar; fakat yalnız bu gece zarfında yaptıkları katliam pek çoktu ‘²⁴¹.

Erzurum’un geri alınmasıyla birlikte, söz konusu katliamlar da sona ermiştir. Türk Ordusu bununla da kalmayıp, Ermeni kuvvetlerini takibe devam etmiş ve 21 Mart 1918’de Osmanlı’nın Rus işgalinden önceki doğu sınırlarını geri almıştır. Bu sınırlara ulaşılmasıyla birlikte; artık Türk Ermenistan’ı olarak anılan bölgedeki çarpışmalar bitmiş, savaş Kafkas sınırlarına doğru yayılmıştır.²⁴²

Savaşın Türklerin eski doğu sınırlarının dışına yayılmasıyla birlikte, Ermeni çeteleri de gerçekleştirdikleri katliamları buralara taşımaya başlamıştır:

²⁴⁰ K. Karabekir, *Birinci...*, 3/IV, s. 166.

²⁴¹ K. Karabekir, *Soykırım...*, s. 306.

²⁴² K. Karabekir, *Birinci...*, 3/IV, s. 222.

“Ermeni kıtaatı 93 tarihindeki Osmanlı-Rus hududu gerisine çekildikten sonra o havalideki İslamlar da aynı zulüm ve kötülöklere maruz kalmıştır. Sarıkamış'ta çalıştırılmakta olan binsekizyüz Türk esirinin peyderpey katledilmekte olduğu anlaşıyor.

Sarıkamış, Kars, Gümrü, Kağızman, Ardahan, Ahilkelek mıntıkları birer fecaat sahnesi oluyor. Sarıkamış ve Kars kasabalarının kundaklanmakta olduğu görölüyor [...]”²⁴³

Artık bundan sonrası için yapılacak tek şey; Sarıkamış ve Kars'ın da Türk topraklarına katılması için, hareket hazırlıklarına bir an önce başlamaktı. Karabekir, söz konusu hazırlıkları, hareketin merkezi olarak tayin ettiği Erzurum ilinde, seri bir şekilde başlatmıştır. O'na göre, öncelikle yerel hükümetin kurulması ve kurumlarının iş yapar hale getirilmesi gerekmektedir. Bunun için Valilik makamını, altında görev yapan komutanlardan birine vermiş; Erzurum ahalisinden daha önce memur, jandarma ve polislik yapmış olanları da çeşitli görevlere atamış, böylelikle Belediye'yi hızla görev yapar hale getirmiştir. Daha sonra halktan gönüllü milis teşkilatları meydana getirerek, çevre bölgeler de dahil olmak üzere, Erzurum'un asayişini temin etmiştir.²⁴⁴

Aynı tarihlerde, Kafkaslar'daki siyasi yapı da bozulmaya başlamıştır. Rus kuvvetleri, Kafkasya'dan tamamen çekilmiş, yerlerine Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan'luların oluşturduğu bir hükümet idaresi gelmiştir. Bu değişikliğin yanı sıra; Türk birliklerinin saldırılarıyla Erzurum'dan geri çekilmek zorunda kalan Ermeni kuvvetleri, Sarıkamış civarında toplanmaya başlamıştı. Karabekir, kendisine iki süvari birliği ve bir tümen verildiği takdirde, Sarıkamış'ı seri bir hareketle Ermeni kuvvetlerin elinden kurtarabileceğini, daha sonra ise; İkinci Kafkas Kolordusu'nun da desteğini alarak, Kars Kalesi'ni ele geçirebileceğini düşünmekte ve bu fikirlerini üstlerine iletmekteydi.²⁴⁵ Ordu Komutanlığı'nın onayıyla, Sarıkamış hareketinin hazırlıkları başladı. Karabekir ilk iş olarak, Kars'taki Ermeni ve Rum cemaatlerine uyarıcı nitelikte bir mektup yollamıştır. Bu mektuplardan Ermeni cemaatine gönderilmiş olanı, Karabekir'in; Ermeni çeteleriyle, normal Ermeni yurttaşlar arasına çektiği ayırıcı çizgiyi, çarpıcı bir biçimde ortaya koyması açısından çok önemlidir. O'na göre; söz konusu katliamları gerçekleştiren çetecilerle, yüzyıllardır Türklerle birlikte barış içinde yaşamış sade Ermeni uyruklar aynı kefeye

²⁴³ K. Karabekir, *Soykırım...*, s. 85.

²⁴⁴ K. Karabekir, *Birinci...*, 4/IV, 5. baskı, İstanbul 2000, s. 11.

²⁴⁵ K. Karabekir, *Birinci...*, 4/IV, s. 32.

koyulmamalı, hatta mümkünse sade Ermeniler, insanlık ortak paydasında, Türklerle buluşturulmalı, çetecilere karşı birlikte mücadeleye kazandırılmalıdır:

‘‘ Kars Ermeni Cemaatine

Efendiler.

Kafkasya’da evlat ve ahalinizin ve bizzat dahi sizlerin emniyet ve rahatta yaşaması Osmanlı Hükümeti’nin en büyük bir arzusudur. Şu şartla ki, altıyüz seneden beri birlikte yaşadıkları bir milletin kadın ve çocuklarına karşı çeşitli işkence ve zulümler yapan canavar Osmanlı Ermenileri’nin yanılğlarına kapılmayınız. Onların elleri kanlı, yüzleri lekelidir. İhtiyarlara, çocuklara karşı reva gördükleri cinayetleri görüp de bunlara lanet etmemek mümkün olamaz. Geçtikleri yerlerde ne hayat, ne namus, ne mal bırakmışlardır. Osmanlı Ordusu bu alçakları tepeleyecek, mahvedecek ve öldürdükleri ve yaktıkları binlerce masumların intikamlarını mutlaka alacaktır. Sizi bu eşkiyalara, bu canilere yüz vermeyecek ve bunların canavarlıklarına lanet edecek kadar medeni ve insaniyetli olduğunuzu iyice biliyoruz. Bizi iyilikle kabul ederseniz Osmanlı milleti olarak mutlu bir hayata dahil olacağımızı size temin ederim. Bir yanlışlığa mahal kalmamak ve mesulleri tayin edebilmekliğimiz için ileri harekate başlamazdan önce cevabınızaihtizar ederim, efendiler ‘‘.²⁴⁶

Karabekir; bu yaklaşımıyla, şovenizmden uzak, herkesi uygarlık çizgisinde kabul eden bir bakış açısı ortaya koymuş; ayrılıkçı ve silahlı Ermeni çetecilerin dışında kalan Ermeni halkını, Osmanlı uyrukluğunda buluşturmayı hedefleyen bir politikayı tercih etmiştir. Karabekir’in çalışmaları bu şekilde devam ederken, Oltu ve Kağızman mıntıklarındaki milis kuvvetlerinden; Ermenilerin, Kars civarındaki yirmisekiz köyde dehşetli katliamlar yaptıkları haberi alınmıştır. Katliamların durdurulması için bir an önce hareketin başlaması ve Sarıkamış üzerinden Kars Kalesi’ne ulaşılması gerekmektedir. 3 Nisan’da söz konusu hareket emri alınmış ve çarpışmalar; Karakurt-Kocakilise-Handere hattında bütün yoğunluğuyla başlamıştır. Hemen ertesi gün Handere, Türk kuvvetlerince işgal edilmiş, hareket Sarıkamış üzerine yoğunlaşmıştır. 5 Nisan’da yapılan gece baskınıyla, Sarıkamış kasabası da Ermeni çetelerin elinden kurtarılmıştır. Kars hareketi hazırlıkları devam ederken, Maverayı Kafkas Hükümeti, Brest-Litovsk Antlaşması’nın hükümlerini ve Kars-Ardahan-Batum sancaklarının Türklere geri verilmesini kabul ettiğini bildirmiştir. Bunun üzerine Türk Ordusu, ileri hareketi durdurmuştur. Karabekir ise;

²⁴⁶ K. Karabekir, *Birinci...*, 4/IV, s. 39 vd.

Ermenilerin, ateşkes talebiyle zaman kazanmaya çalıştıklarını düşünmekte ve Kars'ı Türklere, bu kadar kolay bir şekilde terk etmeyeceklerini ileri sürmektedir:

*“Bütün Çar Ordusunun pek bol mirasına konarak kuvvetli silahlara malik olan ve bizden güzel giyinmiş ve beslenmiş ve hala da beslenmekte bulunan Ermeni Ordusunun bir daha boynunu ölçmeden birinci derece Kars Müstahkem Mevkiini kolayca bize terk edeceğini hiçte ihtimal vermedim. Hele Osmanlı Ermenilerinin bütün ideallerinden böyle kolayca vazgeçeceklerine asla inanmadım...”*²⁴⁷

Karabekir, bu düşüncesinde haklı çıkmıştır; Ordu komutanlığından gelen yeni emir, hareketin olanca şiddetiyle devam etmesi gerektiğini belirtmektedir. Harekat için ilk hedef *Novo Selim*'dir (Yeni Selim). 19 Nisan günü başlayan Novo Selim çarpışmaları, daha önceki çarpışmalara göre çok daha çetin geçmiştir. Ermeniler, ilk defa bu kadar sağlam bir direniş göstermiştir. Karabekir'e göre bu direnişin nedeni; söz konusu çarpışmaların, Ermeniliğin kaderini belirleyecek bir bölgede cereyan etmesinden kaynaklanmaktadır. Çatışmalar tüm hızıyla devam ederken Türk birliklerine, Ermenilere karşı, genel bir saldırı yapılması emri gelmiştir. 22 Nisan'da söz konusu saldırı başlamış, iki saatlik kısa bir çatışma sonucunda, aynı gün bütün Ermeni cephesi düşürülmüştür. Bu cephenin düşürülmesiyle birlikte, Kars yolu açılmış ve Türk ileri hareketi, bu yöne doğru tüm hızıyla devam etmiştir. 23 Nisan'da Ermeniler; yeniden, ateşkes yapılmasını ve barış görüşmelerine de bir an önce başlanmasını teklif etmişlerdir. Bu tekliften iki gün sonra da Kars, Türk birlikleri tarafından ele geçirilmiş ve kırk yıllık esaretten sonra, tekrar Türk topraklarına katılmıştır.²⁴⁸

Kars'ın alınmasından sonra Türk ilerlemesi devam etmiştir. Ermenilerin barış koşullarına yanaşmaması ve geri çekildikleri bölgelerdeki Türk ahaliye zulüm yapmaları sonucunda, Türk kuvvetleri 15 Mayıs'ta Gümrü'yü teslim almıştır. Doğu Ordusu, bütün bu başarıların üzerine ileri hareketine devam etmiş; Tebriz, Nahcivan ve Bakû'yu da topraklarına dahil etmiştir. Karabekir de kendisine bağlı kolordusuyla birlikte bu ileri harekatta görev almış ve karargahını Tebriz'e kadar taşımıştır. Doğu Cephesi, bahsi geçen önemli başarılarla damga vururken, diğer cepheleer yenilgi haberleriyle sarsılmaktaydı. Doğu'da kazanılan başarılar, Osmanlı Devleti'nin yenilgisini engelleyemedi ve Türk Ordusu, Doğu Cephesi'nde zorlu çarpışmalarla elde ettiği yerlerden, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'yle birlikte, geri çekilmek zorunda bırakıldı.

²⁴⁷ K. Karabekir, *Birinci...*, 4/IV, s. 54, 62, 70, 72, 114-115.

²⁴⁸ K. Karabekir, *Birinci...*, 4/IV, s. 128-129, 132, 147, 183.

Kazım Karabekir'in emrindeki Birinci Kafkas Kolordusu da karargahıyla birlikte lağvedilerek, İstanbul'a geri çağırıldı.²⁴⁹

Birinci Dünya Savaşı boyunca Karabekir'in, emperyalizmin ortaya çıkardığı ve büyüttüğü Ermeni milliyetçiliğiyle durmadan silahlı mücadeleye giriştiği görülmektedir. Önemli başarılarla, hem 1877 öncesi Osmanlı-Rus sınırlarına dayanan hem de İran Azerbaycanı'na kadar ileri harekate başarıyla devam eden Karabekir, ele geçirdiği bölgelerdeki katliamları da bizzat sona erdirmiştir. Doğu Sorunu denilen olguyu meydana getiren en önemli alt başlıklardan biri olan Ermeni Sorunu'yla pratik alanda verdiği bu mücadele, daha sonra görüleceği gibi Karabekir'in, önemli teorik çözümler üretmesi sonucunu da doğurmuştur. Dünya Savaşı boyunca sergilediği en önemli tutumsa; Ermenilerle girişilen silahlı mücadelede, Kürt uyrukları gözardı etmemesidir denebilir. Bu yolla, emperyalizmin kışkırtmaya çalıştığı Kürtçülük akımını, bir dereceye kadar engelleyebilmiş; Kürtlerin, pratik içinde Türklerle kaynaşmasını sağlayarak, emperyalist projelerin hız kazanmasına izin vermemiştir. Dersimlilerin oluşturduğu milis kuvvetler ve bölgede yaşayan Kürtler, özellikle Erzincan'ın kurtuluşuna önemli katkılar sağlamıştır. Karabekir'e göre; bu katkının sağlanmasındaki başat unsur ise kendisinin Dersimlileri, aslında Türk oldukları ve Kürtlerin de eski Anadolu Türklerinden başka bir şey olmadıkları gerçeğiyle tanıştırmasıdır. Karabekir bu yolla; bölge insanının, Kürtlerle Türkler arasında yalnızca dini değil, aynı zamanda ulusal birliğin de varolduğu gerçeğini kabullendiğini ileri sürmektedir. Doğu Sorunu'nu bütün boyutlarıyla yaşamış bir komutan olarak Karabekir'in, ülkesi üzerindeki emperyalist saldırıya karşıt argümanlar üreterek; fakat yine emperyalizmin kullandığı araçları kullanarak karşı çıkmaya çalışması, önemli bir tavır olarak değerlendirilmelidir. Kürtçülük fikirlerinin yayılmasına çalışıldığı, Kürtçe sözlüklerin yazıldığı ve Kürt tarihi araştırmaları için enstitülerin kurulduğu bir devirde Karabekir, Türk ve Kürtleri aynı ulus yapısı ve mücadele içinde birleştirmeye çalışmıştır. Aynı düşüncüyü Ermeniler için de savunmuştur. Onca katliamlarına tanık olduğu Ermeni komitacılarını bir tarafa ayırmış, geri kalan Ermenileri ise Osmanlı uyrukluğunda birleşmeye çağırmıştır. O'na göre söz konusu katliamları gerçekleştirenler, emperyalist devletlerin kışkırtmalarına yenik düşmüş komitacılarıdır. Bunların dışında kalan Ermeniler ise, aynı Türk halkı gibi, ırkdaşları olan bu çeteciler yüzünden mağdur edilmişlerdir. Karabekir'in, Ermenilerle Dünya Savaşı boyunca giriştiği silahlı mücadeleden çıkardığı

²⁴⁹ K. Karabekir, *Birinci...*, 4/IV, s. 336, 368, 371.

sonuç budur. İçinde bulunduğu pratik koşullar, düşüncelerine bu şekilde yansımıştır. Karabekir; söz konusu düşüncelerini, Ermenilerin yaşadığı bölgeleri incelemeye gelen Amerikan Heyeti'nin Başkanı General Harbour'd'a sunduğu raporda da şu şekilde dile getirmiştir:

*'[...] Ermeni milletinin içerisinde kök tutmuş olan çeteciler, kesip yakmakta hala devam etmektedirler ve bunların bu cinayetlerini onaylayan ve dünyaya aksini göstermek için her tarafta kuvvetli yardakçıları da vardır. Fakat, itikadımca komitacıları aralarından def etmedikçe ve siyasi entrikalardan uzaklaşmadıkça, Ermeni Milleti, ne kendisi ve ne de aralarında yaşayanlar rahat ve emniyet görmeyecektir. Bundan dolayı o milletin tanıdığım masum fertlerine karşı da bir şefkat hissiyle acımaktan kendimi alamıyorum [...]'.*²⁵⁰

5. KURTULUŞ SAVAŞI ve SONRASINDA DOĞU SORUNU

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte, Türk birlikleri Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Kafkasya'da; Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan gibi küçük devletler kurulmuştur. Bu devletlerden; Erivan, Gümrü ve Kars'ta kurulmuş olan Ermenistan Taşnak Hükümeti'nin Doğu Anadolu'yu istila etmek gibi bir hedefi vardı ve söz konusu hedefleri, emperyalist devletler tarafından da destek görmekteydi. Mütarekeden sonra emperyalist devletlerin de desteğini alan Ermeni komitaları, Doğu Anadolu'daki bazı yerleri işgalle yetinmeyerek, katliamlara girişmişlerdir. Ermeni çetelerinin bu saldırganlıkları yalnız Türkiye'ye yönelik olmayıp Nahcivan ve Karabağ bölgesini de hedef almıştır. Ermeni ayrılıkçıları bununla da kalmamış, Paris Barış Konferansı'na başvurarak, Türkiye'de iki milyondan fazla Ermeni bulunduğunu ileri sürüp, *Vilayat-ı Sitte*'den başka Adana, Mersin, İskenderun, Tokat, Amasya ve Trabzon'u içine alan toprakların kendilerine verilmesini istemiştir.²⁵¹

Kolordusunun lağvedilmesiyle birlikte Karabekir, İstanbul'a gelmiş ve ülkenin içinde bulunduğu işgal koşullarını değiştirebilmek için hızla çalışmalara başlamıştır. Karabekir'in esas amacı; Doğu'daki birliklerinin başına dönüp, ulusal mücadeleyi buradan başlatmaktır. Batı'daki işgalin, Doğu'dan başlatılacak bir mücadeleyle ortadan kaldırılacağını düşünmekteydi. İstanbul'da yaptığı görüşmelerden birinde, o tarihte Harbiye Nezareti Müsteşarı olan yakın arkadaşı İsmet İnönü'ye bu gerçeği şöyle açıklamıştır:

²⁵⁰ K. Karabekir, *Birinci...*, 4/IV, s. 372.

²⁵¹ S. Beyoğlu, *Tam Bağımsızlığa Giden Yol*, Ed.: C. Öztürk, a.g.e., s. 138.

“Genç kumandanların İstanbul’a toplatılması ve özellikle beni Doğu’dan ayırmak büyük bir gaflet olmuştur. Beni derhal Doğu’ya iadeye çalış. Ben orada milleti aydınlatır ve onlara yardım ederek memleketin yok olmasına karşı Doğu’da yeni bir milli Türk hükümeti vücuda getirerek Doğu’yu tehlikeden kurtardıktan sonra Batı tehlikesi bertaraf edilebilir ve bu suretle mütareke hududu dahilinde kalan anavatanımız kurtulabilir.”²⁵²

Karabekir, İstanbul’daki çalışmalarının ve ziyaretlerinin sonucunda, Doğu’daki XV. Kolordu’ya tayin edilmeyi başarmıştır. Kendisi ilk iş olarak, İtilaf Devletlerinin mütareke hükümleri gereği el koymak istedikleri silahların teslim edilmemesini sağlamıştır. Bu silahlar, daha sonra yapılacak olan Doğu Harekatı için çok önemli bir dayanak olmuştur:

“İngilizlerin silah ve cephanelerimize el koymakla hakkımızda takip ve tatbik etmek istedikleri siyaset malum olduğundan tabii hiçbir şey teslim edilmemesi gerekir. Acizlerince bölgem dahilinde bir tek cephanenin bile elden çıkarılmaması sebepleri temin edilmiştir’. Bunu Harbiye ve Kolordulara da bildirdim. Her bölgede bu tedbir yapılmalıdır. [Bu tarzı Harbiye Nezareti’ne ve umum kolordulara da yazarak şunu da ilave ettim. Tek bir cephane teslim edilmemesi, bunun için derhal dahile nakilleri ve bu esnada herhangi bir müdahaleye şiddetle mukabele olunması lazımdır]”²⁵³

Bu sırada Anadolu’daki ulusal mücadele bütün hızıyla devam etmekteydi. Önce Erzurum Kongresi’nde; *ulusal sınırlar içinde vatanın bölünmez bir bütün olduğu ve yabancı işgaline karşı ulusun kendisini tek vücut halinde savunacağı* belirtilmiş; daha sonra toplanan Sivas Kongresi’nde ise alınan bu kararlar bütün ülke için genelleştirilmiştir.²⁵⁴ Osmanlı Meclisi’nin son toplantısında aldığı Misak-ı Milli kararları, söz konusu kongrelerden yansıyan ulusal kararlılığı daha da pekiştirmiştir. İngilizlerin İstanbul’daki meclisi dağıtmalarından sonra Ankara’da, bu ulusal kararlılığı temsil eden yeni bir siyasi oluşum ortaya çıkmış ve ulus adına söz hakkı, bu oluşumun eline geçmiştir. Ankara’daki ulusal güçler ilk iş olarak, kendisi gibi anti-emperyalist bir karaktere sahip olan Bolşevik Hükümeti’yle ilişkilerini geliştirmeye ve emperyalizme karşı verilecek mücadeleyi ortak bir zemine taşımaya çalışmıştır. Bu arada başını İngilizlerin çektiği İtilaf Devletleri ise; kendilerine karşı bağımsız tavır alan biri ulusal, diğeri sosyalist bu iki oluşumun, önünü kesme yolları aramaktadır. Mustafa Kemal’in, daha Ankara’da resmi bir

²⁵² K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, 17.baskı, İstanbul 2005, s. 34 vd.

²⁵³ K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin...*, s. 214.

²⁵⁴ S. Beyoğlu, *Milli Mücadele’nin Örgütlenmesi ve Kuva-yı Milliye*, Ed.: C. Öztürk, a.g.e., s. 121.

hükümet oluşmadan evvel, Karabekir'e gönderdiği 6 Ocak 1920 tarihli telgrafta, söz konusu emperyalist çabalar şu şekilde analiz edilmiştir:

“[...] Bolşeviklerle Türkler arasını Kafkas milletleri vasıtasıyla kesmek planını bulmuşlardır (İtilaf Devletleri). Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan belki Kuzey Kafkas hükümetlerinin istiklalini tasdik ederek onları çektiler. Şimdi Bolşeviklerle vuruşmalarını bir emri vaki yapmak için her suretle teşvik ve takviye etmektedirler. Bundan başka bizzat kuvvet sevkine de başlamışlardır ki, bu kuvvet tesiriyle hem Bolşeviklerle çarpışmayı çabuklaştırmak, hem de Kafkas milletlerinin gerek Türklerle Bolşeviklerin herhangi bir temaslarını men ve kontrol eylemek fikrindedirler. Plan büyük bir ciddiyet ve acele ile tatbik olunmaktadır. Eğer bu plan muvaffak olur ve Kafkas milletlerinin bize karşı kat'i bir set vaziyeti almasıyla memleketimiz sarılı kalırsa Türkiye için mukavemet icabı esassından yıkılmış olur. Ondan sonra siyasi varlıklarını tamamen kayıp edebilecek olan Anadolu Türkleri itilaf devletleri kumandası altında müstemleke askeri olarak ordular teşkil edecek ve Kafkasya milletlerinin itilaf itaatinde toplanmasını ve hem Bolşevik istilasının durdurulmasını temin için kan dökceklerdir. Bu halde itilaf devletlerine kesin teslim olmaları halinde dahi Türkler için kendini feda etmekten kurtulmak emin değildir.

Binaenaleyh, Kafkasya seddinin yapılmasını Türkiye'nin kat'i mahvolması projesi addedip bu seddi itilaf devletlerine yaptırmamak için en son vasıtalara müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeleri de göze aldırma mecburiyetindeyiz [...]”²⁵⁵

Bu tespitlerden sonra Mustafa Kemal; Doğu cephesinde seferberlik yapılması gerektiğini, içerdeki ulusal cephenin genişlemesinin önemini ve Doğu'da yapılması gereken hareket için Bolşeviklerin de desteğine ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.

Karabekir ise bu tahlilin geçerliliğinin kalmadığını, siyasi konjunktürün değiştiğini ileri sürmekte ve söz konusu hareketin, aslında mütareke hükümlerine dayandırılacak bir işgalin gerçekleşmesi için, İngilizler tarafından kışkırtıldığını; Bolşeviklerin, Azerbaycan ve Kafkas sınırlarını geçerek, Türklerle fiili olarak temasa gelmesinden önce girişilecek bir hareketin başarısızlığa uğrayacağını düşünmekte ve bunun Anadolu'nun işgaliyle sonuçlanacağını savunmaktadır.²⁵⁶ Ayrıca bu tarihte girişilecek bir hareketin, ağır kış koşulları nedeniyle de başarısızlığa uğrama ihtimalinin yüksek olduğunu düşünmektedir. O'na göre siyasi durum ise aslında şudur:

²⁵⁵ K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin...*, s. 201 vd.

²⁵⁶ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1.cilt, s. 515.

“Bütün yabancı basın ve itilaf hükümetlerinin tavır ve hareketleri pek açık gösteriyor ki hakkımızda yapılan imha planıyla Milli Meclisimizin toplanmasından sonra dahi eskisi gibi adım adım yürüyor. Bu planın esas hatları:

Önce, Kürdü hatta Çerkezi ayırmak, Türkleri birbirine düşürmek, Anadolu’yu paylaşmak, en sonra da Endülüs’teki engizisyon mezalimini tatbikle Anadolu’da Türklüğü ve İslamlığı bitiren Rum ve Ermeni gibi kendilerine sadık kültürler yapmaktır. Bu planın tatbikini Kuva-yı Milliye geciktirdi. Bolşevizm galebesi ise bir mani olarak belirdi. Bolşeviklerin Kafkas’ı aşmalarıyla hasıl olacak netice hayal edilen bu melun planı altüst etti ve değil Türk’ün belki İslamın umumi birliğine sebep olacak korkusu esas planı ilk fırsatta ileriye bırakıp daha basit bir plan tertip ettirdi. O da Anadolu’nun Bolşeviklerle ittifakına karşı boğazları ve Batı Güney Anadolu parçalarını elden kaçırmak ve bu suretle bugün Rus Milleti’ne uygulamayı başardıkları birbirine vuruşturmak planını tatbik etmek. Yani Anadolu Bolşeviklerle birleşince İngilizden çok İngiliz olan melunları Türk hükümeti diye tanımak ve başta padişah olmak üzere hükümet nüfuzu ile toplayabilecekleri kuvvetle bir müdafaa hattı yapmak, yani bir Türk Denikin’i ordusuyla tehlikeyi tutmaya çalışmak [...]”²⁵⁷

Bunlara engel olmak için yapılması gereken; öncelikle, teslimiyetçi bir kabinenin başa gelmesini engellemektir; daha sonra yapılacaklar ise Kuvayı Milliye teşkilatının sağlamlaştırılmasına çalışmak, İstanbul’daki aydınları ve silahları Anadolu’ya taşımak ve Bolşeviklerin kısa sürede Kafkasların güneyine aşmasını sağlamaktır. Bolşevikler güneyi aşıp Türklerle teması sağlarsa, Doğu hareketinin önü de açılmış olacaktır.²⁵⁸

Anadolu bunları tartışırken İngilizlerin Ermeni politikaları, bütün hızıyla Türklerin aleyhinde devam etmekteydi. Lord Curzon, Avam Kamarası’nda yaptığı konuşmada Erivan’da, denize çıkışı olan bir Ermenistan vücuda getirmek istediklerini belirtmiştir. Avrupa basını da; Türklerle yapılacak barış antlaşmasıyla, Ermenilere; Van, Bitlis ve Erzurum’dan bir parça arazi verileceğine ve Trabzon ile Batum arasından Karadeniz’e çıkışlarının sağlanacağına dair, Lord Curzon’un tezini destekleyen haberler yayınlamıştır. Ermeniler, hem Avrupa’nın söz konusu desteğinden; hem de İstanbul’un işgalinden cesaret alarak yaptıkları katliamları daha da yoğunlaştırmıştır:

“...Ermeniler İstanbul’un işgaliyle beraber cüretlerini daha ziyade arttırdılar. İngilizler de işgale denk gelen günlerde ‘Her tarafta Ermeniler katliam olunuyor’ diye her

²⁵⁷ K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin...*, s. 219-220.

²⁵⁸ K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin...*, s. 221.

*vasıta ile cihana propagandaya başlamışlardı. Bunu güzel bir perde kabul ederek İslamlara katliam başladı...’’*²⁵⁹

Karabekir, katliamların yoğunlaşmasına ve baharın gelişine bağlı olarak, Ermenilere karşı yapılacak hareketin zamanının geldiğini düşünmekte ve Türk Ordusu’nun bu hareketi başarıyla yürütebilecek güçte olduğunu ileri sürmektedir:

*‘‘Vaziyetimiz gayet kuvvetlidir. İngilizler ve Denikin orduları Kafkasya’da kesin yenilgiye uğramış olduklarından İngilizler İstanbul’da yaptıkları bugünkü caniyane icraat ile milletimizi yıldırarak Doğu vilayetlerini Ermenistan’a teslim ve bu suretle Musul üzerinden İngiliz kıtalarıyla irtibatı temine ve Ermenileri Bolşeviklerin imhası tehlikesinden kurtarmaya çalışıyorlar. Kolordum, Doğu Anadolu vilayeti halkıyla yekvücut olarak Türk ve Kürt kardeşlerine vaki olacak herhangi bir tecavüze göğsünü gerecek ve uzanacak Ermeni ayaklarını ve bununla alakadar görülecek her türlü düşmanca hareketi... kıracaktır [...]’’*²⁶⁰

Karabekir’in düşüncesi, yapılacak hareketin Gürcü ve Azerilerle sınır komşusu olacak kadar ileriye götürülmesiydi. Bu şekilde hem Ermenistan ile Gürcistan’ın arasına girilmiş olacak; hem de uygun olmayan Doğu sınırları, Türkler için uygun bir şekle getirilecekti. Fakat yapılacak hareket, bir çok farklı etmene dayanmakta ve bu nedenle bütün koşulların istenildiği şekle gelmesi beklenmekteydi. Bolşeviklerin Kafkasya’daki ilerlemesi devam etmekte, fakat bir türlü temasa geçilememekteydi. Azerbaycan hükümetinin, Doğu Harekatında kullanılacak önemli bir geçiş mıntıkası olan Zengizor’u Ermenilere teslim etme çizgisindeki İngiliz yanlısı tutumu da buna eklenince hareketin yapılması iyice zorlaşıyordu:

‘‘Osmanlı ordusu harekete geçmek için her türlü hazırlığını tamamlamıştır. Yalnız yolların geçişlere müsait olmasına dikkat edilmektedir. Mayıs’ta yolların uygun olacağı zannedilmektedir. Mamefiş eğer Azerbaycan milliyetçileri kendilerinin ve bütün İslam aleminin selameti için savaşımında devam etmeyecekse Osmanlı ordusunun hududu tecavüzle dahi bir şey yapamayacaklarını kabul etmek akla uygun olur. Azerbaycan hudutlarına dayanan Bolşevik ordularının zorluklarla Azerbaycan’a girmesinin ne gibi bir sonuç bırakacağı dahi düşünülerek Ermenilerle savaşmaktan çekinilmemeli ve bir taraftan da hükümeti hatırayı düşürmeye çalışmalıdırlar [...] Binaenaleyh Azerbaycan hükümetinin vaziyetinden dolayı azim ve ümit zaafa uğratılmadan sebatla savaşa devam edilmesini rica

²⁵⁹ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1. cilt, s. 583, 618.

²⁶⁰ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1. cilt, s. 591.

ederim [...] bizim harekatımıza kadar behemahal savaşa devam olunması ve özellikle harekata geçildikten sonra faaliyetin daha ziyade artırılması gereklidir [...]''.²⁶¹

Bolşeviklerle beraber gerçekleştirilmesi düşünülen Doğu Harekatının başarısı; Azerbaycan hükümetinin, Ankara yanlısı politika izlemesine ve Ermenilerle girişilecek mücadelede silahlı gücünü kullanmasına bağlıydı. Böylece Ermeni kuvvetleri iki ateş arasında kalacak, yenilgisi kesinleşecekti. Bunun içinse İngiliz yanlısı Azerbaycan hükümetinin devrilmesi gerekmektedir. İstenen sonuç Nisan ayında alınmıştır. Azeri ulusunun, sosyalistlerin ve İttihatçıların baskılarıyla söz konusu hükümet düşürülmüş, yerine Bolşevik yanlısı bir hükümet getirilmiştir. Sovyetlerle kurulmak istenen temas da yavaş yavaş tesis edilmeye başlanmış ve Ankara Hükümeti fiili olarak kurulmuştur.²⁶² İstenilen hareket için geriye sadece planlamanın yapılması ve Ankara'dan onay alınması kalmıştı.

5. 1. Doğu Harekatı

Karabekir; Ermenilere karşı girişeceği hareketi, hava şartlarının uygun olması nedeniyle Nisan ayında yapmayı kararlaştırmıştı. Hedefi, Aras'a kadar uzanan araziye işgal ederek Ermenilerin kalbi olan Erivan'ı tehdit etmek, bu sayede Kars Kalesi'ni ele geçirmek ve eski Osmanlı-Rus sınırlarına dayanmaktı. Karabekir için herşey tamamdı yalnız, söz konusu planın hayata geçirilmesi için, Ankara'daki hükümetten onay bekleniyordu. Ankara Hükümeti, hareketin ancak Bolşevik kuvvetlerinin Gürcistan'a askeri hareket düzenlemesi ya da Gürcüleri Bolşevik ittifakına dahil etmesi koşuluyla yapılabileceğini ileri sürmüş ve her şeyden önce, içerideki düşmanlara karşı mücadele verilmesi gerektiğini savunmuştur. Bununla birlikte, Ruslardan para yardımı talep edilmesi emrini vermiştir.²⁶³ Bütün bunlardan anlaşılabilir; Ankara Hükümeti'nin Bolşeviklere karşı temkinli davrandığı, Ruslardan müttefikliğe dair kesin bir tavır gelmeden böylesi bir harekata kalkışılmasını doğru bulmadığı ve Türkiye'nin doğu sınırlarını ilgilendiren önemli bir hareket öncesinde Ruslardan somut adımlar beklediğidir.

Karabekir bir süre daha bekledikten sonra; Sovyetlerin Bakû'ye gelerek, Ermenilere karşı Azerbaycan ordusunu destekliyeceği haberine dayanarak, Ankara'ya hareketin yapılmasıyla ilgili bir teklif daha sunmuştur. Bundan başka, Sovyetlerle temasa gelecek Ermeni kuvvetlerinin Bolşevikliği kabul ederek, Türkiye'nin aleyhinde sürdürdükleri

²⁶¹ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. cilt, s. 693, 726 vd.

²⁶² K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. cilt, s. 743 vd.

²⁶³ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. cilt, s. 745-748.

girişimleri, bu kisve arkasında, daha kuvvetli bir biçimde devam ettirebileceklerini iddia etmiştir. Karabekir'e göre Ankara Hükümeti ise yine hareketin yapılmasına izin vermemiş, barış konferansının Türkler hakkında vereceği kararın beklenmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Bolşeviklerle halen daha ittifak koşullarının karara bağlanmadığı öne sürmüştü ve dünya kamuoyunda Türkler aleyhine oluşan Ermeni iddialarının etkisini sürdürdüğü halde, yeniden bu gibi şüpheleri üzerine çekmenin doğru olmayacağını vurgulamıştır.²⁶⁴

Aynı tarihlerde Rus Millet Komiserliği Sovyeti'nin yayınladığı genelgede geçen şu ibare, Ankara Hükümeti'nin Sovyetlerden beklediği somut adımın atıldığı anlamına gelmekteydi:

“Rus cumhuriyet ve millet sovyetleri memleketlerinizin cebren işgalini redd ile ve ilan eyleriz ki: İstanbul Müslümanların elinde kalacaktır. Türkiye'nin paylaşılmasına ve Türkiye arazisinden bir Ermenistan teşkiline dair olan antlaşma da yırtılmış ve mahvedilmiştir”.²⁶⁵

Karabekir; mevcut sınırların stratejik olarak uygun olmadığını, Ermenistan'ın hakim olduğu bölgelerdeki İslamların bir katliama daha kurban gitmeleri ihtimalinin varlığını, askerlerin maneviyatlarının sarsılabileceğini, ordunun mevcut iâşe olanaklarının daha fazla beklemeye yeterli olmadığını ve dahili sıkıntıların ancak harici taaruzlarla atlatılabileceğini ileri sürerek hareket izni için iki teklif daha yapmıştır. Kafkas kavimlerinin Bolşeviklerle anlaşması ihtimalinin de Türkiye'ye bütün kazanımlarını kaybettireceğini ve Ermenistan'daki Bolşevik-Taşnak karşıtlığının bir iç karışıklığa yol açtığını, Türk ordusunun bundan yararlanması gerektiğini de belirtmiştir.²⁶⁶

Ankara ise Karabekir'in iddiasına göre; hareketin yapılmasının zamanlama açısından doğru olmadığını ileri sürerek teklifleri reddetmiş ve yine Bolşeviklerle resmi bir ittifakın oluşmamasını temel neden olarak göstermiştir. Bundan başka; yapılacak hareketin Batı dünyasında olumlu karşılanmayacağını ve bunun, Doğu Karadeniz'den yapılacak bir itilaf çıkarmasıyla Türkiye'nin aleyhine sonuçlanabileceğini belirtmiştir. Ankara, Bolşeviklere karşı ellerindeki tek kozun; Kafkasya'da gerçekleştirilecek askeri hareket olduğunu, bu kozun onların talebi gelmeden önce ortaya sürülmesinin, Türkiye'nin çıkarları açısından uygun olmayacağını ileri sürmüştür.²⁶⁷

²⁶⁴ K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin...*, s. 241-242.

²⁶⁵ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. cilt, s. 793.

²⁶⁶ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. cilt, s. 799-803, 823, 851.

²⁶⁷ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. cilt, s. 815, 854.

Karabekir ise; hareketin herşeye rağmen bir an önce yapılması gerektiğini düşünmekteydi. Siyasi konjonktürün buna müsait olduğunu ileri sürmekte ve bir Doğu ordusu kurularak, kendisinin bu ordunun komutanı olarak atanmasının yakıcı bir gereklilik olduğunu savunmaktaydı. Ankara'nın itirazlarına karşı bulduğu çözüm ise; genel bir harekattan vazgeçmek ve sadece stratejik olarak uygun bulmadığı mevcut sınırın değiştirilmesi ve Ermenileri doğu yolunu açmaya zorlamak için küçük çaplı bir ileri harekate girişmekti. Söz konusu teklif, Ankara Hükümeti'nce de uygun bulunup, kabul edilmiş; fakat Çiçerin'in: "*Ermenilerle çarpışmaya fırsat vermeyiniz, biz sizi samimi olarak barıştıracamız ve Doğu yolu açılacaktır*" sözleri üzerine ertelenmiştir. Ermeniler ise aynı günlerde Oltu üzerine harekate geçmiştir. Bunun üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından Ermenilere 7 Temmuz 1920'de bir ültimat verilmektedir. Bolşevikler, Ermenilere karşı birlikte mücadele edileceği taahhüdünü vermesine ve Nahcivan'daki müfrezelerinin Türk subaylarının emri altında Ermenilerle çarpışmalarına rağmen genel saldırı için harekete geçmiyordu. Karabekir'e göre bunun nedeni; Bolşeviklerin, Gürcülere saldırıya geçtikten sonra Nuri Paşa'nın karşı bir saldırıyla tekrar Azerbaycan'ı ele geçirmesi ihtimalinden çekinmeleriydi. Bu nedenle; mevcut başarılarını korumak için Türkiye'yle aralarında Ermenistan'ın kalmasını tercih ediyorlardı. Buna rağmen söz verdikleri altın ve mühimmat yardımını İttihatçılar aracılığıyla Türklere yollamaktan geri durmamışlardı.²⁶⁸

Söz konusu gelişmeler yaşanırken, Ermeniler Merdinik cephesinden saldırıya başladı. Bunun üzerine Karabekir; emrindeki kuvvetlere sınırı geçirtip, Ermenilere karşı yapılacak ileri hareketin taktik düzenini hazırlamaya başlamıştır. Planı daha önce hazırlanmış fakat Ankara Hükümeti'nce onaylanmamış planın aynısıydı: birinci hedef olarak Aras-Kars Çayı-Merdinik hattıdır. Buraların ele geçirilmesinden sonra ise Kars Kalesi'ne saldırıya geçilecektir. Buranın işgaliyle Arpaçayı'na kadar uzanan bütün mıntıka kontrol altına alınmış olacaktır. Çarpışmalar devam ederken, Mustafa Kemal Paşa'dan 20 Eylül 1920 tarihli harekate izin veren emir alınmıştır. Söz konusu emrin alınmasından önce Karabekir, fiili olarak harekate girişmiş ve daha önce teklif ettiği Soğanlı mıntikasının önemli noktalarını işgal etmiştir. Karabekir'in 24 Eylül 1920 tarihli cephe emrinin birinci maddesi şöyledir:

²⁶⁸ K. Karabekir, *İstiklal Harbimizin...*, s. 251, 254-258, 277-279; *Nutuk*, Hzl.: Z. Korkmaz, Ankara 2006, s. 332; K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. cilt, s. 749, 905.

“ Uzlaştırıcı ve dostane bir ilişki kurmak için tarafımızdan yapılan girişimler ve harcanan mesaiye rağmen Taşnak Ermeniler İslam ahalisine tecavüz ve zalimliklerde ve askeri kıtalarımıza sürekli saldırı ve tecavüzde devam ettiklerinden bunların bu zulümlerine ve faciyelerine ve tecavüzlerine son vermek için karşı bir hareket gerçekleştirmek zorunluluk halini almış ve bu da Büyük Millet Meclisi Heyeti Vekilesi’nce karara bağlanmıştır. Esasen bu hareketin uygulanması gereğini Rus Sovyet Hükümet de kabul etmiştir “²⁶⁹.

Mustafa Kemal Paşa’nın verdiği emirle hareket artık resmi olarak başlamıştır. Harekatın başlamasından on gün sonra Karabekir’in ilk hedefi olan hat ele geçirilmiş ve Türk Orduları Merdinik’i işgal etmiştir. 30 Ekim’de ise hızlı bir ileri hareketle Kars ele geçirilmiştir. Bütün hareket Karabekir’in planladığı gibi sürmektedir. Kars’ın işgali sonrası, buradaki kuvvetler Gümrü üzerine yürüyüşe geçmiştir. 6 Kasım’da Erivan Hükümeti’nden barış teklifi yapılmış; Karabekir, teklifin ancak Gümrü teslim edilirse kabul edileceğini bildirmiştir. Ermeni Hükümeti, söz konusu teklifi kabul ederek Gümrü’yü Türk Ordularına teslim etmiştir. Aynı gün Nahçıvan müfrezesi de Şahtahtı’nı ele geçirmiştir. Türklerin barış koşullarını kabul etmeyen Ermeniler, tekrar saldırıya geçse de amaçlarına ulaşmamış ve Türk Ordusu’na yenik düşerek 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması’nı imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşmanın imzalanmasından iki ay sonra ise Gürcüler Ardahan ve Artvin’i Türklere terk etmiştir. Mart ayında ise Batum ve çevresi Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir. Buranın da işgal edilmesiyle birlikte Karabekir, Dünya Savaşı’nda ele geçirdiği ve Mondros Mütarekesi’yle kaybedilen mntıkların önemli bir kısmını tekrar geri almıştır. 16 Mart 1921 tarihinde Sovyetlerle imzalanan *Moskova Antlaşması*’yla, Batum sancağı Gürcülere bırakıldı. Sovyet Rusya, bu antlaşmayla Türkiye’nin Misak-ı milli sınırlarını tanıdığını ve Sevr Antlaşması’nı ise reddettiğini ilan etti. Sonuç olarak bu antlaşmayla, Türkiye’nin doğu sınırları emniyet altına alınmış oldu.²⁷⁰

Görüldüğü üzere Karabekir; emperyalizmin olanca gücüyle ve bütün imkanlarıyla saldırıya geçtiği, bir çok ülkenin çıkarlarının kesiştiği bir bölge olan Kafkasya’da ve eğitimsizlik, fakirlik gibi sorunların diğer bölgelere nazaran daha yoğun yaşandığı Doğu Anadolu Bölgesi’nde hem de bir sene arayla girişilen iki büyük harekattan da başarıyla çıkmış ve Doğu Sorunu’nun önemli bir cüzü olan Ermeni Meselesi’nin çözümlenmesini

²⁶⁹ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. cilt, s. 985.

²⁷⁰ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 2. cilt, s. 987, 996-1001, 1024; S. Beyoğlu, *Tam Bağımsızlığa...*, s. 150.

sağlamıştır. Eğer söz konusu başarılar, dönemin siyasi koşullarıyla birlikte düşünülürse gerçek değerleri daha da iyi bir biçimde anlaşılabilir.

Emperyalist devletlerin Birinci Dünya Savaşı'ndan galip çıktığı ve dünya siyasetini istedikleri gibi belirleyebileceklerine inandıkları bir zamanda, bu devletler tarafından kendisinden istenilen silahları teslim etmemiş ve Kurtuluş Savaşı'nı yapacak olan orduya, önemli derecede mühimmat kazandırmıştır. Karabekir, bu tutumuyla emperyalizme teslim bayrağı çekenlerden olmamayı tercih etmiş ve bu yönüyle Kurtuluş Savaşı'nın kaderini değiştiren tarihi kişilikler arasına girmiştir. Emperyalizmin gücünün zirvesinde olduğu bir dönemde, aynı coğrafyada biri ulusal; diğeri sosyalist iki farklı akım ortaya çıkmıştır. Bu iki farklı akımın en belirgin ortak özelliği ise anti-emperyalist oluşlarıdır. Kafkasya gibi önemli yeraltı kaynaklarına sahip ve çeşitli ulusların varlığı dolayısıyla çatışmaya açık bir sosyal yapıyı barındıran bir coğrafyada, bu iki devlet emperyalizme karşı ortak bir mücadele vermiş, bunda da başarılı olmuşlardır. Bu başarının en önemli pay sahiplerinden biri de giriştiği başarılı hareketlerle *Düveli Muazzama*'nın desteklediği Ermeni kuvvetlerini, Anadolu topraklarının dışına iten Karabekir'dir.

Doğu Sorunu açısından bakıldığında ise görülen şudur ki; Karabekir, sonu gelmeyen savaşlar nedeniyle içinde bulunduğu zorlu ekonomik ve eğitsel sorunların daha da derinleştiği bir ortamda, Doğu Bölgesi halklarının emperyalizmin yarattığı suni çatışmalardan ve büyük devletlerin boyunduruğundan kurtulmalarını sağlamış ve kaderlerini kendi ellerine almalarına aracılı olmuştur. Emperyalistlerin galip gelmesiyle birlikte kurulacak sömürü düzenine meydan vermemiş ve Doğu insanına sınırları belli olan bağımsız bir ülkede barış içinde yaşayacakları, kendi kaynak ve potansiyellerine dayanarak sorunlarına çözüm üretecekleri bir ortamın hazırlanmasında pay sahibi olmuştur. Bu açılarından bakıldığında görülür ki, Kazım Karabekir'in kazandığı başarılar; yalnızca askeri alanda ve belli bir çerçevede sınırlı kalmamış, doğrudan Doğu Sorunu gibi önemli bir olguyu etkileyen ve topyekün değişimine neden olan bir boyut kazanmıştır.

5. 2. Kurtuluş Savaşı ve Kürtçülük Akımı

Kurtuluş Savaşı sırasında Binbaşı Noel ve Ali Galip olayı dışında bir Kürtçülük hareketi görülmemiştir. Söz konusu olay da kısa süre içinde Ankara'nın lehine çözüldüğü ve istenilen amaca ulaşmadığı için Kurtuluş Savaşı'nda ciddi bir Kürtçülük hareketinden

söz edilemez denebilir. Ancak hayata geçirilememiş olsa dahi, emperyalist devletlerin ayrıştırmaya yönelik gizli ve kışkırtıcı Kürtçülük çalışmalarının varlığından bahsedilebilir.

Karabekir'in belirttiğine göre; İngiltere'nin Erzurum Temsilcisi Rawlinson, birçok defa sınır dışına çıkararak, Ermenilerle Kürtler arasında bir temas ve yoldaşlık sağlamaya çalışmıştır. Kurtuluş Savaşı boyunca emperyalist devletlerin izlediği Kürt politikası da budur. Kürtlerle Ermenileri; Türklere karşıtlık konusunda birleştirmek ve böylece Anadolu'nun, dolayısıyla Ankara'daki ulusal hareketin gücünü zayıflatmak ve onu direniş araçlarından yoksun bırakmaktır. Ermeniler de bu emperyalist projeyi takip etmekte ve Kürtlerle bir şekilde yakınlık kurmaya çalışmaktadır. Ermeni ileri gelenlerinden *Baron Haçadur*'un, Kürt aşiret reislerine gönderdiği mektup, konuyla ilgili önemli bilgiler içermektedir:

“Zat-ı devletleri ile iyi ilişkiler meydana getirmek ve genel olarak Kürtlerle sakinlik ve dostluk içinde yaşamak bizim en büyük amacımızdır. Zat-ı devletlerinizle biz ergeç nihayet dost ve muhip olacağız[...] Hangi nedenler ve hangi koşullar bizi ve sizleri bir diğerimizden uzak bırakıyor[...] Bizim gayet alicenap ve asil bildiğimiz Kürt milleti neden dolayı bizimle uzlaşma yolunu seçmemişlerdir[...] Kürt Beyleri, Kürt aşiretleri ve Kürt milletiyle götürülecek bu dostluk cephesine Ermeni subay ve erler olmak üzere bütün görevliler arzulu ve hazırdır[...] Sizlerin istediğiniz muntika ve bölgelerde yaşamanızı ve sizlere icab edecek her türlü kolaylığın gösterileceğini böylece temin ve taahhüt ederim. Kürtlerle Ermeniler hiçbir zaman birbirlerinden uzak ve soğuk kalmayacaklardır. İşte bu sunulanların cidden nazarı itibara alıp bir an önce görüşmek ve fikir alış verişinde bulunmak üzere uygun bir zamanın ve uygun bir yerin sizlerce tayin ve bize bildirilmesini rica eder[...]”

Kürt Beylerinin bu sözlere verdikleri yanıt ise şöyledir:

*“Ermeniler İslamiyetin kucağında pek mutlu (bir şekilde) hayatlarına devam ettikleri sırada bile yine gerçek maksatları uğrunda gizli ve açık her türlü kötülüğü yapmaktan geri durmamışlar ve ezcümlle bu savaşta cepheden silahlı (olarak) Rus ordularına iltihak etmişlerdir. Bunu inkar edemezsiniz. Binaenaleyh ihanetleri tamamen ve istedikleri hedef açıkça anlaşılan Ermenilerle İslam Kürt milleti arasında uzlaşmak imkanı kalmamıştır...”*²⁷¹

²⁷¹ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1. cilt, s. 397-399.

Karabekir söz konusu propagandanın, bütün Kürtlük bölgelerinde yapıldığını ve buna ek olarak; Ermenilerin aslında Kürt oldukları söylentisinin de yayıldığını ve karşıt görüş olarak, Kürtlerin aslında Türk olduklarını ve ulusal birliğin yanı sıra aralarında tarihi bir din kardeşliği bulunduğu gerçeğini desteklemeye çalıştığını belirtmektedir. Karabekir'e göre Kürtleri Türklere bağlayan en önemli bağ din birliğidir. Söz konusu Ermeni projelerinin engellenmesi ise ancak ekonomik kalkınma yoluyla ve Kürt ayrılıkçılığının yaygın olduğu bölgelerde görev yapacak kişilerin, bu ayrılıkçı fikirlere yakınlık duyabilmesi olanak dahilinde olan Kürt yurttaşlardan ziyade Türklere seçilmesiyle mümkün olabilecektir.²⁷²

Fevzi Paşa'nın ulusal harekete dahil olmadığı günlerde, Erzurum'da yapılan görüşme sırasında, İstanbul'daki Kürt derneklerinin olumlu yönde hareket ettiği söylenmiş ve İtilaf Devletlerinin, Türkleri Doğu illerinden çıkarmak gibi bir girişimi söz konusu olursa, Kürtlerin devreye gireceği ve bu yolla Ermenilerin Doğu'ya hakim olmasının önüne geçileceği belirtilmiştir. Karabekir ise bunun yanlış bir düşünce olduğunu ileri sürerek şu konuşmayı yapmıştır:

*‘‘[...] Bugünkü prensip milliyet değil, milliyet diye aldatarak müstemleke edinmek prensibidir. Araplara bakın! Eğer Şarktan Türkler çekilirse buraların Ermenistan olacağına şüpheniz var mı? Belki Kürdistan diye açlıktan ölen Dersim'e böyle göz boyayıcı bir isim verirler. Erzurum'dasınız, yani doğunun en köşe vilayetinde. Burası Kürtlük müdür ki İtilaf Devletleri Türklere Doğu'dan çekilsin diyecektir [...] Doğu'da Türk, Kürt diye ayrı iki fikir yoktur. Kürt de biliyor ki Türk'süz kendine yaşamak hakkı yoktur. İşte bunun için o da Türk milleti camiasının bir ferdi olarak her kuvvete karşı aynı azimle karşı koyacaktır. Benim gördüğüm Türklere Kürtleri ayırmak için istiklal yememesi atılıyor [...] Ermenilerle başbaşa kaldığı gün sorun yoktur. Hudut boyunca Ermeniler Sivas diye bağırıyorlar. Kürt bunu kulağıyla dinliyor ve istikbalinin nerede olduğunu görüyor [...]’’*²⁷³

Kurtuluş Savaşı müddetince ortaya atılan bu gibi fikirlerin tesirlerinin büyük olacağını düşünen Karabekir, Türk'ü Kürt'ten ayıran hiçbir düşüncenin yanında olmamıştır. O'na göre Ermenilerin Kürtleri yanlarına çekmek istemesinin de; Kürtçü derneklerin Kürtleri ayrı tutan siyasetlerinin de ortak bir amacı vardır. O da, aslında direncini kıramayacakları Anadolu'nun, birbirine bağlı halklarını ayrıştırarak

²⁷² K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1. cilt, s. 400, 440.

²⁷³ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1. cilt, s. 443-445.

güçsüzleştirilmesini sağlamak ve bu yolla emperyalist projelerin hayata geçirilmesini sağlamak. Karabekir bu gerçeği, şu sözleriyle doğrulamaktadır:

“[...] *Bu Kürt ayrılık fikrinin Doğu İllerini Ermenistan yapmak planını uygulamak için çıkarıldığını, çünkü medeni milletlerin hukuku bile çiğnenirken Kürdün hukukunu kimsenin düşünmeyeceğini bu perdenin pek kanlı bir akıbet hazırlayacağını ve Doğu İllerini ancak çeşitli unsurların oybirliğiyle kabul ettiği gibi sonuna kadar ölümü göze almış olduğunu anlattım [...]*”²⁷⁴

Karabekir, bu gibi ayrılıkçı kışkırtmalara engel olmak ve Anadolu'nun direncini son ana kadar koruyabilmek için Ermenilere karşı girişilen Doğu Harekatı'nda, Dünya Savaşı'nda yaptığı gibi, Kürtlere de görev vermeyi ihmal etmemiş ve bu yolla Kürtlerin ve Türklerin aynı amaç uğrunda tekvücut olmalarına önemli bir katkı sağlamıştır.

5. 3. Kurtuluş Savaşı Sonrası Kürtçülük Hareketleri ve Şeyh Sait Ayaklanması

Kurtuluş Savaşı'nın ve Ermenistan projesinin sona ermesiyle birlikte Kürtçülük sorunu da boyut değiştirerek Türkiye'nin gündemine oturmuştur. Özellikle, dış destekli ve gerici bir isyan hareketi olan *Şeyh Sait Ayaklanması*, Kurtuluş Savaşı sonrası dönemin Kürtçülük faaliyetleri açısından belirleyicisi olmuştur. Bu hareket; geniş bir bölgeye yayılması ve Karabekir'in başkanlığını yaptığı *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nın kapatılması, *Takrir-i Sükûn Kanunu*'nun çıkarılması, *İstiklal Mahkemeleri*'nin yaygınlık kazanması gibi olaylara yol açtığı için, önemli bir siyasi hareket olarak tarihe geçmiştir. Karabekir, daha mütareke döneminde gerekli makamları uyarmış ve gerekli önlemler alınmadığı takdirde, Türkiye'nin zararına bir Kürtçülük faaliyetinin baş göstereceğini haber vermiştir:

“*Mütareke ilanından sonra ise Kürt İstiklali fikri büsbütün ateşlendi. Kürtçe gazeteler çıkarıldı, Kürtlerin ıslahı için projeler etrafa yayıldı, kongreler yapıldı, siyasi şahsiyetleri, ordu erkanı bile seçildi.*

Bu faaliyetler karşısında zamanın hükümetleri acaba ne yaptı?

[...] Daha Diyarbakır cephesinde iken edindiğim izlenimlerimi 11 Ocak 1918'de

²⁷⁴ K. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1. cilt, s. 445.

*bir layiha olarak alakadar makamlara gönderdim. Tavsiyemin hülasası şu idi: Sulhten sonra iyi bir programla Kürtlerle meskun muntikalarda esaslı reform ile sonuçlanmayacak işler felaketli olacaktır ‘’.*²⁷⁵

Söz konusu reform önerileri uzun bir süre uygulamaya koyulamamıştır. Hatta İstanbul Hükümeti, Kürt istiklali fikrini desteklemekte ve söz konusu istiklalin gerçekleşmesiyle, en azından Kürt bölgelerinin kurtuluşunun sağlanabileceği gibi bir fikre inanmaktadır. Karabekir ise; Kürt istiklali çalışmalarının düşmanlar tarafından geliştirildiğini ve asıl hedefin, Kürtler’in yoğun olarak yaşadığı bölgeleri Ermenistan yapmak olduğunu, öne sürmektedir. Bu hedeflerin gerçekleşmemesi içinse; görev aldığı Doğu bölgelerinde, bu çalışmaların Kürtler’in aleyhine olacağı ve Türkler ile Kürtler’in aslında ırkdaş olduğu tezini yaymaya çalışmış ve Kurtuluş Savaşı’nda düzenlediği *Şark Harekatı*’na da Kürt aşiretlerinin katılımını sağlamıştır. Bu katılımı sağlayarak, iki önemli kazanç elde etmiştir; birincisi, Kürtler’in Ermenilerle birlikte hareket etmesini engellemiş; ikincisi ise, Türkler ile Kürtleri aynı hedefte buluşturarak, ayrışma yerine birleşmeyi gerçekleştirmiştir. Zaferden sonra, yabancılar tarafından Kürt ayrılıkçılığının tekrar gündeme getirilebileceği kaygısıyla, gerekli makamlara peş peşe yazılı öneriler göndermiş ve Doğu Bölgesi’nde yapılmasını gerekli gördüğü reformları gerçekleştirebilmek için İsmet Paşa’dan geniş yetkiler talep etmiştir. Gerçekleştirmek istediği reformlar, Doğu’da görev yaptığı yılların kazandırdığı tecrübe ve gözlemlere dayanmaktaydı. Söz konusu reformların ilk basamağı ise; hükümet idaresini, adliyeyi, okulları düzene sokmak ve buralarda yaşayan halkı yol, köprü inşaatı gibi işlere yönlendirerek, Kürtlerin yaşadığı bölgelerin bayındırlaşmasını sağlamaktır. İkinci olarak ise; Kürtlerin yaşadığı bölgelerin üçe ayrılmasını ve aralarına Türk köyleri yerleştirilmesini önermiştir. Son olarak; bütün bu icraatların asker eliyle gerçekleştirilmesini, vali ve kaymakamların asker olması gerektiğini belirtmiştir. Karabekir’e göre Kürt yurttaşlar, ancak asker eliyle yapılan işleri kabullenmekte ve bunlara güvenmektedir. Bazılarının kaldırmak istediği aşiret düzenini ise; Kürt vatandaşları birlik olmaktan uzak tuttuğu, dış güçlerin etkisinde kalma ihtimallerine engel olduğu ve istiklal fikirlerinin yayılmasını bir derece de olsa durdurduğu düşüncesiyle, faydalı bulmaktadır:

‘’[...] Siyasi gidiş içinde şimdilik hissedilmez görünen Kürtlük cereyanı, gelecekte güneyde bağımsız bir Kürdistan hükümetinin tesisinden sonra bu cereyanın –alınan bütün

²⁷⁵ K. Karabekir, *Kürt...*, s. 9 vd.

tedbirlere rağmen- çok önemli bir şekil alması ve doğuda siyasi bir hedefin doğmasına neden olması ve bu durumun İngiliz kuvvet, para ve propagandasıyla genişleyerek idaremiz altındaki Kürtler üzerinde bir galeyana uyandırması imkan dairesinde görülebilir. Her ne kadar çeşitli ve bir diğerine karşı olan aşiretlerin birleşerek bir hükümet oluşturmaları çok zor görünse de geleceğin bunları bir idare altında toplaması da pek zayıf olmayan bir olasılık olarak kabul edilebilir...Şimdilik aşiretleri hükümet idaresinde ve nüfuzu altında şeklen tutan aşiret teşkilatı olup, bu teşkilat aşiretlerin siyasi temayüllerine kısmen mani olmaktadır. Teşkilatın bir çok mahzurlarına ve hükümete barış ve savaşta maddi ve sürekli bir kazanç sağlamamalarına rağmen böyle bir faydası da bulunmaktadır [...]’’²⁷⁶

Ayrıca aşiret düzeninin derhal ortadan kaldırılıp, üyelerinin askere alınması fikrini savunanlara karşı Karabekir, söz konusu geçişin kademe kademe gerçekleştirilmesini savunmaktaydı. Kendisine göre; aşiret düzeni lağvedilip askere almalar başlarsa, hedeflenenin dışında, Kürt ayrılıkçıların ayaklanmaları söz konusu olabilecektir. Bu nedenle yapılması gereken, güçlü bir örgütlenme ve köklü düzenlemelerle söz konusu aşiret sistemini, ulusal siyasete angaje etmektir. Bunun için en başta yapılması gereken ise, aşiret reislerini gereksiz yere himaye etmemek ve bu yolla yurttaşların güvenlerini artırmak olmalıdır. Daha sonra ise, aşiretlerin çocuklarının büyük kasabalarda okutulması, ayrılıkçı fikirler yayan fesatçıların uzaklaştırılması ve belli bir yaşa gelmiş olanların da işgücüne kazandırılması gibi uygulamaların hayata geçirilmesi gerekmektedir. Özellikle, Ziraat Bankaları meydana getirilerek makinalı ziraata yatkın bireyler yetiştirilmeli ve yeni demiryolları döşenerek, bölgede yaşayan Kürt yurttaşların; hükümetle, şehirlerle ve büyük kasabalarla ilişkileri geliştirilmelidir. Karabekir’e göre bu yolla, söz konusu bölgenin hem ekonomisi canlandırılacaktır; hem de bölge halkı, ülkenin görece daha uygar kısımlarıyla sürekli ilişkide olacaktır.²⁷⁷

Söz konusu projelerin gerçekleştirilmesi için Karabekir, gerekli makamlara sürekli başvurularda bulunduğunu, fakat söz konusu makamların ve dönemin hükümet kadrolarının konuyla gerektiği şekilde ilgilenmediğini öne sürmektedir. Dönemin İçişleri Bakanı Recep Peker’le yaptığı görüşmede, Kürtçülük konusyla ilgili yapılmış çalışmalardan ve kendisinin önerdiği tekliflerden bakanlığın haberi olmadığını, sadece

²⁷⁶ K. Karabekir, *Kürt...*, s. 50-51.

²⁷⁷ K. Karabekir, *Kürt...*, s. 48, 57-60.

günlük verilere göre çözümler geliştirildiğini ve bir programa bağlı çalışılmadığını ileri sürmektedir:

“ Çok fena, milli hükümetimizin beş yıllık hayatında Kürtlüğe dair hayli işler geçti, hayli layihalar verildi. Dahiliye Vekaleti'nin ayrı bir şubesi, hiç değilse ayrı bir masası, sırf Kürtlük işleriyle uğraşmalıydı. Oralari tanıyan bir kaç kişi, güzel dosyalar hazırlayabilirler ve oraya ait nerede ne varsa toplayabilirlerdi. ²⁷⁸

Karabekir'in söz konusu görüşmede Recep Peker'e sunduğu öneriler, kendisinin konuyla ilgili görüşlerini de açıkça ortaya koymaktadır:

“Hemen Kürtlük hakkında her dilden eserleri toplatıp tercüme ettirin. Bilhassa Ruslar ve İngilizler onlara büyük ehemmiyet veriyorlar ve birçok emeller besliyorlar. Bunların eserlerle kendi milletlerine ve cihana neler yaptıklarını bilmekte daha ziyade gecikmemeliyiz. Bir taraftan İstanbul Dahiliye ve Maarif Vekaletleri'nde, vesair yerlerde, ne kadar malumat varsa ve verilmiş layihalar varsa, bunları getirin. İstiklal Harbi sırasında verilmiş layihaları da toplayın. Kürtlüğe ve Ermeniliğe ait hadiseleri olduğu gibi tespit edin. Bu işlerin başına, oralarda vazifeler görmüş valiler, yüksek memurlar ve erkan-ı harp zabitlerinden kafası işler insanlar getirin! Ve vakit geçirmeden esaslı bir programla ıslahata başlayın. Ben bu hususta istediğiniz malumatı ve mütalaayı vermek için her zaman hazırım. ²⁷⁹

Karabekir, bütün bu çabalarına rağmen, Hükümetin söz konusu uygulamaları hayata geçirmedeğini ve değil bir program çerçevesinde hareket etmeyi, verilen önerileri dahi incelemeyeğini ileri sürmüştür. 13 Şubat 1925 tarihinde ise, başını Şeyh Sait'in çektiği, Doğu Bölgesi'nin önemli bir kısmını içine alan bir ayaklanma ortaya çıkmıştır. Bu ayaklanma, Doğu'da halkı isyana teşvik eder ve etrafında toplarken dinin elden gittiğini yaymış, halkın dinsel, mezhepsel inançlarını karşıdevrimin amaçları doğrultusunda kullanmıştır. Karabekir'in: “Kürt bağımsızlığına yönelik fakat başarılı olmasını sağlamak için dini içerik verilmiştir” dediği söz konusu ayaklanmanın lideri konumundaki Şeyh Sait'in ise İngilizlerle ilişki kurduğu ve destek gördüğü saptanmış; hatta İngilizler, bölgede bir Kürt devletinin kurulacağı umuduna dahi kapılmışlardır.²⁸⁰ Bu umutlar, Türk Ordusu'nun yerinde ve zamanında gerçekleştirdiği bastırma hareketiyle son bulmuş, fakat olayın yankıları uzun bir süre devam etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, Kazım Karabekir'in

²⁷⁸ K. Karabekir, *Kürt...*, s. 161.

²⁷⁹ K. Karabekir, *Kürt...*, s. 162 vd.

²⁸⁰ S. Kili, a.g.e., s. 211.

başkanlığını yaptığı *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*'nin programının, yöneticilerinin kullandıkları argümanların, isyancıları cesaretlendirdiğini ve olayların çıkmasına neden olduğunu ileri sürmüştür:

‘‘Efendiler, olaylar ve olup bitenler ortaya koydu ve ispat etti ki, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programı en hain kafaların eseridir. Bu parti, memlekette suikastçıların, gericilerin sığınağı ve ümitlerinin dayanağı oldu. Dış düşmanların, yeni Türk Devleti'ni körpe Türk Cumhuriyet'ni yıkmayı hedef alan planlarının kolaylıkla uygulanmasına yardım etmeye çalıştı. Tarih, gizli maksatlarla hazırlanmış, genel ve gerici nitelikteki Doğu İsyanı'nın nedenlerini inceleyip araştırdığı zaman, onun önemli ve belirli nedenleri arasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın dini konularda verdiği sözleri, doğuya gönderdiği sorumlu sekreterinin kurduğu örgütü ve yaptığı kışkırtmaları bulacaktır.’’²⁸¹

Olayların uygulayıcılarının, TCF'nin programında yazan *‘‘Parti, dini düşünce ve inançlara saygılıdır’’* ilkesinden kendilerine bir pay çıkardıklarını düşünmekte ve buradan aldıkları cesaretle harekete geçtiklerini savunmaktadır:

‘‘Efendiler, yeni parti kendine ad olarak seçtiği Terakki ve Cumhuriyet kelimelerinin tam tersi olan anlamlarla gelişmiştir. Bu partinin liderleri, gericilere gerçekten ümit ve kuvvet vermiştir. Buna örnek olarak arz edeyim: Ergani'de, asilerin valiliğini kabul eden ve sonra asılmış olan Kadri, Şeyh Said'e yazdığı bir mektupta: Millet Meclisi'nde, Kazım Karabekir Paşa'nın partisi, şeriat hükümlerine saygılı ve dindardır. Bize yardımcı olacaklarına şüphe etmem. Hatta; Şeyh Eyüp'ün yanında bulunan sorumlu sekreterleri, partinin tüzüğünü getirmiştir...diyor. Şeyh Eyüp'te yargılanması sırasında: Dini kurtaracak tek partinin, Kazım Karabekir Paşa'nın kurduğu parti olup, şeriat hükümlerine uyulacağıının, parti tüzüğünde ilan edildiğini, söylemiştir.’’²⁸²

Karabekir ise söz konusu suçlamaları kabul etmemiş ve suçun hükümetin kendisinde olduğunu iddia etmiştir. Hükümetin başından beri olayların çıkacağından haberli olduğunu, fakat buna rağmen gerekenlerin yapılmadığını öne sürmüş ve partisinin olayların hemen arkasından, hükümete destek olmak için harekete geçtiğini, şu sözleriyle ortaya koymuştur:

‘‘Dini alet ederek ulusal varlığımızı tehlikeye koyanlar her türlü lanete layıktır. Hükümetimizin hukuki olan uygulamalarına biz de bütün varlığımızla taraftarız. İç ve dış

²⁸¹ *Nutuk*, Hzl.: Z. Korkmaz, Ankara 2006, s. 602.

²⁸² *Nutuk*, Hzl.: Z. Korkmaz, Ankara 2006, s. 603.

herhangi bir tehlike karşısında bütün dünya bilmelidir ki, bu vatanın bütün evlatları her zaman, her fedakarlığa hazırdır. ²⁸³

Karabekir'in söz konusu konuşmayı yaptığı, 25 Şubat 1925 tarihli TBMM toplantısında, TCF'nı doğrudan ilgilendiren, Vatana İhanet Kanunu'yla ilgili bir ek madde kabul edilmiştir. Bu maddeye göre *dini veya dini kutsalları siyasi amaçlara temel veya araç olarak kabul eden derneklerin kurulması yasaklanmış ve bu tür dernekleri kuranlar veya bu derneklere üye olanlar vatan haini sayılmaya başlanmıştır.* Bu kanunun kabulünden tam bir hafta sonra ise *Takrir-i Sükun Kanunu* kabul edilmiştir. Üç maddelik bu kanunun ilk maddesi, TCF'nın kapatılmasına neden olacak ibareler içermekteydi:

“ Madde 1- İrtica ve isyana ve memleketin sosyal düzenini ve huzur ve sükunetini ve emniyet ve asayişini bozan bütün teşkilatlar ve tahrikler ve teşvikler ve teşebbüsler ve yayınlar Hükümet, Cumhurbaşkanı'nun onayı ile doğrudan ve idari olarak yasaklamaya yetkilidir. Bu eylemlerin sahibi olan şahısları Hükümet, İstiklal Mahkemesi'ne gönderebilir ”.

Takrir-i Sükun Kanunu'nun kabul edilmesinden sonra, başta Doğu Bölgesi'nde olmak üzere, İstiklal Mahkemeleri yeniden açılmıştır. Karabekir ise, söz konusu eylemlerin partilerine yönelik olduğunu ve söz konusu isyanın bahane edildiğini düşünmektedir. O'na göre bu uygulamalar, isyanın boyutunu aşan ve özgürlükleri kısıtlamaya yönelik uygulamalardır. Takrir-i Sükun Kanunu'nun çıkarılması ve İstiklal Mahkemeleri'nin açılmasıyla ilgili TBMM'nde şunları söylemiştir:

“Muhterem arkadaşlar... Evvelce bu kürsüden söylediğim gibi olayların meydana geldiği bütün bölgelerde hükümetimizin her türlü hukuki uygulamalarına taraftarız...Fakat bu olay karşısında milletin hukuki vasıtalarını zorlayacak uygulamalara katiyen taraftar değiliz. Huzurlarınıza getirilen kanun gayri vazıf ve elastikidir. Eğer bu kabul edilirse buna dayanılarak Anayasa'mızın ruhundan doğan siyasi organlar ve bunların çalışmalarını sınırlandırılır veyahut basını baskı altına altına alınırsa halk hakimiyeti azalacaktır. Çünkü artık milletvekillerinin konuşmaları bu kubbe altından dışarı çıkamayacaktır.

Bu kanunu kabul etmek Cumhuriyet tarihi için bir şeref değildir. İstiklal Mahkemeleri'ne gelince: İstiklal Savaşı'mız sırasında yapılmış ve yapılması gereken bir

²⁸³ K. Karabekir, *Kürt...*, s. 16.

*mahkemeydi. Bu nedenle bunların tarihe karıştırılması da yüksek Meclis'iniz için tarihi bir şereftir...'*²⁸⁴

Kısaca Karabekir'e göre; ayaklanmadan devlet sorumluydu. Hükümet, isyandan beş ay önce herşeyi öğrenmesine rağmen, üzerine düşen görevleri yapmamış ve olayların önemli boyutlara taşınmasına izin vermiştir. Daha sonra ise, aslında çoğunluğu kaybedeceğinden korkan iktidar, isyanı neden olarak öne sürmüş ve buna dayanarak muhalefeti susturma girişimlerini hızlandırmış, Kürtçülük hareketini ise bir vasıta olarak kullanmıştır: *"Kanunların şiddetinin hedefinin partimizi kapatmak ve bize karşı her şiddeti ele almak olduğunu herkes açıkça görüyordu"*. Bütün girişimlerin son tahlilde, TCF'na yönelik olduğunu düşünen Karabekir, mahkemelerin yeniden açılmasıyla birlikte Meclis'in tatile girmesini ve mahkemelere idam yetkisi verilmesini doğru görmemiş, bu geniş yetkilerin de kendilerine yönelik olduğunu ileri sürmüştür: *"Sıkı yönetimde istenen bu yetki Doğu Meselesi, Kürt meselesi için değildir"*. Karabekir, bölgesel bir ayaklanma için ulusal çözümler üretilmesini doğru bulmuyor, Doğu'da başlayan ve biten bu hadisenin, yine Doğu'da kurulacak mahkemeler eliyle hallini savunuyordu. Bütün yurda yayılmış, etki alanı genişlemiş İstiklal Mahkemeleri yerine, konunun kısa yoldan halline yönelik bölgesel bir mahkeme kurulmasını daha uygun görüyordu.²⁸⁵ Söz konusu görüşlerden Karabekir'in, isyanı bir rejim sorunu olarak görmediği, sadece yerel bir ayaklanma olarak kabul ettiği gibi bir izlenim edinilmektedir. Aksi takdirde olayın ulusal bağlantılarının da olabileceğini ve bu nedenle mahkemelerin yurt çapında kurulması gerektiğini, öngörebilirdi. Halbuki Mustafa Kemal'e göre konu sadece yerel bir ayaklanma değil, rejime karşı girişilen dış destekli bir operasyondur ve buna layıkıyla son vermek, Cumhuriyet'in hem içeriye; hem de dışarıya karşı vereceği çok önemli bir mesajdır. O'na göre Şeyh Sait Ayaklanması da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da söz konusu devrimlerin geri döndürülmesi girişimleridir ve bunların durdurulması, Cumhuriyet devrimlerinin geri döndürülemez olduğunun bütün dünyanın gözü önünde ispat edilmesi gerekmektedir:

"'Fırka efsar ve itikadını diniyeye hürmetkardır' düsturunu bayrak olarak eline alan zevattan, iyi niyetli olmaları beklenebilir miydi? Bu bayrak, asırlardan beri, cahil ve mutaassıpları, hurafepereestleri iğfal ederek özel amaçlar elde etmeye kalkışmış olanların taşıdıkları bayrak değil miydi?..."

²⁸⁴ K. Karabekir, *Kürt...*, s. 17-19.

²⁸⁵ K. Karabekir, *Kürt...*, s. 25, 38.

*Cumhuriyetçi ve terakkiperver olduklarını zannettirmek isteyenlerin; aynı bayrakla ortaya atılmaları, dini tutuculuğu azdırarak, milleti, Cumhuriyetin, ilerleme ve yenilenmesinin tamamen aleyhine kışkırtmak değil miydi? Yeni parti, fikirlere ve dini inançlara saygılı olmak perdesi altında; biz hilafeti tekrar isteriz; biz yeni kanunlar istemeyiz; bizce Mecelle yeterlidir; medreseler, tekkeler, cahil softalar, şeyhler, müritler, biz sizi koruyacağız; bizimle beraber olunuz. Çünkü Mustafa Kemal'in partisi hilafeti kaldırdı. İslamiyeti yıkıyor. Sizi gavur yapacak, size şapka giydirecektir diye bağırıyor muydu! Yeni partinin kullandığı formül, bu gerici feryatlarla dolu değildir denebilir mi?*²⁸⁶

Denildiği gibi; Atatürk'e göre parti, devrimlere karşı bir düzlemde kurulmuştur ve yabancı destekli Kürt-İslam Ayaklanması'na, dolaylı da olsa yardım etmiş, en azından parti programıyla destek olmuştur. Karabekir ise bunun tam aksini savunmakta, parti programındaki *fikirlere ve dini inançlara saygılı olmak* ibaresinin, aslında laikliğe yapılan bir vurgu olduğunu ileri sürmektedir. Söz konusu isyanın ise aslında dış destekli olduğunu ve bu nedenle, hükümetle beraber hareket edilmesi ve dışarıya karşı birlik mesajı verilmesi gerektiğini savunmuştur. İstiklal Mahkemeleri, Takrir-i Sükun, TBMM'nin tatil edilmesi ve sıkı yönetim gibi uygulamaları ise, isyanı aşan ve doğrudan partilerine yönelik girişimler olarak değerlendirmekte ve söz konusu uygulamalar ile özgürlüklerin sekteye uğrayacağını öne sürmektedir. Bütün bunların sonucunda Kazım Karabekir'in başkanlığını yaptığı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 9 Kasım 1925 tarihinde, programının altıncı maddesinde geçen; *parti, fikirlere ve dini inançlara saygılıdır* ibaresinin irtica ile ilgili olduğu gerekçesiyle, kapatılmıştır.²⁸⁷

Kurtuluş Savaşı sonrası dönem için yapılabilecek en doğru tespit; yıllarca görev yapmış olduğu bölgeye karşı kendini sorumlu gören ve tecrübelerinden hem hükümet yetkililerini; hem de, kendini yakın hissettiği bölge halkını, faydalandırmak isteyen Karabekir'in yetkili ve vazifeli olmadığı bir konuda giriştiği çaba ve değerlendirmelerin, Doğu Sorunu'nun çözümü açısından ne kadar önemli olduğudur, denebilir. Konuyla ilgili, yazılmış bütün eser ve istatistiklerin toplanması ve Türkçe'ye kazandırılması gibi öneriler, doğrudan Doğu Sorunu hakkında edinilecek bilgi birikim açısından, gayet değerli önerilerdir. Doğu Sorunu'nun, ancak devlet eliyle ve bir programa bağlı olarak hareket edilmesi şartıyla çözüme kavuşabileceği gibi tespitler de, yerinde yapılmış

²⁸⁶ *Nutuk*, Ankara 2006, Hzl.: Z. Korkmaz, s. 640.

²⁸⁷ *Nutuk*, Ankara 2006, Hzl.: Z. Korkmaz, s. 640-642; K. Karabekir, *K...*, s. 16-19, 25, 37, 40-41.

değerlendirmeler olarak kabul edilebilir. Şeyh Sait Ayaklanması'nın ise; hem emperyalizm tarafından kışkırtılmış Kürtçü bir isyan olması bakımından hem de dönemin iktidar ve muhalefetine konuya yaklaşımlarındaki ayrılıkların, ülkenin temel ayrılıklarını oluşturması bakımından önemli olduğu düşünülmüştür.

6. KAZIM KARABEKİR'İN DOĞU SORUNU'YLA İLGİLİ EKONOMİK ve EĞİTİMSEL ÖNERİLERİ

Kurtuluş Savaşı'nda gösterdiği başarılarından ve genel anlamda Doğu Sorunu'nun çözüme kavuşmasından sonra Karabekir Paşa, kendisini ülkenin ilerlemesiyle ilgili çalışmalara adanmış ve gerek asker; gerekse milletvekili olarak, Doğu Sorunu ile ilgili ürettiği fikirleri, sürekli olarak öneriler halinde gerekli makamlara ve meclise sunmuştur. Askerliği boyunca görev yaptığı Doğu bölgelerindeki yetim çocukların bakımı ve eğitimi için ürettiği pratik çözümler; özelde, o bölgelerde yaşayan önemli sayıdaki yetimin sorunlarına çare; genelde ise Doğu Sorunu'na ve özellikle bu bölgelerde yetişecek yeni neslin eğitim ve bakım sorunlarına, uygulanabilirliği ispatlanmış bir prototip olmuştur, denebilir.

Daha 1919 yılında, henüz Kurtuluş Savaşı'nın ilk günlerinde, Erzurum'da kurmaya başladığı Çocuklar Ordusu teşkilatıyla, Doğu'daki savaş dolayısıyla yetim kalmış binlerce Türk çocuğunu himayesine alan ve onların eğitim-bakım sorunlarını gideren Karabekir, kurtulustan sonra ise bu politikalarının yaygınlık kazanması için önemli bir mücadele vermiştir. Sadece eğitim sorunlarıyla değil, ülkenin ve Doğu Bölgesi'nin ekonomik kalkınmasıyla ilgili çalışmalar da yapmış veya yapılmasına ön ayak olmuş olan Kazım Karabekir sonuç olarak; görev yeri olması nedeniyle, sorunlarına içerden biri gibi hakim olduğu Doğu Bölgesi'nin kalkınması adına önemli girişimlerde bulunmuş ve bu konuyla ilgili değerli fikirler üretmiştir.

Mütareke döneminde merkezi Erzurum'da olan ve 15. Kolordu ismini alan 9. Ordu Birliklerinin komutanlığına tayin edildikten sonra Karabekir, *çocuk davasıyla* ilgili çalışmalarına başlamıştır:

“...9. Ordu Birliklerinin kumandanlığına tayinime muvaffak oluşum orada ‘Çocuk Davamızı kökünden halletmeye bana fırsat vermişti. 19 Nisan 1919’da Trabzon’a gelmiştim. Buradaki işlerimi bitirdikten sonra 3 Mayıs’ta Erzurum’a vardım. Yollarda ve

özellikle Bayburt'ta perişan birçok çocuk görmüş ve derhal yardıma başlatmışım. Ve Erzurum'a nakilleri emrini verdim.

Doğu'da beni bekleyen sonsuz ve nazik işlerin güçlüğüne rağmen ben bakımsız yavruları şefkatle bağrıma bastım, ve onlara hakiki ve pek şefkatli bir baba oldum.

Bir taraftan Erzurum Kongresi ile milli hükümet esasını kurmak ve korumak işleriyle siyasi diğer taraftan da milli hükümetimizin ilk muntazam ordusu olacak olan kıt'alarımı taaruzi vazifeye hazırlamak gibi askeri vazifelerimle uğraşırken öteden beri idealim olan bir Çocuklar Ordusu esasını da kurmaya başladım...''.

Yolu üzerindeki yetimleri toplayan Karabekir Paşa, daha sonra bu çocukları birer asker gibi ordunun çeşitli birimlerinde istihdam etmiş ve mevcut kadrolarda onların yiyecek, giyecek ihtiyaçlarını karşılamış; spor yaptırarak söz konusu çocukların beden gelişimlerine de özen göstermiştir:

“...bu teşebbüsümü henüz bağlı olduğumuz İstanbul Hükümeti Harbiye Nezareti'ne resmen de yazarak kabulünü ve diğer kolordulara da yaymayı teklif ettim. İki kuvvetli sebep vardı: (1) Terhisler dolayısıyla iki kolorduluk birliklerimizin mevcut iki sanayi takımında yüzlerce boş yer vardı, ve biz bunların yerini sanat sahibi erlerle dolduramıyorduk. (2) Doğu'da yüzlerce bakımsız çocuk ölüme mahkum bir halde şehirlerde sefil bir halde dolaşıyorlardı...’’²⁸⁸

Elindeki sınırlı imkanlarla yetim kalmış çocuklara bir gelecek hazırlama kavgası veren Karabekir'e göre; Doğu Bölgesi başta olmak üzere, bütün Anadolu'nun ekonomik ve eğitimsel geriliği, başlı başına savaşılabacak bir düşman olmalıdır:

“...Fukaralık ve cehaletle mücadele, hedefimiz olmalıdır. Anadolu'yu baştan başa istila eden bu yoksulluk ile mücadele, bugünkü zaferimizi taçlandıracaktır. Bugün harp meydanlarında en büyük vazifesini ifa eden gençliğin, yarın için en mukaddes vazifesi bu olmalıdır...’’²⁸⁹

Fakirlik ve eğitimsizlik ile ilgili sorunları o kadar önemli görüyordu ki, Sivas Kongresi'nin bitiminden hemen sonra İstiklal Savaşı hakkında kararlar alınırken, Çocuk Davasının da ulusal kurtuluş davasıyla birlikte ele alınmasını önermiş ve kendisinin Doğu Bölgesi'nde gerçekleştirdiği çocuk teşkilatının, bütün ülkeyi kapsayacak şekilde genişletilmesini başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere dönemin önde gelenlerine teklifler sunmuştur. Doğu Harekatı'ndan sonra Sarıkamış'ta kurduğu Çocuklar Kasabası'nda ise,

²⁸⁸ K. Karabekir, *Çocuk Davamız-Öğütlerim*, İstanbul 1990, s. 5-6.

²⁸⁹ K. Karabekir, *Paşaların Kavgası*, 6.baskı, İstanbul 2005, s. 108.

elindeki bütün imkanları son derecesine kadar kullanarak örnek bir eğitim-kent meydana getirmiştir. Söz konusu kasabada, halkın yadırgamaması için tiyatro yerine ibret yeri olarak isimlendirdiği sahneler kurdu ve buralarda halkın kültürel seviyesini yükseltecek ve onları bilinçlendirecek oyunlar sahnelemiştir. Ayrıca yine bu kasabada, yetiştirilmelerine öncülük ettiği Doğu Bölgesi yetimlerine, kendi imkanlarıyla yaptıkları araç ve gereçlerden meydana gelen bir müze kurdu. Burada gerçekleştirilen çalışmalar yalnızca çocuklara yönelik değildi. Örneğin kadınların faydalanması için çocuk doğum-bakım ve herkesin yararlanması içinse; sinema, fotoğraf ve elektrik kursları açılmıştır. Spor kulübü, okuma salonu, okuma bilmeyenlere mektup yazma merkezleri, sinema ve film kütüphanesi gibi halkın görgü ve bilgisini artıracak çeşitli eğitim merkezleri de bu dönemde faaliyete geçmiştir. Ayrıca *Varlık* isminde, *Doğu havadisleri*, *memleket davası ve tarihi makaleleri*yle büyük bir boşluğu kapatacak bir de gazete çıkarılmaya başlanmıştır. Bütün bunlarla birlikte; Ağaç bayramı, Atış bayramı, İdman bayramı, Temizlik haftası ve Kitap bayramı gibi halkın çağdaşlaşmasına ve medeni bir şekilde yaşamasına katkıda bulunacak ve öğretici olacak günler düzenlenmiştir.²⁹⁰

Karabekir, eğitimi geniş bir perspektifte değerlendirmekteydi.* Temizlikten, yeme-içme adabına; okuma alışkanlığı edindirmekten, beden eğitimine kadar Doğu insanının bütün sorunlarıyla en ince ayrıntısına kadar ilgileniyor, imkanlarının tükendiği yerde ise bölge halkının potansiyelinden yararlanmaya çalışıyordu:

“ *Doğu'nun geniş sahasındaki teftişlerimde köylerimizin sıhhi durumunun her tarafta berbat bir halde bulunmasından çok teessür duyuyordum. Askerimizin bulunduğu köylerde, kasaba ve şehirlerde temizlik görünüşte olsun temin olunabiliyordu. Doktorlarımız halkın sıhhati ile de meşgul oluyorlardı.(...) Fakat küçük sıhhiye ve baytariye memurlarına ihtiyaç vardı. Bundan başka diplomasız ebeleri de kurstan geçirerek ellerine bir tasdikname vermek bu suretle doğumdaki felaketlerin de önünü almak zarureti vardı.*

Çocuklar ordusu teşkilatı için de bu yokluklar bir eksiklik idi. Elimizde Erzurum'da vesair büyük merkezlerde orta veya lise tahsilini görmüş işsiz gençler vardı. Derhal bunlardan sıhhiye, dişçi, veteriner küçük memur mektebi açtık. Öğretici ve malzememiz

²⁹⁰ K. Karabekir, *Çocuk...*, s. 7, 33-34.

* Karabekir'in eğitim çalışmaları için bkz.: Nuri Köstüklü, *Kazım Karabekir ve Eğitim*, 4.baskı, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2001

*boldu. Bunlarla birlikte bir de ebe kursu açtık. Köylerden vilayet vasıtasıyla toplattığımız pratik ebelere birer er tayını vererek bir kaç ay kurs gösterdim...’’*²⁹¹

Halkın sorunlarıyla doğrudan ilgilenen Karabekir, halka kitap okuma alışkanlığı kazandırma konusunda da önemli çabalar harcamıştır. Doğu Cephesi Komutanlığı sırasında bir Kitap bayramı düzenlemiş ve görevde kaldığı yıllar içinde de söz konusu faaliyete süreklilik kazandırmıştır. Bu sayede Doğu’daki okul kütüphanelerine de önemli sayıda eser kazandırmıştır. Kendisine göre bütün Anadolu halkının ve özellikle gençlerin bilmesi gereken beş düşman vardır. Bunlar sırasıyla; *ahlaki düşman, sıhhi düşman, iktisadi düşman, içtimai düşman ve siyasi düşmandır*. Bunlara karşı verilecek mücadele ise, ancak gereken bilgi, eğitim ve donanımın halka kazandırılması ile gerçekleşebilecektir. Bu hedef içinse başta çocuklar olmak üzere bütün Doğu halkına, söz konusu mücadele alanlarıyla ilgili en ilkelinden, en ileri seviyesine kadar ayrıntılı bilgiyi verebilecek kurumların oluşturulması gerekmektedir. Karabekir bu kurumları kendi imkanları dahilinde oluşturabilmek için yukarıda da bahsi geçen çalışmaları yapmış ve 1922 yılı itibariyle tam onyediyedi alay halinde bir *çocuklar ordusu* meydana getirebilmiştir. Buralarda yetiştirilen binlerce yetim çocuk, hayata donanımlı bir şekilde ve birer meslek sahibi olarak kazandırılmış, bunun yanı sıra halkın da bilgilendirilmesi ve eğitilmesi için çeşitli çalışmalar yapılmıştır.²⁹²

Bu çalışmalar Doğu Cephesi’nin imkanlarıyla ve Kazım Karabekir’in kişisel çabalarıyla gerçekleşebilmiştir. Bu gibi çalışmaların asıl sürükleyicisi ve öncüsü olması gereken *aydın sınıfı* ise İstanbul’a toplanmış, Doğu’yu yalnız bırakmıştır. Anadolu’daki söz konusu *aydın* boşluğunu ve bunun dezavantajlarını doğrudan yaşamış olan Karabekir ise bu durumdan şöyle yakınmıştır:

‘‘Anadolu’nun aydın kişi boşluğu karşısında İstanbul’da nispeten aydın çokluğu vardı. Hatta Doğu’lu bir çok aydınlarımız da İstanbul’da yerleşmişler ev, bark sahibi olmuşlardı...Bunun için daha milli hükümetimizin kuruluşundan çok önce İstanbul Harbiye Nezareti’ne rica ederek doğup büyüdüğü memleketlerinin selameti için şerefli aydın kişilerin geçici de olsa derhal Doğu’ya gönderilmelerini rica etmiştim. Bu yokluğun acısını bütün İstiklal Harbi devamınca hepimiz çok çektik. Fakat benim ihtiyacım daha büyüktü. Çünkü benim bölgede genişliği ve Kürtlük meselesinin de düşmanlarımız

²⁹¹ K. Karabekir, *Çocuk...*, s. 26 vd.

²⁹² K. Karabekir, *Çocuk...*, s. 28, 37-38, 161.

tarafından tehlikeli ve bir silah olarak aleyhimize kullanıldığı nisbette Türk aydınları Batı mantıklarına nisbetle hiç mesabesinde idi...’’

Doğu Bölgesi başta olmak üzere tüm Anadolu’nun sağlık, eğitim ve ekonomik bozukluğunun yanı sıra önemli bir aydın sınıfı eksikliği de bulunmaktaydı. Halkı uyandırmak-harekete geçirmek, gerekli propagandayı ve Kurtuluş Savaşı’nı veren öncülerin fikirlerini yayabilmek, en önemlisi de Kürtçülük ve Ermenilik gibi hareketlere karşı Türk tezini teorik planda savunabilmek için gerekli olan aydın sınıfı, yukarıda da değinildiği gibi, kendi halkından ve memleketinden kopmuş bir izlenim vermektedir:

‘‘[...] bana düşüncelerimi ve fiile çıkarmakta yardım edecek yüksek kültürlü ve tecrübeli sivil arkadaşlara ihtiyaç vardı. Bunların yazıları, bunların nutukları aynı zamanda halkımızı da bir düziye uyandıracaktı. Ediplerimiz, şairlerimiz, hatiplerimizden biz tamamiyle mahrum olduğumuz gibi uzaklardan olsun seslerini duyamıyorduk. Bazı bu gibi yüksek kültür sahiplerimizin İstanbul’da veya Bolşevik diyarlarında bizim milli hareketimizi baltalayan çalışmalarını işittikçe halimize şükretmekten ve kendi yağımızla kavrulmaklığımıza çalışmaktan başka çaremiz kalmamıştı.

Erzurum’da mümkün olan irfan müesseselerimizi kurarak burada bir ilim üssü yapmaya zaruret duyuyordum. Batı ve Güney vilayetlerimizde başlayan istilaları ve katliamları ve bu yolun Türk’ün değil istiklali hatta mevcudiyetini dahi yok etmeye gittiğini bir düziye halka göstermek zorunda idim. Yakında Doğu’nun, yani Kürt’ün ve Türk’ün başına gelecek olan bu belaları halkın bir düziye gözüne ve kulağına arz etmek ve halkı çocuklar vasıtası ile mümkün olduğu kadar her sahada ileri yürütmek sureti ile düşmanlarımızın hazırladıkları ihtilallerin önüne durabilirdim [...]’’²⁹³

Doğu’yu kalkındırma çabalarında tek başına kalan Karabekir’e göre; söz konusu aydın sınıfın kendi memleketinden kopuk, kozmopolit yapısının ve Anadolu’nun yalnız bırakılmışlığının nedeni Tanzimat’tan beri uygulanan Batıcı eğitim tarzıdır:

‘‘Mütareke devri bizlere fiili örneklerle pek acı ve pek açık olarak şu hakikatleri gösterdi:

Tahsil ve terbiye sistemimizin sakatlığını yani yüksek ilim müesseselerimizin kuruluş yerlerinin ve tarzlarının yanlışlığını ve yetersizliğini, kalkınmanın sendelemek olmadığını ve hele gençlik denilen kuvvetin yalnız İstanbul’daki bir avuç yüksek mektep

²⁹³ K. Karabekir, *Çocuk...*, s. 13-14.

öğrencileri olmadığını ve tahsilsiz ve teşkilatsız müthiş bir gençliğin mevcut olduğunu ve nihayet halk tabakasının aydın zümreden pek ayrı ve aykırı bulunduğunu.

O zaman memleketin genel manzarası şu idi: Doğu'ya doğru açıldıkça hükümet bakımsızlığı, halk azlığı, aydın yokluğu, fakirlik, cahillik, harabilik..

[...] Birgün Türk varlığının dayanacak kudret kaynağı olan Anadolu, her bakımdan her devirde ihmale uğramış, kendi haline bırakılmış idi.....

[...] Mütarekede bu suretle aydınlarımız, mütehasıslarımız, basın alemimiz, zenginlerimiz, aydın emeklilerimiz ve hatta yüksek tahsilde bulunan birçok Anadolu gençleri İstanbul'da düşman istilası altında kolayca düşüvermişler ve dört yıl süren İstiklal Savaşı boyunca elleri ve kolları felç olmuş bir halde milli hareketlere seyirci kalmışlardır.

[...] Demek ki Tanzimat'tan beri kalkınma programları diye kabul olunan şeyler; meğerse istilacıların sinsi sinsi işledikleri ve devlet adamlarımıza sindirdikleri kendi projeleriymiş...”.

Emperyalist devletler bu projeyle şu iki sonuca ulaşmak istemektedir; 1) yeni tarz eğitimle aydınları fikir üretmekten ve aksiyondan uzak tutmak. Bu yolla tembelleşmelerini sağlayarak, Anadolu'yla olan bağlantılarını koparmak. 2) devletin idari, mali, ilmi ve iktisadi bütün kuvvet ve servetlerinin icabında kolayca işgali mümkün olan İstanbul'da bir arada bulunmasını sağlamak.²⁹⁴ Emperyalizm bunu başarmış ve en ihtiyaç duyduğu zamanda Anadolu'yu entelijansiyasız ve kendi aydınına uzak bir durumda bırakmıştır. Bu boşluğu ise; modernizasyonunu zamanında tamamlayabilmiş ve komuta kademelerini en küçük rütbeli subayına kadar yenileyebilmiş Türk Ordusu'nun, aydın subayları doldurmuştur. Halk ile aydın sınıf arasına giren bu uçurumun ana nedeninin Batılılaşmak politikalarında yattığını, Karabekir şu sözleriyle vurgulamıştır: “ Batılılaşmak, Batılılaşmak adımlarımızı hemen yüz yıldır, halktan kaçmak ve onları kendi alemlerinde bırakmak suretiyle heder ettiğimizi, bugün de hala anlayamıyoruz! Daha doğrusu anlatamıyoruz!...”²⁹⁵

Kazım Karabekir'e göre aydın sınıfın Batı'ya yönelişi, eğitim sisteminin Batı'yı taklit etmesiyle başlamıştır. İlkönce Fransız sistemi örnek alınmış ve Osmanlı eğitim sistemi tamamen bu modelin üzerine oturtulmak istenmiştir. Ancak emperyalist bir güç olan Fransa'nın sistemi, emperyalist bir ülkede olması gerektiği gibi şekillenmiş ve daha çok idare edici ve hazır yiyici tipler yetiştirmek üzerine yapılandırılmıştır. Gelişmesi

²⁹⁴ K. Karabekir, *Çocuk...*, s. 162-163.

²⁹⁵ K. Karabekir, *Paşaların...*, s. 287.

engellenmiş milletlerin emeğinin ve zenginliğinin sömürüsüne dayalı bu sistemde işçi sınıfı da dahil olmak üzere mevcut bütün sınıflar, görece bir zenginlik ve refah içinde yaşamaktadır. Sanayisi ve buna bağlı olarak ticareti de dünyanın geriye kalan devletlerine göre, çok daha ileri bir seviyededir. Bu nedenle; *böyle ileri ve zengin bir milletin ilim, fen ve sanat programlarını alırken yaşantı konusunda da yarışa çıkılırsa sistemin, oligarşik bir yapıya doğru yozlaşacağı ve milletin çoğunluğunun kozmopolitleşen azınlık tarafından sömürüleceği bir düzenin ortaya çıkacağı, söylenebilir. Bunun çözümü ise Karabekir'e göre şudur:*

“Memleketin bütün çocuklarını başarılı hayat mücadelesine kudretli kılacak bir talim ve terbiye ile teçhiz etmek konusunda da gerek okullarımızdaki tahsil ve terbiyede ve gerekse halkın talim ve terbiyesinde şu bu milletin hayatını taklit hevesiyle yalnız kendi hayat seviyesini yükseltmeyi düşünen bir zümre değil, topyekün Türk milletini servet ve nüfusça zengin etmek amacı güdülmelidir. Bunun için fakir bir milletin çocukları olduklarını hatırlardan çıkarmayacak ve maddi manevi sağlam insan tipleri yaratmalı ve işadami ruhu vermelidir”.

Bu şekilde yetişecek yeni aydın neslin özellikleri ise şu şekilde olmalıdır:

“İşlek fikirli, başarılı, yaratıcı, yaraştırıcı, hamarat, tutumlu, lüksten kaçar, aile kurmaya hevesli; vatanını, vatandaşını ve vatandaşının şeref ve namusunu kendi aziz nefsi gibi sever ve onlara saygı gösterir; vatan malına ve vatandaş işine içten sevgi duyar ve bunları tercih eder, hak ve hakikati ne pahasına olursa olsun arar ve korur, vatanın neresinde çalışmak lazımsa seve seve gider, icabında vatanın müdafaası için ölümden korkmaz, sonuç olarak fikir sahibi, aktif, faziletli, feragatli, fedakar gençler yetiştirmeliyiz

Basma kalıp fikirlere kapılmış, her işittiğine inanır, düşüncesiz, ezberci, nazariyatçı, beceriksiz, tembel, müsrif, yalnız kendini düşünür, dalkavuk, yalancı, züppe, zevk ve şevket düşkününü soysuz tipler değil.”²⁹⁶

Ve bu aydın nesil yalnızca kendi fikirlerini üretmeli, yabancılardan gelecek fikirleri ise kendi ulusal zekasıyla işlemelidir. Aksi takdirde savaşla kazanılanlar, fikirler ve ideolojiler yoluyla kaybedilebilir:

“Nereden geldiği bilinmeyen ve üzerinde kendi milli kudretimizle işlenmeyen fikirler, milli bünyemizi sarsar, hırpalar. Savaşarak kazandığımızı barış zamanındaki yanlış ve dikkatsiz adımlarımızla elimizden almanın usulünü sömürgeci devletler pek iyi

²⁹⁶ K. Karabekir, Ç..., s. 165.

*bilirler! Bunun için uzmanlarımızca üzerinde iyi işlenmemiş programlarla memleket işlerini yürütmek, asla milli kalkınmayı gerçekleştiremez...'*²⁹⁷

Karabekir, bu fikirleriyle yurttaşlık bilincine dayalı, ulusal ve anti-emperyalist bir eğitim sistemi öngördüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Bu öngörüsü, şu sözlerde de açıkça kendini göstermektedir:

'Dünyayı yalnız yabancı gözü veya yabancı sözüyle görüp öğrenmek, yabancı düşüncelerle bezenip övünmek, milli bünyeyi de çok hurpalar. Tarihini yabancı kaynaklardan derleyip toplamaya çalışmak acısını bile tatmış bir milletiz. Hayatın felsefesini de o kaynaklardan çekip durmaktayız. Bu hal, böyle giderse gelecek nesiller; içinde yaşadığımız zamanların tarihini, yaşama ve ilerleme ülkülerini de yine yabancı kaynaklarda arayacaklardır. Bu kaynaklar bizim için; saf ve berrak kurtarıcı, ilerletici olabilir mi?

*Bu şartlar altında yalnız taklitçi bilgilerle klasik anlayışlarla milli hayata doğrulma gösterilebilir mi?...'*²⁹⁸

Bütün teori ve pratiğinde; ulusal fikirler üreten, anti-emperyalist ve yurttaşlık bilincine sahip ulusalcı bireyler yetiştirmeyi hedef edinmiş bir eğitim sistemini geçerli bulduğunu gösteren Karabekir, söz konusu eğitim politikalarının ana belirleyicisinin ise ekonomik altyapı olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle, yetiştirilecek nesillerin yalnız yüksek eğitim görmesini değil, planlı bir eğitim sistemiyle ekonomiye kazandırılmasını öngörmektedir. O'nun için; yüksek eğitilmiş aydınlar yetiştirmek kadar, işinde ustalaşmış zanaatkarlar, çiftçiler ve işçiler yetiştirmek de önemlidir:

'Maarif denilince, milletin iktisadi, irfani ve ictimai hareketleri birlikte anlaşılmalıdır; bir memleketin hayatı dahili siyasetindedir. Bütün hayat ve muamelelerinin dahil olduğu bu siyasetin temeli de o memleketin milli iktisadıdır. Nasıl ki spor yapan bir adamın pazularının şişkinliğine değil kalbinin kuvvetli olmasına dikkati lazımsa bir milletin de umumi hayatında yalnız kafasını değil, midelerini de öyle düşünmesi lazımdır. (Bin işçiye bir başçı lazım) olduğunu daima hatırdan çıkarmamak ve şimdiye kadar olduğu gibi gençliğimizi, bütün aklımızı ve fikrimizi yalnızca yüksek tahsile hasretmek yerine memleketin iktisadiyatını yükseltmek için daha ziyade iş adamları yetiştirmek yeni maarif siyasetimizin prensipleri olmalıdır...'

²⁹⁷ K. Karabekir, *Paşaların...*, s. 156.

²⁹⁸ K. Karabekir, *Sanayi Projeleri*, İstanbul 2001, s. 182.

Yüksek eğitim alanların ülkelerine yararlı olacakları gerçeğini gözden kaçırmaksızın, eğitilmiş emek gücünün eksikliğine vurgu yapan Karabekir, ABD ve Avrupa'nın ileri ülkelerinde de gençliğin yalnızca yüzde yirmilik bir kesiminin yüksek okullara gittiğini, geriye kalan kesimin meslek liselerinden mezun edilerek ekonomiye kanalize edildiğini ileri sürmektedir. Türkiye'nin ise Avrupa'nın eski hatalarına düşerek *Sultanilere* ve *idadilere* daha çok önem verdiği ve eğitilmiş emek gücünü ihmal ettiği tezini savunmakta, ülkenin asli ihtiyaçlarını şu şekilde ortaya koymaktadır:

“1. Büyük sermayeye ve yüksek sayıda uzmana ihtiyaç gösteren büyük işlerdir ki bunları bir an önce yabancı şirketlere vermeye mecburuz. Mesela Karadeniz sahilinde ortada bir yerde modern bir limana ve memleketimizin dahilini bu limana şömendöferlerle bağlamaya ihtiyacımız vardır... Bunlar bütün memleketimizi canlandıracaktır.

*2. Ziraat, sanat ve ticaret işlerinde eskimişliği bırakarak beşikten mezara kadar yabancı malı içinde yaşamaktan ve kanımızı yabancı yiyeceğiyle yoğurmaktan çabuk kurtulmalıyız, buna ise bizim paramız da kafamız da yetişir...”*²⁹⁹

Birinci maddede geçen öneriler, Kazım Karabekir'in eğitim konusu başta olmak üzere, her konuda göstermiş olduğu anti-emperyalist tutumuyla, teori ve pratik üretirken yalnızca kendi ulusunun gücüne yaslanmayı öneren ve yabancıyı dışlayan duruşuyla çeliştiği, bir ülkenin limanlarını ve damarları sayılan demiryollarını yabancılara ihale etmenin söz konusu ulusalcı duruşa ters düştüğü, düşünülebilir. Kazım Karabekir bu konuya, İzmir İktisat Kongresi'nde başkan sıfatıyla yaptığı konuşmada şu şekilde değinmiştir:

*“Şunu da açıkça söyleyeceğim: Yabancı sermayeyi ve sermayedarı elbette kabul edeceğiz; fakat sonsuza kadar değil... kendi ulusal yetenek ve gücümüzü layık olduğu seviyeye çıkarıncaya kadar... Bu sonucu da namus ve haysiyet sayarak, artık beşikten mezara kadar yabancı mallarına boyun eğmekten ve doğduğumuz saatte kursağımıza yabancı sütü döküp ölümlerimizi onların dokumasına sarmaya bir tarih koyarak...”*³⁰⁰

Ülke kaynaklarının yetersiz olduğu alanlara yatırım yapılması kaydıyla ve ülkenin kalkınmasını tamamlayacağı süreyle sınırlı olmak koşuluyla yabancı sermayeye olumsuz bakmayan Karabekir'e göre, eğitim kadar ekonomik kalkınma da ülke insanı için çok önemli bir gelişim aracıdır. Hatta eğitim ve ekonomik kalkınma, planlı ve birbirini tamamlayacak şekilde organize edilmeli, eğitim sistemi ekonomik kalkınmayı sürdürecektir.

²⁹⁹ K. Karabekir, *Çocuk...*, s. 173-175.

³⁰⁰ K. Karabekir, *İktisat Esaslarımız*, İstanbul 2001, s. 209 vd.

bireyler yetiştirmelidir. Gençliğin önemli bir kısmının yüksek okullarda okutulmasına ve bu yolla işsiz kuşaklar yaratılmasına karşı çıkan Karabekir, daha o tarihte meslek lisesi gibi okullar önermiş ve bunların kuruluş yerlerinin üretimin yapılacağı yerlerde olması gerektiğini önermiştir. Bu yolla hem gençlerin pratik alandaki gelişimi sağlanacaktır, hem de üretime emek gücü temin edilecektir:

“Biraz yukarıda çocukların memleketin ihtiyacı oranında iktisat sahasına ayrılması gereğinden söz etmiştim.

Şimdiye kadar iktisadi durum ve ihtiyacımız nazarı dikkate alınmamıştır. Diyelim ki, memleketimizin doğu kısmında külliyetli hayvan yetiştirilmesinden dolayı yün, deri ve kemik gibi iptidai maddelerin oralarda bol olduğu; orta kısmının ekime ve kuzey ve batı kısımlarının meyve, orman ve ticarete kabiliyeti açılacak okulların esas olacağına, hemen her tarafta çok miktarda açılan liselere birinci derecede önem verilmiş ve buna karşılık bazı yerlerde seyrek bir halde ve çevrenin ihtiyacı ile alakasız bir surette yapılan ziraat ve sanayi okulları ise ciddi bir fayda sağlamamıştır.

Her ziraat ve sanayi okulunun kuruluşundan itibaren senelik gelir ve gideri, çıkardığı öğrencinin nerelerde hangi işlerde kullanıldığı gözden geçirilirse milletin büyük masraf ve fedakarlıklarla kurduğu bu müesseselerin ne dereceye kadar yararlık gösterdiği görülür...[...] Mevcut ziraat okullarımız genel olarak büyük kasabalarda, köylerle alakasız bir vaziyette ve bütün çalışmalarını kendilerine hasretmiş bir haldedir.

Binaenaleyh ziraat okulları ziraate müsait arazide ve aşağıda ayrıca bahsedilecek olan kasaba ve köylerde tesis olunmalı her türlü ilerlemelerden yalnız içinde buldukları köyü değil, civar köyleri de istifade ettirmeli, makineleriyle civar köylerin de ziraatını yapabilmeli, tamirhanelerine bile köylerin işlerini kabul etmeli, etraflarındaki köylerin hayvanlarının da iyi halde bulunmalarına ve hastalıkların giderilmesine yardım eylemeli. Fenni işlerinin, kullandığı modern vasıtaların kıymetini ve faydasını eserleri ile, köylüye gösterebilecek ve köylüde arzu ve hayat uyandırabilecek bir vaziyette bulunmalıdır.

Memleketimizin her yerine ilerlemeyi sokabilmek için en pratik vasıtalar, bu gibi numuneleri köylünün arasına sokmak ve faydalarını bilfiil göstermektir.

Sanayi okulları da böyledir; iyi bir tetkik sonucunda herhangi bir yerde orada bol bulunan ham malzeme ve yine bunun işlenmiş maddelerin sarf şekli gözönüne alınarak vücuda getirilecek müesseseler, oradan yetişecek öğrencinin aynı mahaldeki işbaşını kuvvetlendirmesi, mahalli ihtiyaçlardan doğan bir veya birkaç sanatın doğması ve

ilerlemesi ve bu gibi müesseselerin aynı şartları haiz mintikalara nümune olması ve çoğalması itibarile çok bereketli neticeler verir vr bu suretle halkın da, memleketin de iktisadi menfaatleri pek büyük istifadelerle temin edilir. [...]"³⁰¹

Yerinde ve pratik ağırlıklı eğitimle daha verimli sonuçlar alınacağını vurgulayan Karabekir, sanayileşmeye ve özellikle makine bilgisine çok önem vermektedir: “...İleri demek; ne zaman bir memleket ki, eliyle, bacağıyla, hayvanları ile çalışıyor, o henüz ilerlememiştir. Ne zaman ki, bir memleket alet ve edevat makinesiyle çalışıyor, işte o memleket ileridir “. Batı emperyalizminin dünyanın geri kalanını sömürgeleştirmesinin nedenini ise; bilimsel bilgiyi makineyle buluşmalarında aramaktadır: “...felaket nedenimiz Avrupa’da buharın uygulanmasından itibaren başlar. Biz buhara başladığımız zaman Avrupa herşeyde ileri gitmişti...”³⁰² Kendisi, Avrupa başta olmak üzere Batı’nın kalkınmasını bu yolla sağladığını, sanayileşmesini tamamlamasıyla birlikte emperyalist bir aşamaya geçtiğini ve dünyanın diğer milletlerini sömürmeye başladığını düşünmekte, bu sömürünün ise, ancak onlar gibi sanayileşerek ve kalkınarak durdurulabileceğini öne sürmektedir:

“Bir taraftan istila orduları görününce, kuvvetini aleme göstermiş olan Türk milleti kazmasına, sabanına sarılarak hürriyetini vermedi. Bu yeterli değildir...Orduların, askerlerin savurduğu kılıçlar, harbi kazanır, iktisadi sahada başarılı olamaz...Şu halde bu vatanın ihtiyacı, en önemli olan iktisadi alanda ilerleme ve gelişmektir. En bilgilimizden en cahilimize kadar bütün millet iktisadi alanda birleşmelidir...Bugün fikirlerin milli iktisat alanında birleşmesi çok önemlidir.”³⁰³

Sanayileşmenin ancak, yeni yetişecek nesillere, makine bilgisi ve pratiği verilerek gerçekleştirilebileceğini belirtmekte ve halkın varolan potansiyelinin ortaya çıkarılmamasının nedenini, yine halkın yarıdan fazlasının makine görmemesinden ve makineye bütün varlığıyla dikkat etmemesinden kaynaklandığını düşünmekteydi. Aynı derecede bilgisiz ve okuma bilmeyen İstanbul’daki bir vatandaş ile Anadolu’daki vatandaş arasındaki farkın ise; söz konusu teknik bilgi ve görgüden meydana geldiğini öne sürmektedir. Bu farkın ortadan kalkması içinse; eğitim sisteminin, pratik ağırlıklı olması, sanayileşmenin önünü açacak, ona destek olacak biçimde planlanması ve organize edilmesi gerekmektedir. Kazım

³⁰¹ K. Karabekir, *Çocuk...*, s. 176-177.

³⁰² K. Karabekir, *İktisat...*, s. 340-341.

³⁰³ K. Karabekir, *Çocuk...*, s. 232.

Karabekir, önerilerinin gerçekleştirilmesi için çeşitli teoriler geliştirmiş, bununla da yetinmeyerek uzman kişilere bilimsel çalışmalar hazırlatmıştır:

‘‘[...] sanayimizin gelişmesi için bilgili işçiye de ihtiyaç vardır. Buna hazırlık olmak üzere Almanya’da bulunan mühendislerimizin Alman uzmanlarıyla görüşerek memleketimizde ham maddeleri bol olan cam, deri, konserve, dokuma ve şeker fabrikaları gibi beş sanayi projesi hakkında genel fenni bilgiyi içermek üzere ne gibi ve ne kadar sermayeyle ne gibi fabrikalar kurabileceğimizi ve bunların planlarını Berlin temsilcimize 1920’de yazdım.

Berlin’de bulunan mühendis Şerif Bey isminde bir vatandaşımız Alman uzmanlarla çalışarak bu görevi mükemmel şekilde yaptı ve bana bu projeleri gönderdi.[...]’’

Şerif Bey’in hazırladığı bu çalışma, Karabekir’in ricası üzerine devlet tarafından 1923 yılında bastırılmıştır. Eserin asıl önemi; ülkeyle ilgili bir soruna, ülkenin sahip olduğu potansiyel ve kaynakları kullanarak çözüm önermesi ve bunun bir Türk aydını tarafından gerçekleştirilmesidir. Çünkü Karabekir’e göre önemli olan, Türk uzman ve aydınlarının sürekli faal olmaları ve ulusal fikirler üretmeleridir:

‘‘...bizi askeri istilalarla idarelerine alamayan büyük devletlerin fikir ve iktisat istilalarıyla bunu yapmaya çalışacaklarından uzmanlarımızın ve aydınlarımızın çok uyanık ve çok faal olmaları, topyekûn kalkınma ihtiyacı, halkımızın yerli mallarına olduğu kadar milli fikirlerimize kıymet vermeleri lüzumu...’’³⁰⁴

Eser yazılırken gerçek ihtiyaçlara ve pratik esaslara dikkat edilmiş, teknik görüş ve genel esaslardan çok somut önerilere yer verilmiştir. Eserde yapılması önerilen ekonomik tesisler şunlardır: 1. Sahra tuğlacılığı; 2. Makine tuğlacılığı; 3. Kireç ocağı; 4. Cam fabrikası; 5. Taşınabilir testerehane; 6. Otomatik tezgah (Ufak makine fabrikası); 7. Demir dökme fabrikası; 8. Tabakhane; 9. Konserve Fabrikası; 10. Dokuma fabrikası; 11. Şeker fabrikası; 12. Süthane; 13. Teneke kutu fabrikası; 14. Balık konserveleri fabrikası; 15. Sabun ve mum fabrikası; 16. Kundura fabrikası; 17. Ahşap sanayi fabrikası. Ayrıca eserde yapılması önerilen fabrikaların kesit ve planları da gösterilmiş ve yapılmaları için gereken malzeme miktarıyla, ne kadara mal olacakları da belirtilmiştir. Eserin *genel özet* bölümünde, sürüp giden savaşlar sonucunda geri kalmak durumunda bırakılmış vatanın, modern sanayi kuruluşlarıyla kalkınacağı belirtilmiş, bunun içinse bu kuruluşların mahalli şartlara uygun ve sermayesinin ulusal olması gerektiği vurgulanmıştır:

³⁰⁴ K. Karabekir, *Paşaların...*, s. 200.

“[...] esas formül...bütün girişimleri mümkün olduğu kadar kendi öz para ve vasıtalarımızla idare edebilmek olmalıdır. Yabancı sermayenin, önceleri ekonomik kalkınma oluncaya kadar bu gibi milli girişimlerden uzak bulundurulması sayesinde, bu girişimler uğrunda başarı ile çalışabilmek ve sonuçta memleket ve milletimize hakikaten menfaat sağlamak mümkün olacaktır. Bu genel projenin uygulanabilmesini ancak milli kuvvetimizin gücü sağlayabilir[...]

Söz konusu fabrikaların, sadece ulusal sermaye kullanılarak kurulması gerektiği belirtilen eserde; bunun gerçekleştirilebilmesi içinse, yurt dışına para değil mal transfer edilmesi, daha açık bir ifadeyle, gerekli ihtiyaçların yurt dışından sağlanmasına karşılık yapılacak ödemenin, *nakdi* değil *ayni* olması önerilmektedir:

“Bu geniş projenin tasarıdan uygulamaya konulması için, pek büyük miktarda paranın ve belki bütün sermayelerin üçte ikisinin yabancı memleketlere aktarılmasına mecburiyet hasıl olacaktır. Halbuki elde olan para, memleket içindeki ekonomik ilişkiler için gerekli olup, buna karşı içerdeki tüketim fazlası bazı ürünleri harice satmak pek faydalı pek faydalı ve hatta bir ekonomi zorunluluğudur. Binaenaleyh girecek makineler mukabilinde memlekette para yerine mahsül çıkarmak en doğru ve faydalı tarzı teşkil eder.....makinaların para yerine ihracat mallarıyla ödenmesi usulüyle getireceği ticaret karı sayesinde sanayi tesisleri ucuzlayacağından, bilhassa tavsiye olunur...”³⁰⁶

Ülkenin kalkınmasına ve sanayileşmesine katkı sağlayacak bu gibi çalışmalara öncülük eden Karabekir, bizzat uygulanmasına önderlik ettiği yetim çocuklara yönelik çalışmalarında da sanayileşme unsuruna öncelik tanımıştır. Bu yolla gerçekleştirmek istediği; hem Türk milletinin küçük yaşlarda makinayla tanışmasını sağlamak, hem de bilinçli üretim gücünden yoksun olan ulusal sanayiye işçi kazandırmaktı. Böylelikle sanayileşme kavramı ve mekanik-teknik bilgi, daha çocuk yaşta yurttaşların zihinlerine yerleştirilecek, bununla da kalmayıp yurttaşların pratik içerisinde yetişmesi ve üretime katkıda bulunmaları sağlanacaktı. Ülke; aydın işsizler yerine, bilinçli emek gücü üretecek ve kalkınmasını bu şekilde gerçekleştirecekti. Bu hedef uğruna Doğu’daki yetim öğrencilerden bir *sanayi gürbüzleri* alayı kurmuş, ordunun imkanlarıyla bu çocukları yetiştirmiş; terzilik, kunduracılık, saraçlık gibi meslekler edinmelerini sağlamıştır. Söz konusu çocuklara *ibret yeri* denilen tiyatro sahnelerinde, kendi yazdığı, *makina ve mikrop* ve *sanayi* gibi oyunlar oynatmış, bu sayede başta çocuklar olmak üzere bütün Doğu

³⁰⁵ K. Karabekir, *Çocuk...*, s. 48.

³⁰⁶ K. Karabekir, *Çocuk...*, s. 49 vd.

halkına makinanın ve sanayinin ne olduğunu anlatmaya çalışmıştır. *Sanayi oyunu* o kadar dikkat çekmiştir ki, dönemin *Bolşevik* yönetimi Karabekir'e, bu oyunu aynen tercüme ettirerek kendi okullarında oynatacaklarını söylemiştir.³⁰⁷ Bu gibi, çocuklara yönelik çalışmaların dışında, halka yönelik bir takım çalışmalar da yapılmış, çeşitli fikirler üretilmiştir. Bunlardan en çarpıcı olanı, 1923 yılında Kazım Karabekir tarafından *Maarif Vekaleti*'ne gönderilen yazılı bir teklifte görülmektedir:

*“Anadolu'nun hemen her köyünde ve hatta kasabasında bilhassa Doğu Bölgesi dahilinde eskiden kalma üstün eserleri Battal Gazi, Köroğlu, Aşık Garip gibi kitaplar okunmaktadır. Halkın elinden bunları kaldırmak çok zaman içinde gayri mümkündür. Bu kitapların yazıları arasına faydalı satırların ilavesi pek uygun olur. bunların vatan muhabbeti, dini hisler, cengaverlik, binicilik, nişan, güreş gibi sair idman hususlarını sağlık, iktisad gibi şeyleri koyarak ictimai fena adetlerimizi gidermeye yarayan şeyler olmasına dikkat olunmalıdır. Bu tarzda ilavelerden sonra aynı nam ve tarzda basılarak birçok nüshaların her tarafa neşrini arz ve teklif eylerim.”*³⁰⁸

Bu gibi önerilerle, özellikle sanayileşme ve ekonomiyle ilgili alanlarda halkta bir merak uyandırmaya yönelik çok yönlü ve detaylı çalışmaların yapılması gerektiğini vurgulayan Karabekir, kadınların evlerinde yapacakları üretimin de memleket kalkınması için faydalı olacağını düşünmüş ve ilgili makamlara konuyla ilgili çeşitli teklifler götürmüştür:

*“Ankara'ya geldiğimde: Köylerde ve kasabalarda birçok kol bilhassa hareketsiz kalmaktadır. Bunun için ev sanayiine ve bu arada dokumacılığa ehemmiyet verilmesini ve ıslah olunmuş dokuma tezgahlarının ve buna gerekli iplik yapma çırkıklarını geniş mikyasta halka dağıtılmasını teklif ettim. İran'da bile bu tezgahlardan çok istifadeye başlandığını da malumat olarak bildirdim. Bunu şifahen her makama söylediğim gibi yazı ile de İktisat Vekaleti'ne ve Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne yazdım.”*³⁰⁹

Karabekir, istilaların artık kabuk değiştirdiğini, daimi ve ücretli ordularla yapılan istilaların yerini ekonomik istilaların aldığını düşünmektedir. Ve bunun için yapılması gereken tek şeyin, topyekün bir sanayileşme ve kalkınma hamlesi olduğunu ileri sürmekte, ulusun bütün maddi ve fikri kaynaklarının bu yönde kullanılması gerektiğini dile

³⁰⁷ K. Karabekir, *Çocuk...*, s. 5, 45, 51.

³⁰⁸ K. Karabekir, *İktisat...*, s. 312.

³⁰⁹ K. Karabekir, *Çocuk...*, s. 217.

getirmektedir. Bütün bu sözü edilen amaçlara ulaşmak içinse, şu genel prensiplerin uygulamaya geçirilmesini tavsiye etmiştir:

“Mesela ilk tedbir olarak şehit ve kimsesiz çocukları toplayıp memleketimizin fabrika hayatına müsait birkaç yerinde vücuda getirilecek müesseselere yerleştirerek onları buralarda hem çalıştırmak ve hem yetiştirmek, ondan sonra ham malzemenin bol bulunan o civarda en çok tüketilen maddeler nazarı dikkate alınarak ona göre fabrikalar tesis etmek; tesis olunacak fabrikalar en çok tüketilen kumaş, deri, şeker, cam, kibrit, gibi mamülleri istihsal (üretmek) edecek fabrikalardan ibaret olmak; bu fabrikaların tesisi için lazım gelen sermaye hükümetçe çıkarmak, fabrikaların tesisinde Avrupalı sermayedarları iştirak ettirmek; fabrikaların yanında çocukları okutmak için zanaat ve çırak mektepleri açmak; bilahare çocukları dağıtmayarak mevcut kütlelerle gruplara ayırmak, bu grupları memleketin çeşitli merkezlerine bölüştürmek suretiyle memleketin her tarafına nuru ve zanaat sırrının yayılmasına çalışmak, fabrikalar için Avrupa’dan uzmanlar ve ustabaşılar getirtmek; memlekete hiçbir faydası olmayan eski ve köhne zanaat mekteplerini tamamen ortadan kaldırıp yerlerine yeni esaslar dahilinde yeni zanaat mektepleri, meslek müesseseleri açmak; Avrupa’nın sanayi ilerlemesini yakından takip ve memlekette tatbiki usullerini araştırarak zanaat encümenleri teşkil etmek, yeni zanaat ve meslek müesseselerinde çevreye ve ihtiyaçlara göre programlar takip ve tatbik etmek; Avrupa’nın çeşitli merkezlerindeki sefaret heyetlerimiz vasıtası ile Avrupa sanayisinin ilerlemesini incelemek; Avrupa fen ve sanayi eserlerini Türkçe’ye nakledecek fen ve sanayi eserlerini telif ve tercüme heyetleri vücuda getirmek [...]”³¹⁰

Söz konusu düşünceler ve çalışmalar, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere dönemin yönetici kadroları tarafından da onay görmüş ve Karabekir, 1923 yılında yapılan *İzmir İktisat Kongresi*’ne başkan olarak seçilmiştir. Bu kongrede kabul edilen esaslara dikkat edildiğinde görülecektir ki; Kazım Karabekir’in yukarıda öne sürdüğü çözüm önerilerinin önemli bir kısmı maddeleşmiş ve sonuç metninde yer bulmuştur. Örneğin 7. madde doğrudan Karabekir’in önerisi sonucunda kabul edilmiştir:

“Madde 7- Türkler, irfan ve marifet aşığıdır. Türk, her yerde hayatını kazanabilecek şekilde yetişir; fakat, herşeyden evvel memleketinin malıdır. Maarife verdiği kutsiyet

³¹⁰ K. Karabekir, *Çocuk...*, s. 199 vd.

dolayısıyla Mevlüd-i Şerif, kandil gününü, aynı zamanda bir kitap bayramı olarak kutlar
‘³¹¹

8. maddedeki şu ibarelerde ise Karabekir’in düşüncelerinin etkisi açıkça görülmektedir: “...Türk mikroptan, pis havadan, salgından ve pislikten çekinir; bol ve saf hava, bol güneş ve temizliği sever. Ecdat mirası olan binicilik, nişancılık, avcılık, denizcilik gibi bedeni terbiyenin yayılmasına çalışır...”. Kongrenin, Çiftçi Grubunun İktisadi Esasları bölümü, ziraatte maarif meselesi kısmının 1. maddesi ise şöyledir: “ Köylülere, çiftçilere ziraatin muhtelif şubelerini pratik olarak öğretecek surette yazılmış kitap ve dergiler bastırılarak bedava dağıtılması “. Söz konusu maddede yer bulan ibareler, Karabekir’in yukarıda değinilen genel prensipleriyle birebir uyuşmaktadır. İkinci madde de yeralan ifadeler de aynı şekilde, O’nun düşünceleriyle doğrudan paralellik göstermektedir: “ Madde 2- Genel ilk ve orta okullarda gelişmiş ülkelerde olduğu gibi sanayi ve ziraatın da pratik olarak gösterilmesi “. Sanayi Grubunun Esasları bölümünün sanayi eğitimi ile ilgili beşinci kısmındaki şu maddelerde ise açıkça, Karabekir’in düşüncelerinin yansımaları görülmektedir:

“A. Sanayi mekteplerinin, her muhitin ihtiyaç ve kabiliyetine göre tesisi ve tedrisatın İktisat Vekaleti’nin Sanayi Genel Müdürlüğü gibi mütehasıs bir merkezde birleştirilmesi ve tedrisatın bilhassa pratik bir şekle dökülmesi.

B. Sanayi çırak mekteplerinin açılması.

C. Usta kurslarının açılması.

D. İhtisas için memleketimiz sanayi mekteplerinden mezun olanların Avrupa’ya gönderilmesi ve orta tahsilini memleketimizde ikmal etmiş olanlardan sanayi mühendisleri yetiştirilmesi.”³¹²

Bu örneklerden çıkan sonuca göre, denebilir ki; Karabekir, İktisat Kongresi’ndeki başkanlık göreviyle yetinmemiş; bunun yanı sıra, eğitim ve sanayileşme alanlarında geliştirdiği projelerin maddeleşmesi ve devlet politikası haline dönüşmesi için çeşitli girişimlerde bulunmuş, sonuç olarak bunların kabulünü de sağlamıştır. Aslında o dönemin bütün aydın askerleri gibi Karabekir de sadece kendi görevini yerine getirmekle yetinmemiş, ülkesinin bütün sorunlarıyla yakından ilgelenmiştir. Eğitim konusunda uzman olmadığı halde, kendisini bu konuda geliştirmiş, Doğu Cephesi Komutanlığı sırasında da uygulama fırsatı bulmuştur. Aynı şekilde, ekonomi alanında da uzmanlığı olmadığı halde

³¹¹ K. Karabekir, Çocuk..., s. 28; K. Karabekir, İktisat..., s. 32.

³¹² K. Karabekir, İktisat..., s. 32, 36, 90-91.

kendini geliştirmiş ve İzmir İktisat Kongresi'nde başkanlık yapacak ve ülkenin iktisat kurallarını belirleyecek kadar aşama kaydetmiştir.

Genel olarak bakıldığında Karabekir, eğitim alanında da; iktisat alanında da aslında aynı şeyi savunmuştur: Yabancı etkilerden uzak, ulusun öz kaynaklarını kullanarak geliştirilecek politikalar. Eğitim alanında ise, özellikle Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan Batı öykünmeciliğine karşı, ulusal politikalar geliştirme yanlısı bir tutum sergilemiş ve bu genel tutumunu, Doğu Bölgesi'ndeki uygulamalarıyla somutlaştırmıştır. Doğu Bölgesi'ndeki yetim çocuklar için geliştirdiği *Çocuklar Ordusu*, *Sanayi Gürbüzleri* gibi projeler, tamamen özgün ve mevcut ihtiyaçlardan kaynaklanan ulusal projelerdir. Bir nevi Doğu Sorunu'nun eğitsel boyutuna yapılan çözüm önerileridir de denebilir.

Karabekir'e göre eğitim, ancak küçük yaşta, her türlü bilginin pratik yolla verilmesiyle amacına ulaşabilir. Bu nedenle, meydana getirdiği eğitim kurumlarında buna özellikle özen göstermiş ve o kurumlarda eğitim alan çocukların meslek sahibi olabilecek seviyede pratik bilgi edinmesini sağlayarak, zanaat sahibi olmalarına öncülük etmiştir. Karabekir, pratik alanda giriştiği bu gibi faaliyetlerin dışında, tüm ülkenin içinde bulunduğu sorunlarla ilgili teorik çalışmalar da yapmış ve bir takım önerilerde bulunmuştur. Kendisinin ortaya koyduğu bu gibi genel prensipler, eğer Doğu Bölgesi'ndeki problemlere indirgenecek olursa; ortaya Doğu Sorunu'yla ilgili etkileyici çözüm önerileri çıkmaktadır. Buna göre; Doğu'daki eğitim uygulama ağırlıklı olmalı ve halka, çocuk yaştan başlamak üzere, makina bilgisi gibi teknik ve mekanik bilgiler aşılmalıdır. Yoğunluklu olarak lise ve üniversitelere öğrenci alınacağına, daha çok meslek liseleri gibi bilinçli emek gücü yetiştirecek okullara ağırlık verilmeli ve burada yetişecek çocuklar, derhal üretime kazandırılmalıdır. Kurulacak meslek ya da ziraat okulları, üretim yapılacak bölgede bulunmalı ve bölgenin üretimden kaynaklanacak bütün sorun ve eksikliklerine çözüm olmalıdır. Halkın sağlık ve sosyal kurallarla ilgili eksikleri, tiyatro oyunları gibi eğlenceli fakat öğretici faaliyetlerle kapatılmalı, özellikle kitap okuma alışkanlığı yaygınlaştırılmalıdır. Bu gibi çözüm önerileriyle Anadolu'nun eğitim boşluğunu doldurmaya çalışan Karabekir, Doğu Bölgesi'nin kalkınmasıyla da ilgili çözümler üretmiştir. O'na göre; Başta Doğu olmak üzere Anadolu'nun bütün bölgelerinde, sanayi tesisleri kurulmalı fakat bu tesisler kuruluş yerlerinin ihtiyaç ve koşullarına uygun olmalıdır. Sanayi okullarına özellikle ağırlık verilmeli, bu yolla makina bilgisine vakıf, uzman emek gücü yetiştirilmeli ve bütün bu çalışmalar, ülkenin kaynakları ve sermayesi

kullanılarak gerçekleştirilmelidir. Eğer söz konusu kaynaklar yetersiz kalırsa, bu sefer devreye yabancı sermaye girmeli, fakat belli bir süre sonra bundan vazgeçilmeli ve yeniden ulusal kalkınma yoluna dönülmelidir. Karabekir, emperyalizmin gelişmesini tamamlayamamış ulusları, öncelikle ekonomik olarak sömürmeye başladığının bilincinde olduğu için, yabancı sermaye konusunda özellikle dikkatli davranmakta ve onları kısıtlama yoluna gitmektedir. Bu tutumun, *Düvel-i Muazzama*'ya karşı verilen kurtuluş mücadelesinin yarattığı, anti-emperyalist ve tam-bağımsızlıkçı ruhtan kaynaklandığı, söylenebilir. Kazım Paşa'nın eğitim ve üretimle ilgili söz konusu fikirleri ve anti-emperyalist tavrı, Atatürk'ün eğitim ve ekonomi politikasıyla da doğrudan paralellik içindedir. Sadece demiryolu ve limanlar konusunda Atatürk, farklı bir yöntem izleyerek hiçbir yabancı sermayeye başvurmaksızın varolan demiryolu hatlarına yenilerini eklemiştir. Yabancı sermayenin elinde olan eski hatları ve limanları ise millileştirmiştir.³¹³ Bunun dışında eğitim ve üretimin birbirlerini tamamlayıcı bir şekilde planlı olması, yabancı yatırımın kısıtlanması, eğitim ve üretimin devletin eliyle organize edilmesi gibi konularda hiçbir fikir ayrılığı görülmemektedir.

³¹³ D. Avcıoğlu, *Türkiye'nin...*, 1. kitap, s. 454-458.

7. SONUÇ

Doğu Sorunu'nun, aslında emperyalist devletlerin Ortadoğu ve Avrasya odaklı çıkar hesaplarının bir basamağı olarak tezgahlanmış bir proje olduğu söylenebilir. Bu projenin gerçekleşmesinin, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu toprakları üzerinde yaşayan, başta Hıristiyan azınlıklar olmak üzere, bütün uyrukların birbirine düşürülmesine ve bu yolla yaratılacak suni düşmanlığa bağlı olduğu da açıktır. Emperyalizm bu düşmanlığı yaratmayı başarmış ve Doğu'da yaşayan Osmanlı uyruklarını müslim, gayri-müslim demeden birbirine düşürmüştür. XIII. yüzyılda kültürel ekseninde ortaya çıkartılan Kürtçülük hareketi ve Ermeni ayrılıkçılığı, XIX. yüzyıla gelindiğinde, emperyalizmin hedef genişletmesi sonucu silahlı terör hareketlerine doğru yön değiştirmiştir. Bu faaliyetler; Osmanlı Devleti'nin son yıllarıyla, Cumhuriyet'in ilk yılları boyunca Türk Milleti'ni önemli derecede uğraştırmış, etkilemiş ve Doğu Bölgesi'nin toplumsal ve kültürel birliğine de sekte vurmuştur. XIII. yüzyılda ortaya çıkan bu sorun, XXI. yüzyılda da hala devam etmekte ve aynı şekilde emperyalizmin etkisiyle büyümekte ve güçlenmektedir.

Bütün bu kültürel veya silahlı faaliyetlerin lojistik desteğini, yabancı bilim adamlarının, misyonerlerin ve sivil-asker görevlilerin sağladığı, bunların Kürt ve Ermeni ayrılıkçı önderleriyle olan ilişkileri, çalışmada özellikle vurgulanmıştır. Bu vurgu, emperyalist devletlerin Doğu Sorunu'nu nasıl, bir laboratuvarında suni bir biçimde ürettiklerinin ortaya konulması ve çalışmanın bütünüyle kavranmasına yardımcı olması bakımından gerekli görülmüştür. Emperyalizmin desteğiyle doğan, büyüyen ve gelişen Doğu Sorunu, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına, yapılan yargısız infazlarla dünya kamuoyu önünde gözden düşürülmesine neden olmuş ve arkasında Türk Milleti'nin daha onlarca belki yüzlerce yıl uğraşacağı bir sorunlar yığını bırakmıştır. Rusya ve Batı emperyalizmlerinin; Kürdoloji Enstitüleri kurarak, Kürt Dili'ne ait sözlükler yazarak ve Kürtçe gramer çalışmaları yaparak, toprakları üzerinde Hınçak ve Taşnak gibi ayrılıkçı Ermeni örgütlerinin merkez ve şubelerinin açılmasına izin vererek ve siyasi belgelerde, anlaşmalarda isimlerini anma yoluyla davalarını meşrulaştırarak başlattıkları bölme girişimleri, Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte boyut değiştirmiş ve silahlı eylem alanına dökülmüştür. Emperyalist devletler, daha evvel lobi faaliyetleriyle, gizli görüşmelerle ve diplomasi aracılığıyla dolaylı yollardan destekledikleri Ermeni ayrılıkçıları, savaşın başlamasıyla birlikte doğrudan kullanmaya yönelmiş; hatta kendi ordularında onları birer nefer olarak görevlendirmişlerdir. Dış güçlerin verdiği destekle, daha da cesaretlenen

Ermeni komitacıları ise, bölgedeki Müslüman azınlığa uyguladıkları zulmü iyiden iyiye artırmışlardır. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Kurtuluş Savaşı'nı kazanmasıyla birlikte, söz konusu sorunların hepsi ortadan kalkmış ve emperyalizm bölgeden kovularak, uzun sürecek bir barış ortamının temelleri atılmıştır.

Kazım Karabekir, bütün bu süreçlerde önce Osmanlı ordusunda daha sonra ise bağımsızlık savaşı veren kadroların içinde üst düzey bir komutan olarak görev almıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda, Vehip Paşa'nın komutasında Doğu sınırlarının kurtarılması ve genişletilmesi için mücadele vermiş ve bunu başarıyla gerçekleştirmiştir. Mondros Mütarekesi'yle kaybedilen bu topraklar, daha sonra yine Kazım Karabekir'in komutanlığını yaptığı Doğu Orduları tarafından geri alınmış ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin doğu sınırları böylece belirlenmiştir. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte Karabekir'in çalışmaları da boyut değiştirmiş ve daha çok Doğu Sorunu'nun eğitimsel ve ekonomik boyutunu irdelemeye yönelik olmuştur.

Tezin birinci bölümünde, Batı kapitalizminin emperyalistleşme süreci ve Osmanlı Devleti ile Batı devletleri arasındaki diyalektik çelişkiye dikkat çekilmiştir. Daha sonraki bölümde ise Batı emperyalizminin, Doğu Sorunu'nun temel iki belirleyicisi olan Kürtçülük ve Ermenilik hareketlerini ne şekilde etkilediği ve geliştirdikleri ilişkilerin hangi boyutlarda olduğu incelenmiştir. Üçüncü bölümle birlikte, Karabekir'in eserlerinde ortaya koyduğu Doğu Sorunu ele alınmaya çalışılmıştır. Birbirini takip eden bölümlerde; I. Dünya Savaşı'nın öncesinden başlayarak, Kurtuluş Savaşı'nın sonrasına kadar uzanan geniş bir tarih dilimi, Doğu Sorunu çerçevesinde ve Kazım Karabekir'in yazdığı eserler temel alınarak değerlendirilmiştir. Altıncı bölüm; Karabekir'in, Doğu Sorunu'nun eğitim ve iktisat sorunsalını analizi ve bunlar için ürettiği çözüm önerilerinden oluşmaktadır. Tezin içinde konu edilmemesine rağmen varılmak istenen asıl amaç ise; XXI. yüzyılda hala devam etmekte olan Doğu Sorunu'nun tarihsel sürecinin, o günleri yaşamış tarihi bir şahsiyetin gözünden öğrenilmesi ve kavranılmasıyla birlikte bugünün daha iyi anlaşılmasıdır.

Son tahlilde denebilir ki; Doğu Sorunu, ekonomik, kültürel, toplumsal, eğitimsel ve siyasal yönleriyle bütün, çok boyutlu bir problemdir. Fakat ana belirleyicisi, emperyalizmin ortaya çıkartıp, olgunlaştırdığı ayrılıkçı hareketlerdir. Büyük devletlerin Orta Doğu ve Hazar petrollerine hakim olmak adına geliştirdiği stratejiye göre; Türkiye'nin, daha önce ise Osmanlı Devleti'nin Doğu Bölgesi topraklarında zayıf ve dışa

bağımlı küçük devletçiklerin meydana getirilmesi gerekmektedir. Bu amaç içinse, söz konusu coğrafyada yaşayan halkların geri dönülmez düşmanlık duygularıyla, birbirlerinden ayrışması, gerçekleştirilmesi gereken ana hedeftir. Bu hedefin iyi anlaşılması, ancak tarihsel boyutunun idrak edilmesi ve doğru bir şekilde incelenmesiyle gerçekleşebilir. Emperyalizmin kullandığı argümanlar ve metodlar değişmemiştir. XIX. ve XX. yüzyıllarda Taşnak ve Hınçak ayrılıkçılığını topraklarında barındıran ve onları silahlandırarak Anadolu'ya yollayan devletler, şimdi de başka ayrılıkçı örgütleri kollamakta ve silahlandırmaktadır. Bunun çok iyi anlaşılması ve mücadele edilecek araçların, günün koşulları gözardı edilmeksizin, tarihin içerisinden çıkartılması çok önemlidir. Tarihte bu gibi hareketlerin nasıl engellenmiş olduğuna bakılırsa, bugün için önemli sonuçlar elde edilebilir ve daha önce aynı sorunlarla boğuşmuş tarihi şahsiyetlerden çok önemli dersler çıkarılabilir.

Sonuç olarak; söz konusu sorun, 1920'lerin Türkiye'sinde dış güçlerin ayrıştırmaya çalıştığı halkların, ulus-devlet anlayışına dayalı bir yurttaşlık bilincinde eritilmesiyle çözümlenebilmiştir. Bugün de yapılması gereken; aynı yurttaşlık bilincinin, eğitim yoluyla vatandaşlara kazandırılması ve bunun topyekün girişilecek bir sanayileşme ve ekonomik kalkınma hamlesiyle güçlendirilmesidir denebilir. Günün koşullarıyla, geçmişin çözümlerinden yeni bir senteze varılmalı; fakat bu sentezin içeriği, 1919'un ruhu olmalıdır. Ulus-devlet bilincini yozlaştıracak yabancı sermaye ve fikirlerin ülkeden uzak tutulması, ulusal kalkınmanın ulusun kendi kaynaklarına dayandırılması, baş hedef olmalı ve bu hedef için; eğitimin ve ekonomik kalkınmanın birbirlerini tamamlayacak şekilde organize edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, hem Kazım Karabekir'in; hem de Mustafa Kemal Atatürk'ün söylediği gibi; *silahla kazanılanlar, ekonomik istilalarla tekrar kaybedilebilirler*. Seneler içinde yapılan bu uyarıların, somut olgulara dönüşerek doğrulandığı, soru işaretine yer vermeksizin, söylenebilir. Bu nedenledir ki; geçmişi iyi bilmek ve geçmişten yapılan uyarıları, iyi değerlendirmek gerekmektedir.

Kazım Paşa gençlik yıllarında

Karabekir Paşa yetiştirdiği şehit yavrularıyla birlikte

EK- 1

Harran'ı ziyaretinde-1921

Kazım Karabekir Paşa yabancı heyeti konuk ederken

EK- 2

Karabekir Paşa emrindekilerle birlikte Sarıkamış'ta

Karabekir Paşa Sarıkamış'ta

EK- 3

KAYNAKÇA:

1. Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007
2. Atatürk'ün Bütün Eserleri, cilt. 2, 3, 12, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005
3. Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul 2006
4. Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, İleri Yayınları, İstanbul 2006
5. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997
6. Avcioğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni*, Tekin Yayınevi, İstanbul 2001
7. Aydemir, Şevket Süreyya, *Enver Paşa*, 2.cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003
8. Aydoğan, Metin, *Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler*, 2.cilt, Umay Yayınları, İzmir 200
9. Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002
10. Bozkurt, Mahmut Esat, *Atatürk İhtilali I-II*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003
11. Duru, Orhan, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004
12. Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953
13. Gürün, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991
14. Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, cilt. 1, 4, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000
15. İlhan, Attila, *Hangi Atatürk*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999
16. İlhan, Attila, *Hangi Batı*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2005
17. Karabekir, Kazım, *Çocuk Davamız-Öğütlerim*, Anadolu Matbaacılık, İstanbul 1990
18. Karabekir, Kazım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre Yayınları, İstanbul 2000
19. Karabekir, Kazım, *Birinci Cihan Harbi*, cilt. I-II-III-IV, Emre Yayınları, İstanbul 2000
20. Karabekir, Kazım, *İktisat Esaslarımız*, Emre Yayınları, İstanbul 2001

21. Karabekir, Kazım, *Sanayi Projeleri*, Emre Yayınları, İstanbul 2001
22. Karabekir, Kazım, *Soykırım Yalanı*, Emre Yayınları, İstanbul 2004
23. Karabekir, Kazım, *Kürt Meselesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2004
24. Karabekir, Kazım, *Ermeni Dosyası*, Emre Yayınları, İstanbul 2005
25. Karabekir, Kazım, *Hayatım*, Emre Yayınları, İstanbul 2005
26. Karabekir, Kazım, *Paşaların Kavgası*, Emre Yayınları, 6.baskı, İstanbul 2005
27. Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008
28. Kili, Suna, *Türk Devrim Tarihi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006
29. Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitabevi, Ankara 2000
30. Mantran, Robert, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: Avrupa Baskısı*, Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çeviren: Server Tanilli, Say Yayınları, Ankara 1992
31. Mumcu, Uğur, *Kürt-İslam Ayaklanması 1919-1925*, Uğur Mumcu Araştırmacı Gazetecilik Vakfı Yayınları, Ankara 2005
32. Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000
33. Önder, Ali Tayyar, *Türkiye'nin Etnik Yapısı*, Fark Yayınları, Ankara 2007
34. Öztürk, Cemil (Editör), *"İmparatorluktan Ulus Devlete" Türk İnkılap Tarihi*, Pegem Yayınları, İstanbul 2005
35. Öztürk, İbrahim Sadi, *Sevr Antlaşması Tam Metin*, Fark yayınları, Ankara 2007
36. Poole, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, çeviren: Can Yücel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999
37. Rasim, Ahmet, *Osmanlı'da Batışın Üç Evresi*, Hazırlayan: Hıfzı V. Velidedeoğlu, Evrim Yayınları, İstanbul 1989
38. Rıfat, Mevlanzade, *Türkiye İnkılabının İcyüzü*, Pinar Yayınları, İstanbul 2000
39. Rıza, Ahmet, *Batı'nın Politik Ahlaksızlığı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2004
40. Sander, Oral, *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Ankara 2007
41. Şimşir, Bilal, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2005

42. Şimşir, Bilal, *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007
43. *Tarih ‘Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri 1931-1941’*, 3/IV, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001
44. Tevetoğlu, Fethi, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991
45. Tolon, Ahmet Hurşit, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Yapılan Taksim Anlaşmaları ve Sevr’e Giden Yol*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004,
46. Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih 1789-2001*, Der Yayınları, İstanbul 2006
47. Uğurlu, Nurer (Hazırlayan), ‘ ‘ Rus Devlet Arşivi Belgeleri ’ ’ *Türkiye’nin Parçalanması ve Rus Politikası*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004
48. Ulubelen, Erol, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2005
49. Yetkin, Çetin, *Türk Direniş ve Devrimleri I-II-III*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2004

ÖZGEÇMİŞ

ENVER EMRE ÖCAL

Doğum Tarihi: 14/02/1978

Doğum Yeri: İstanbul

EĞİTİM

2001-2003 Anadolu Üniversitesi/ Açıköğretim Fakültesi/ İktisadi ve İdari Programlar
Bölümü/ Sosyal Bilimler Programı

2003-2006 Anadolu Üniversitesi/ İşletme Fakültesi/ İşletme Bölümü